3 1761 07500671 8

А. БОҐДАНОВ

Короткий виклад політичної економії

Digitized by the Internet Archive
in 2010 with funding from
University of Toronto

http://www.archive.org/details/korotkyvykladpol00bogd

А. БОҐДАНОВ.

КОРОТКИЙ ВИКЛАД
Політичної Економії

Перевів М. Д.

UKR RESA
DUPLICATE

Виданє видавничого товариства "Культура"
в Ню Йорку.

Коштом робітничих ґруп в Детройт, Гемтремк і Ґренд Репідс, стейту Мічіґен.

1920.

З Друкарні Видавничо-друкарської Спілки "Робітник",
222 E. 5th St., New York, N. Y.

JUL
7
1983

HB
179
M1979
1920

Загальні понятя.

1. Означенє політичної економії.

В процесї розвитку людськости боротьба людей за істнованє стає ся щораз то більше свідомою і суспільною.

Свідомою боротьбою за істнованє, або коротше працею називаємо затрату людської енерґії для означеної, з гори знаної цїли. Цїль та завсїгди полягає в заспокоїню якоїсь людської потреби. Сли ходить о заспокоєнє лиш особистої потреби працюючого, то тодї маємо працю "індивідуально корисну". Такою є приміром праця чоловіка, коли він їсть або убирає ся. Такою формою працї політична економія не займає ся. Полїтична економія інтересує ся лиш "суспільно корисною" працею, то є такою, котра зміряє не лиш до заспокоєня особистих потреб працюючого, але також потреб суспільних, на користь суспільної цїлости, якої членом є працюючий. При тім зовсїм обоятним є, чи чоловік свідомо стремить до того, щоб принести користь иншим людям, чи може се випливає незалежно від єго прямих, безпосередних цїлий: навіть тодї, коли невільник працює на те, щоби оминути бука, або наємний робітник — щоби ратувати себе від голодової смерти, — помимо того їх праця є суспільно корисною, сли она дїйсно причинює ся до заспокоєня потреб других людей.

Не застановляючи ся над родами потреб, полїтична економія називає суспільно корисною кожду працю потрібну для суспільности, без згляду на се, чи она заспокоює

найконечнійші потреби, чи потреби другорядні, природні, чи може штучні: під тим зглядом не розріжняєсь праці рільника від праці золотника, учителя від служащого.

Цілком в тім самім значіню, що і висказ "суспільно корисна праця" ми будемо уживати виразу "продукція".

В процесі продукції наука відріжнює дві сторони: технічну і суспільну.

Продукція є це боротьба людей з окружаючою їх природою. В тій боротьбі чоловік безпосередно впливає на природу, і при помочи єї предметів і сил, перетворює єї на свою користь. Безпосередні зносини працюючого з окружаючою природою становить технічну сторону продукції. Она є предметом технічних наук (механіка, технольоґія) і природничих (математика, фізика, хемія і біольоґія).

Суспільною стороною продукції є зносини, в які чоловік, продукуючи, вступає зглядом других людей. Основні і загальні продукційні відносини висказує ся ясно вже в самій назві "суспільно корисна праця"; люде працюють оден для другого, для суспільної цілости — отже істнує межи ними звязь, спільність праці в боротьбі з природою. Ті загальні відносини в ріжних случаях приймають ріжні форми, які спроваджують ся до кількох засадничих форм: просте співробітництво, коли робітники спільно виконують однакову працю; поділ праці, коли ріжні части одного і того самого продукційного процесу виконують ся окремими робітниками; залежність (особливший випадок поділу праці), коли оден чоловік виповнює прикази другого.

Засадничим предметом політичної економії є суспільна сторона продукції — то є, відносини помежи людьми, а не технічна, не відносини чоловіка до окружаючої природи.

В науці від давна вкорінив ся поділ суспільно-корисної праці на "продукційну" і "не продукційну". Продукційною називають працю, яка витворює матеріяльно корисні предмети. Непродукційною — працю, яка не дає матеріяльної користи; примір: праця фаб-

ричного робітника і праця лектора. З огляду на такий поділ ціла пр. індустрія транспортова, помимо єї величезного безпосередного впливу на матеріяльне житє суспільности, мусіла бути зачислена до праці непродукційної. Того рода поділу не можна назвати науковим. Можна єго інакше зформувати, науково більше вдоволяючо: називати продукційною кожду суспільно корисну працю, яка витворює матеріяльні зміни в окружаючій нас природі. Тоді не будем мати таких противорічей, як передше з транспортовою індустрією. Але тоді само відріжненє зникає. Кожду суспільно корисну працю треба вважати за продукційну, бо жадна праця не може бути суспільно корисною, доки она не зматеріялїзує ся, доки не витворить матеріяльних змін в окружаючій природі; праця письменника впливає на психіку людей лишень за помочю матеріяльної рукописи або книжки, праця лектора є корисною для слухачів тому, що до їх уший доходять воздушні звукові филї ним порушувані, то є, матеріяльні зміни в атмосфері і т. п.

Розріжнюванє продукційної і непродукційної праці грало давнїйше важну ролю в науці: в обсяг полїтичної економії входили лиш ті людські чинности, які повстають в крузї "продукційної" праці. Але колиб навіть було можна надати тому відріжнюваню точну і ясну форму, то і тоді нема можливости, щоби оно було пожиточне для науки, для розслїдженя явищ, які повстають згідно з законом. Розходить ся тут не лиш о велику нестійність сего поділу, тому що він вже за старий, але о те, що до науки чисто суспільної, до науки про відносини межи людьми вносить ся чужу для неї точку опертя, означуючи границї тої науки природними прикметами р і ч и й, їх матеріяльностю, або нематеріяльностю. Тимчасом відносини серед людей в суспільній праці можуть прибирати зовсім однакові форми так при продукції матеріяльних як і нематеріяльних предметів. А вкінци, яка наука, окрім

наук економічних могла би заняти ся розслїдом відносин спільної праці, які лучать "непродукційних" суспільних робітників з собою і з "продукційними" робітниками?

З суспільною стороною продукції, — неначеб то єї доповнене — є звязаний нероздїльно п о д ї л.

Особисте зуживаня лежить поза обсягом полїтичної економії — яка є наукою суспільною — і належить до науки о людськім орґанїзмі (фізіольоґії). Але процес продукції не міг би бути суспільно корисним, слиб єго вислїд, єго матеріяльні і нематеріяльні продукти, не були дїлені в який небудь спосіб межи членами суспільства для їх особистого (індівідуального) зужитя. В той спосіб межи суспільною продукцією а індівідуальним зужитєм лежить подїл, то є, суспільний процес, через котрий продукт праці переходить до споживаючого.

Процес подїлу складає ся з ріжного рода відносин межи людьми. Але суть тих відносин є всюди одна і та сама: від даної хвилї одиниця зачинає уважати продукт суспільної праці за "свій", то є, за предмет свого особистого зужитя, а иньші члени суспільства годять ся на те.

Ріжнородні форми подїлу зводять ся до двох основних типів: перше, подїл безпосередний, або з о р ґ а н ї з о в а н и й, коли воля, одної особи або суспільности, визначує участь в суспільній продукції для поодиноких осіб, прим. коли властитель невільників, присвоюючи собі весь продукт праці невільників, удїлював з него невільникам необхідні средства поживи, або коли старшина родової суспільности (начальник роду) роздїляв споживчі предмети помежи єї членами; друге, подїл посередний або н е з о р ґ а н ї з о в а н и й, або обмін, коли суспільний продукт в дорозї до споживаючого переходить ряд процесів виміни переходячи на власність ріжних людей з окрема, прим. при помочи купна і продажи продукт переходить від фабриканта до гуртового купця, від гуртового до дрібних, а доперва від них до справжнього споживця.

Звичайно науку о обміні відріжнюють від науки о розповсюднюваню, як осібний, віддільний предмет політичної економії. Нема до сего достаточних причин: обмін є особлившою формою поділу історично перехідною; она повстає на певній ступени розвитку і гине також на певній ступени історичного розвитку.

Зазначуючи докладно обсяг політичної економії, треба отже сказати, що се є наука про суспільні відносини праці і поділу.

Булоб достаточно сказати, що політична економія є наука о відносинах продукції. Поділ є предметом політичної економії лиш о стілько, о скілько він нероздільно звязаний з продукцією, значить, є неначе другою еї стороною. Сли одна кляса має знаряди і матеріяли для праці, а друга лиш свою робочу силу, то се є відносини поділу, але рівночасно відносини продукційні, бо се означає пановане одної кляси над другою в процесі праці. Взагалї поділ, який є предметом політичної економії, є поділом условин продукції; оден і другий ряд відносин є для політичної економії нероздільною цілостію.

Суспільні відносини не є чимось сталим, незмінним: они зміняють ся безнастанно, так само, як всьо проче в природі. В тих змінах проявляє ся або поступ або упадок суспільних сил, побіда суспільности над природою, або природи над суспільством. Був час, коли люде жили в малих тісних громадах, незалежних одна від другої. Відносини продукції були тоді дуже ограничені і нескомплїковані, а відносини поділу спроваджували ся до звичайного діленя; тепер людські суспільности є величезні, економічні відносини скомплїковані до найвисшої степени; але межи минувшиною і теперішностію тягне ся неперервний ланцух розвитку. Лучало ся також, що сили людскости в боротьбі з природою падали, суспільні звязи розривали ся, економічні зносини зменшували ся і упрощували ся; в тім случаю наука мусить розслїджувати инь-

ний безперервний ланцух переміни, не ланцух розвитку, але упадку, деґрадації. В питанях розвитку і упадку заключає ся ціла вага науки, бо наука є одним з знарядів людскости в боротьбі за житє, за розвиток.

Тепер можемо закінчити характеристику політичної економії: є то наука, що занимає ся розслідом суспільних відносин продукції і поділу в їх перемінах, в розвитку і упадку.

Тою дефініцією є зачеркнений в головнійших точках дальший порядок викладу.

2. Продукція.

Зачнемо від поясненя декотрих основних засад продукції як цілости, не відділюючи поки що єї технічної сторони від суспілної.

Ті основні засади вже дещо можна пізнати з самої дефініції продукції, як суспільно корисної праці.

Праця є се зуживанє людської енерґії в означенім часї. Є отже зрозумілим, що наперед треба пояснити: перше, в якій цїли і в якім напрямі уживає ся енерґії ("якість" суспільно хосенної праці); друге, як богато єї зуживає ся ("скількість" суспільно хосенної праці"); трете, о скільки она осягає свою ціль ("продуктивність", "видатність" праці).

а) Якість суспільно хосенної праці.

Сли оден чоловік займає ся управою ріллї, другий перетоплюванєм металїв, а третий наукою дїтий і т. д., то кождий з них в своїм занятю стремить до иньшої безпосередної цїли, тратить енерґію в зовсїм иньшім напрямі, як другі. Той ріжний напрям праці зазначує ся як ріжна "єї якість".

Якість праці в кождім поодинокім случаю залежить від трех условин: перше, від потреб працюючого і від

єго змагань; друге, від зверхних средств праці, які він має до розпорядимости; трете, від єго робочої сили. Дикий чоловік відчуває потребу прикрити тіло від зимна; побіч себе він знаходить острий камінь і звіря з теплим футром; вкінци орґанізм дикуна має наклін до наглих, сильних, добре вимірених простих рухів. Тими елементами означує ся вповні якість праці, яка в данім випадку буде виконана: первісне польованє на звіра для здобутя єго футра.

В політичній економії розходить ся лиш о продукцію, то є, о працю суспільну; тому висловлена повище думка прибирає слідуючу форму: в продукції якість праці ріжних людей означує ся: перше, суспільними потребами; друге, суспільними средствами продукції; трете, цілою системою робочих сил в суспільности.

Характер і розмір суспільних потреб є залежні від всего попередного розвитку суспільства; европейське суспільство має зовсім инші потреби, ширші, більше зложені і ріжнородні, ніж суспільство папуасів. В міру того як розвиває ся сила суспільства в боротьбі з природою, ростуть його потреби.

Средствами продукції є матеріял і знаряди, взагалі предмети окружаючої природи, на котрі є зпрямована людська праця. В декотрих случаях ті средства продукції дає нам природа готові, (як прим. дерева вічних лісів, які обробляє рубач, желізна руда, що служить за матеріял для гірника, острий кремінь, як знарядь дикуна). В инших случаях витворці (робітники) мають до діла з природними складниками опрацьованими вже перед тим, прим. з желізом добутим з руди, з машиною зробленою з желіза. Весь той ряд случаїв відповідає взагалі більшій комплікації, висшому розвиткови суспільної продукції.

Ріжниця межи "матеріялом" а "знарядєм" має значінє в політичній економії. Часто стрічаємо ся з неясними дефініціями, опертими лиш на грі слів: прим. кажуть, що матеріялом є те, над чим працює ся; знарядєм є те, з помочію чого працює ся, а се

значить те саме, як би ми сказали: матеріял є матеріялом а знарядь є знарядєм. В практиці ріжниця межи двома родами средств продукції є слідуюча. Матеріял, який перейшов через одєн процес продукції, улягає такій великій зміні, що він вже неуважає ся за те саме, чим був передше і вже не надає ся до попередного ужитку; єли певну скількість бавовни раз спряли, то вже не можна прясти єї другий раз; єли вуголь спалив ся, вже не мож палити ним другий раз. Противно, знарядь, уживане раз при праці, остає ся дальше тим самим знарядєм і надає ся знова до попередного ужитку (очивидно, до певної степени): машина, яка днесь спряла певну скількість бавовни, може служити до тої самої цїли і завтра і позавтра, аж доки не зужиє ся.

Третим елєментом, яким означує ся якість суспільної праці поодиноких робітників, є система робочих сил суспільства. Сей вираз означує суму робочих сил в їх утверджених, дійсних взаїмних відносинах. Первісна суспільність, що складає ся з кількадесять осіб, не може розвинути в себе такої ріжнородности праці під зглядом якости, як пізнїйше суспільство, обширнїйше. В первіснім суспільстві майже не істнують "специяльности"; праця одного чоловіка мало що ріжнить ся від праці другого, але в новочаснім суспільстві, з розгалуженою продукцією, скількість "специяльностий" числить ся на тисячі.

Отже істнують ріжні роди суспільної праці під зглядом якости, або, иньшими словами, енерґія суспільної праці зуживає ся в окружаючій природі в ріжних напрямах. Однак люде твердять, що можна порівнувати і найменш подібні роди праці після їх скількости; говорить ся, прим., що той а той коваль працює більше, ніж той а той швець, що якась книжка коштувала більше праці, ніж машина і т. п. І се є зовсїм природне тому, що кожда праця взагалї є утратою первнїв людського мозґу, нервів, мязів

і крови, — утратою, яку можна порівнувати з иньшою утратою після скількости, не залежно від того, на що вона є спрямована: на оброблене дерева чи желїза, на управу рілї чи дитячих голов.

В той спосіб повстає проблєм скількости суспільної працї.

б) Скількість суспільної працї.

1. Скількість робочої енерґії, яку суспільство тратить в боротьбі за істноване, ограничує ся передовсїм розміром самого суспільства, скількостію робочих сил. Первісне комунїстичне суспільство, що складало ся з кількадесять, чи кілька сот осіб, мусїло з конечности затрачувати яких десять тисяч разів менше працї, нїж богато-мілїонове капіталїстичне суспільство.

Але обчисляючи скількість працї, якою розпоряджає суспільство, треба окрім загального числа членів суспільства взяти під увагу єще деякі инші згляди.

Не всї члени суспільности є однаково здібні до працї. Дїти і старцї є злими робітниками, або зовсїм не є робітниками. Після фізіольоґічних даних, нормальний робочий вік треба менше більше числити від 15 до 60 лїт. В віцї від 25 до 45 лїт чоловік розпоряджає найбільшою енерґією працї. В той спосіб склад суспільства після віку в однім випадку є більше сприяючий боротьбі за істноване, в другім менше. В часї великої смертности мало людей сягає віку найбільшої сили, отже тодї переважає дитячий, неробочий вік. В тім самім напрямі дїлає також велике число уродин, яке звичайно дає ся завважити побіч збільшеної смертности.

Хорий чоловік працює мало або зовсїм не працює. Хоровитість робочої людности зменшує скількість суспільної працї.

І смертність і число уродин, і хоровитість продукуючих членів суспільства змінює ся відповідно до цїлої суми суспільних условин, а передовсїм, до матеріяльного

окруженя житя робітників: чим гірше відживлює ся, чим більше працює робоча людність, чим менш гіґієнічні є внутрішні обставини праці, прим. урядженє робітні, — тим більше хоріб, тим низша пересічна довжина житя. Чим більш безладно є змішана праця дітей з працею дорослих мужчин і женщин, тим скорше заключують ся подружя серед робочої людности, яка передвчасно втягає ся в полове житє; чим більший уділ беруть діти, в суспільстві з наємною працею, в продукції, тим скорше множить ся працююча кляса, бо діти скорше перестають бути тягарем для родичів...

Дальше, з причини деяких, чисто суспільних условин, не всї члени суспільства, здібні до суспільно корисної праці, дійсно беруть в ній участь. Одні, не беручи участи в продукції, мають можність брати участь в суспільнім поділї і займають ся лиш індівідуально корисною працею, то є, працею споживаня, инші находять ся поза обсягом так продукції, як і поділу... Обі ґрупи зменшують скількість суспільних робітників і, через те саме, скількість суспільної праці.

2. Довгота часу, яку кождий робітник посвячує продукції, має очевидно величезний вплив на загальну скількість праці. Чим більше робочих днів і годин в робочім дні, тим більш, на перший погляд, повинно бути суспільної праці.

3. Але тут в наших дослїдах стрічаємо ся з третою, дуже важною условиною, якою є — напруженє, інтензивність праці. В протягу одної години робітник може стратити більше або менше робочої сили, може витворити більшу або меншу скількість праці. Припустім, що двох робітників працює при копаню землї з однаковими знарядами, при однаковім успосібленю; оден з них викопає через одну годину 2 кубічні метри землї, а другий лиш 1 метер кубічний; річ ясна, що перший видає більше робочої енерґії, працює інтензивнїйше.

Скількість суспільної праці є тим більша чим висша є інтензивність робітників, яка залежить від многих ріжнородних условин, що означують ся степенем суспільного розвитку.

Перший ряд условин лежить в орґанізмі робітника, є то єго сила, здоровлє, призвичаєнє до енерґічної, безперервної праці.

Задовгий робочий день підриває сили робітника, шкодить єго здоровлю і зменшує в той спосіб інтензивність праці. Тому то рівночасно зі скороченєм робочого дня звичайно показує ся, що помимо того скількість праці збільшує ся, або що найменше остає та сама: 12-годинний робочий день містить в собі більшу скількість праці, ніж 14—15-годинний, 10-годинний більше, як 12-годинний. На основі деяких даних можна судити, що навіть 8-годинний робочий день при добрих житєвих условинах може мати в собі більшу скількість праці, як 10-годинний.

Загально звісним фактом є, що до інтензивности праці є потрібне призвичаєнє. На такім призвичаєню передовсім полягає велика інтензивність анґлійських робітників. Она зростала там через цілий ряд поколінь, при чім кожде слідуюче поколінє розвивало єї дальше, ніж попередне.

Одним з важних первнів сили робітника є єго інтеліґенція, хоч вплив єї на інтензивність праці на перший погляд не видний.

Кожда праця є передовсім утратою нервової енерґії; а висша інтеліґенція взагалі звязана із здібностію нервної системи до видаваня більшої скількости енерґії. Длятого то при низкій інтеліґенції робітничої кляси дає ся завважити пересічно мала інтензивність праці. Найбільшою інтензивностію праці відзначають ся американські робітники, які є найбільш умово розвинені; опісля слідують анґлійські робітники. Російські робітники стоять під одним і другим зглядом значно низше від Европейців; Хінці стоять ще низше від Росіян.

Инші условини інтензивности праці заключають ся в способі продукції. Прим. при маниновій продукції робітник залежить від машини і тому він змушений держати крок разом з нею. Отже тут можна збільшити інтензивність праці прискорюючи рух машини.

На третім місци є правні і ідейні условини праці. Межи ними першенство має свобода праці і поважанє для неї в суспільстві.

Праця під примусом, під батогом вартує дуже мало: в тім случаю чоловік не працює ніколи з цілою енерґією, до якої він спосібний. Такою була праця невільників в старинних віках, такою була ще недавно праця підданих у нас. Пересічно невільник видає половину тої енерґії, яку він міг би видати без шкоди для себе. О тім знали давно властителі невільників. Дуже часто найважнійшу роботу віддавали вони вільним наймленим робітникам, не довіряючи енерґії праці своїх невільників. Чим тяжша неволя, чим брутальнійша єї форма, тим менша інтензивність праці невільників.

Таке самісіньке значінє має поважанє суспільства для праці, яке загально іде в парі з дійсною свободою праці.

Так отже скількість суспільно хосенної праці означує ся вповні слідуючими елементами:

1) Числом продукційних робітників.
2) Пересічною довготою часу праці.
3) Пересічною інтензивностію праці.

в) Продуктивність праці.

Коли два робітники працюють з однаковою енерґією, а мимо того в однаковім часі оден вспіє зробити більше від другого, то очивидно, ріжною є видатність їх праці, або, як принято говорити, єї продуктивність.

Условини, від яких залежить в поодиноких случаях продуктивність праці є безчисленні і дуже ріжнородні:

також тут належить не лиш ціла сума теперішних условин суспільного житя але також цілий його попередний розвиток.

Однак ті условини можна поділити для лекшого розсліду на кілька ґруп, з котрих кожду можемо зхарактеризувати лиш в найзагальнійших чертах. Ті основні ґрупи є слідуючі:

Перше, безпосередні условини окружаючої природи. Від них головно залежить продуктивність праці в рільництві і в гірництві; а також, хоч в меншій мірі, і висших галузях продукції.

Друге, техніка — ступінь досконалости средств і способів праці, уровень технічного вишколеня і заводової зручности.

Трете, суспільна орґанізація продукції — співробітництво, поділ праці і т. д.

1) Чим більше готового матеріялу і сил дає чоловікови природа, тим більш продуктивна є його праця. Докладно розбирати вплив природних обставин на видатність суспільної праці не належить до політичної економії, але є се річию науки о матеріяльній культурі. В сім місци можемо лиш навести кілька примірів, які наглядно показують нам той вплив

Передівсім клімат — степень тепла і вогкости в атмосфері. Кождій ростині, кождому звіряти є потрібна певна воздушна температура, без котрої жити не можна. В північній полосі Росії пшениця не росте зовсім, жито ще росте, але лихо. На полудни є досить тепла для повного розвитку і дозріваня пшениці і жита; очивидно, праця рільника буде тут більш продуктивна, як де инде.

Вогкість, так як тепло, має особливо велике значінє для рільництва. В степовім пасі полудневої Росії клімат є теплий і ґрунт урожайний, але в воздусї є за мало вогкости, і звідти часта посуха, а разом з нею і неурожай.

Дальше, склад земської шкаралупи, іменно сї горішних верств. Від того складу залежить урожайність землї і сї мінеральні богацтва, а з тим продук-

тивність праці в рільництві і гірництві, в індустрії видобуваючій. А від матеріялів, яких достарчує індустрія видобуваюча, в великій мірі залежить продуктивність праці суспільної в инших напрямах.

Опісля, уклад поверхні землї — розклад океанів, рік, гір і т. д. Всї ті природні условини мають величезний, але переважно посередний вплив на продуктивність праці. Іменно від укладу поверхні землї залежить, чи зносини межи людьми є легкі, чи труднїйші, а взаїмні зносини межи людьми грають дуже важну ролю в розвитку продукції: перше, люде, що сходять ся одні з другими, вчасть ся одні від других кращого способу продукції; друге, они вимінюють свої продукти на инші і в наслїдок того мають можність понехати ті галузи продукції, які з огляду на місцеві условини вимагають занадто великого накладу праці, а розширити ті галузи, в котрих праця є більш продуктивна.

В Европі надморські краї — Греція і Італія — найскорше розвинули продуктивність праці, головно завдяки тому, що Середземне море зближувало їх з народами Азії і Африки; моря і ріки взагалї зблизують людий і через те улекшують підвисшеня продуктивности праці. При тім велике значінє мають такі річи, як будова берегів і їх доступність, замерзанє моря і рік в зимі, напрям рік, їх сплавність і т. д. Знова гори, які роздїлюють людей і утруднюють комунїкацію, повздержують розвій продуктивности праці. Таку саму ролю грали моря, доки не розвинуло ся мореплавство.

Розбираючи вплив безпосередних внїшних обставин природи на продуктивність суспільної праці в найзагальнїйших чертах, треба зазначити слїдуюче: чим більше дає людям природа, тим легчою, вигіднїйшою є людська праця. Однак, надзвичайна щедрість природи не на всїх ступінях культури виходить на хосен для розвитку продуктивности праці: в многих случаях она дїлає подібно, як надмірне убожество природи.

Здобуваючи средства до житя при мінімальній затраті сил, чоловік не має потреби розвивати суспільної праці, і зовсім природно, що она не розвиває ся. В підзворотникових краях Африки росте цукрове "сорго". Одна така ростина живить родину через цілий день. Коли мешканець того краю зужиє лиш кілька днів в році на засаджене 400 таких ростин, то вже має він забезпечене житє і для себе і для своєї родини. З огляду на так малу спонуку до праці є неможливий значний поступ в продукції.

В осередку занадто убогої природи також зле розвиває ся продуктивність праці, хоч з инших причин. Тут треба все тратити всї сили на здобутє найконечнїйших житєвих потреб. Будова теплого помешканя, приготоване теплої одежі вимагають від мешканця Ґренляндії богато надмірної праці, від якої мешканець теплих країв є вільний. Першому потреба також далеко більше поживи, і більш поживної. Він мусить добувати з природи далеко більше ніж мешканець полудня, а тимчасом при однаковім накладі праці дає она єму значно менше користи. Вічно напружує він всї свої сили, щоби здобути хоч що небудь, і жиє безнастанно під грозою смерти. Анї ум єго, анї тїло не мають можности розвивати ся.

Надмірно богата і надмірно убога природа ділають на цїлу людську суспільність так само, як богацтво одержане без праці з одної сторони і нужда без виходу з другої сторони — на поодиноких людей. Чи то природа дає чоловікови за богато, чи праця других людей; чи убога природа підриває єго енерґію, чи то убожество допроваджує до немочи — в всїх тих випадках повний розвиток сил є неможливий.

До сего часу найлучші условини розвитку мають краї в умірковaній полосї. Природа не є тут анї занадто щедра, анї занадто скупа: чоловік мусить богато працювати, а однак не так дуже, щоб праця єго нищила.

Історія виказує, що перші великі кроки в розвитку продукції, перші зародки культури повстали в горячих краях з богатою природою — в Індіях, в Мезопотамії. Є-

гипті і т. д. Причина того є зрозуміла: мешканці тих країв мали завсїгди досить свобідного часу, бо здобувати средства до житя приходило ся їм дуже легко. Але ті початки культури розвивали ся лиш до певної не дуже високої ступени: опісля слїдував застій. Народи умірковапої полоси переймали культуру від народів горячих країв і розвивали сї дальше. І в наших часах продуктивність працї і цїла культура взагалї стоять найвисше в краях умірковапої полоси, в Европі і в Північній Америцї.

Природні обставини нїколи не лишають ся раз на все однаковими. Они зміняють ся, а при тім, очивидно, зміняє ся їх вплив на продуктивність працї.

Зміни в природї можна подїлити після їх походженя, на два ряди: перше, зміни можна сказати, самодїльні, які повстають під впливом сил природи; друге, зміни викликані дїяльностію чоловіка.

а) Природні обставини зміняють ся самі в собі дуже поволи. В наслїдок дїланя ґеольоґічних сил поверхня землї в однім місци підносить ся, в другім обнижує ся, творять ся нові гори і острови; море змінює положенє і глубину. Але все те дїє ся звичайно в протягу десяток, соток тисячів лїт. Скорше повстають зміни в руслї рік. Під впливом ріжних сил они змінюють свої русла, підмивають давні береги. І так ріка Сир-Дарія, яка впадає тепер лиш до Аральського озера, перед кілька тисячами лїт впадала одним раменем до Каспійського моря. Часто ріки творять острівцї з намулу і піску. Більша часть Голяндії зістала утворена в протягу 2—3 тисячів лїт з напливших верств, принесених впливами ріки Рену. Змінює ся також, хоч дуже поволи і клїмат. Відомо прим. з ґеольоґії, що колись перед богато тисячами лїт, клїмат Европи був богато зимнїйший як тепер, менше більше такий, як тепер і клїмат Сибіру. На основі викопаних костий і камінних знарядів приходимо до заключеня, що тодї жив чоловік в Европі. Строга окружаюча природа в тім часї з певностію була великою перешкодою для розвитку продуктивности працї.

Взагалї, для тих коротких періодів суспільного розвитку, якими займає ся сучасна полїтична економія, такі повільні зміни природних обставин майже не мають жадного значіня.

Виїмково лучають ся скорі, наглі перевороти в природї. Землетрясеня, вибухи вульканів, випливи рік, часом в протягу кількох годин, а навіть кількох мінут, витворюють великі зміни на поверхнї землї. Подібні катастрофи мають часом великий вплив на розвиток суспільної працї, хоч лиш відємний по причинї знищеня, яких они є причиною.

б) Від часу як суспільна праця в своїм розвитку чим раз частїйше відносить побіду над природою, від того часу сама природа улягає очивидній змінї, і то в щораз то більшій степени, під впливом д і я л ь н о с т и ч о л о в і к а. Часом та діяльність провадить до поліпшеня, часом до погіршеня природних обставин. Можнаби навести дуже богато примірів одного і другого роду.

В наслїдок вирубуваня лїсів клїмат стає ся сухший і нерівномірний: морози зимою і спека лїтом є сильнїйші; посухи приходять частїйше; ріки стають ся плитші. Висушуванє багна поліпшує ґрунт, робить його урожайнїйшим, і поліпшує клїмат, робить його здоровійшим. Нерозумна управа рілї погіршує ґрунт, вичерпує його.

Поглублюючи ріки, злучуючи їх за помочію каналів, люде поліпшили значно водні дороги. Через побудованє тисяч-верстових желїзних доріг зближено місцевости, межи якими комунїкація була дуже трудна через їх далеке віддаленє одних від других. Дуже часто перетинає ся тунелями цїлі гори, які перешкаджають злуцї. В той спосіб перетято в двох місцях (Монтценіс і Св. Ґотарда) Альпи — найвисший ланцух гір в Европі. Виконанє Суезкого каналу злучило роздїлені передпе простороии двох океанів, Індійського і Атлянтійського, і зблизило о кілька тисяч верств до Европи Полудневу і Східну Азію.

До того дійшла в нашій добі здібність суспільного чоловіка до зміни обставин окружаючої природи, така є с г о

влада над природою. Чим дальше йде поступ людської праці, тим сильнійшим і тим хосеннійшим для чоловіка стає ся вплив діяльности чоловіка на природу.

Зростаюча влада суспільства над природою виявляє ся безпосередно в удосконаленю средств боротьби з природою і в умілости користати з них, то є, в розвитку техніки.

2) Без знарядів, голими руками чоловік може зробити дуже мало, — отже чим досконалійші знаряди, тим продуктивнійша праця.

Щоби стяти невеличке деревце камінним топором нашого пра-прадіда, треба було з певностію не менше як години праці. Бронзові знаряди, які в Европі слідували по камінних, були вже далеко догіднійші: уживаючи бронзового топора можна було працювати 2—3 рази скорше ніж камінним топором. Але і бронзові знаряди не є досить тверді, они дуже скоро затуплюють ся і ломлять ся. Уживаючи при праці нашої сталевої сокири, працює ся продуктивнійше, бо зуживає ся менше часу для осягненя однакових результатів.

Найбільш досконалою формою знарядів є машина. Машини збільшують продуктивність людської праці десятки, сотки разів.

Так само як якість знарядів, так і якість матеріялів продукції має велике значінє для продуктивности праці. Вибір з помежи достарчуваних природою матеріялів найлучшого, найдогіднійшого, найтреваліймого і легкого до оброблення, в многих случаях заощаджує богато праці.

Побіч знарядів і матеріялу нерозлучним елементом суспільної техніки є деякі обставини, які лежать в самім орґанізмі робітника: заводова зручність, призвичаєня до даного рода праці — взагалі умілість користаня з средств ствах продукції, тим продуктивнійша є праця: робітник робить менше непотрібних, безцільних рухів, які в меншій робить меше непотрібних, безцільних рухів, які в меншій або більшій степени товаришать кождій праці — менше

псує ся матеріялу, менше знарядів зуживає ся і т. д. Для поєдинчого робітника така умілість є вислідом науки і вправи. А з суспільної точки погляду она є вислідом цілого попереджаючого історичного розвою суспільства.

Розвиток суспільної техніки є особливо скорий в послідних століттях, коли то ум людський свідомо напружує свої сили в тім напрямі, коли рішаючим товчком в поступі продукції є наука. Технічне знанє, оперте на докладнім розумінню сил природи, дає чоловікови незнану досї владу над природою.

Техніка грає особливо важну ролю там, де незалежно від средств продукції она може значно збільшити продуктивність праці. Прим. рільник, що знає коли, де і яке збіже найлїпше сїяти, працює завсїгди з найбільшим хісном: він добуває з землї більше, а вичерпує сил менше, ніж той, що не знає того всього.

Техніка могла розвинути ся лиш в суспільстві: лиш в орґанїзації чоловік може користати з розвитку техніки.

3) Ступінь продуктивности праця є в сильній зависимости від способу орґанїзації продукції, від суспільних відносин праці. Троха дальше ми будем розбирати ту зависимість в загальній звязи з наукою о процесї економічного розвитку; в сїм місци ми обговоримо сї в найзагальнїйших чертах.

Продуктивність праці збільшує ся перше, в наслїдок спільности і, друге, в наслїдок подїлу праці.

А) Спільність праці, або лучше, просте спів-робітництво (кооперація) полягає на тім, що кілька людей разом і рівночасно виконують одну і ту саму роботу. Єго вплив на продуктивність праці є слїдуючий:

Перше, спів-робітництво, навіть в формі простої, внїшної спільности праці впливає на єї продуктивність за помочію психічного настрою працюючих. Працюючи разом з другими, робітник відчуває особливо нервову рухливість, енерґічний настрій, який відбиває ся передівсїм на інтензивности праці, але також підвисшує

єї продуктивність. 10 людей, працюючи кождий над своєю роботою, але разом, в одній робітни, зроблять в однім дни більше, як оден чоловік в десятьох днях, виконуючи ту саму роботу в самітній кімнаті.

Друге, при спільній праці зменшує ся страта енерґії праці на средства продукції: менше виходить на будову, освітлене і огріване робітні; лекше можна зужиткувати відпадки матеріялу, бо більше їх остає ся і т. д. Прим. на будову одної робітні для 20 робітників треба богато менше матеріялу і праці, ніж на будову 10 робітень, одної для двох робітників.

Трете, співробітництво є часто пожиточним, а часом конечним, бо оно дає можність виконати роботу в короткім часї. Припустім, що треба зжати і зпрятати збіже з поля; єли робота буде йшла поволи, то богато зерна висипле ся і часть праці буде страчена непродуктивно, а співробітництво позволяє оминути того всього.

Четверте, що є особливо важне, співробітництво творить механїчну силу мас. Є богато робіт, яких поодинокий чоловік зовсїм не може виконати, хоч як довго працював би. Єли потрібно прим. витягнути великий дзвін на дзвіницю, то оден чоловік нїчого тут не порадить, сто людей також нїчого не зробить, єли будуть працювати оден по другім, тимчасом сто людий разом працючи можуть дзвін піднести.

Б. Загальна назва поділу праці обнимає в собі цїлий ряд ріжних суспільних відносин продукції.

Суспільний поділ праці полягає на тім, що продукція є поділена на осібні господарства або підприємства: одно підприємство займає ся рільництвом, друге — виробом одежі, трете — добуванєм металїв, четверте — виробленєм знарядів і т. д.

Коли такого поділу не було, кожде господарство було змушене виробляти для себе всьо; розуміє ся, розмір такої продукції був малий і розвій єї поступав дуже поволи.

При суспільнім поділї праці кожде підприємство має свою власну менше або більше ограничену сферу продук-

ційної праці. Се дає можність робітникам набрати зручности і вправи в своїм фаху і витворювати богато більше продуктів, ніж потреба для даного підприємства. Прим. самий швець підре в протягу року дві пари чобіт, а вшиє сто; столяр, що робить домовини, через ціле своє житє не потребує ні одної для себе, а зробить їх кілька сот. Ціла надвишка вироблює ся для других, для суспільности. В оден або другий спосіб продукти підприємств основаних на поділї праці ділять ся межи суспільство і в кождім підприємстві пересічно находить ся далеко більше предметів до зужитя, ніж тоді, колиб оно всьо продукувало само для себе.

Технїчний поділ є поділом праці в границях поодинокого господарства, поодинокого підприємства. За примір можуть служити фабрики, в котрих матеріял праці переходить через руки кількох робітників, заки опустить робітню в формі скінченого продукту. Оден кує вістре ножа, другий вигладжує, третий острить, четвертий точить ручку, пятий приправляє єї до вістря і т. д.

Технїчний поділ праці підвисшує єї продуктивність зовсїм так само, як суспільний поділ, і представляє якнайяркійші приміри того. В фабрицї шпильок десять робітників при технїчнім поділї праці дуже легко вироблять 48.000 шпильок, по 4.800 на одного; підчас коли поодинокий робітник, виконуючи сам всю роботу, заледви міг би зробити кілька штук.

Вплив ріжних родів поділу праці на єї видатність поясняє ся як слїдує. По перше, заощаджує ся богато часу: єли чоловік виконує множество дрібних чинностий одну за другого, він тратить не мало часу на перехід від одного занятя до другого, на допасоване рук до ріжних струментів.

Друге, поділ праці розвиває зручність робітника. Хто виконує безнастанно богато ріжнородних і зложених робіт, той не може виконувати їх так скоро, звинно, чисто, як робітник, що через ціле житє своє виконує не богато простих чинностий.

Вкінци при поділї працї лекше робити винаходи і улїпшеня в знарядах, працюючи через довгі роки одним і тим самим струментом, лекше можна впасти на думку, які в нїм треба поробити зміни, щоби найвідповіднїйше пристосувати єго до роботи. Завдяки тому богато улїпшень зроблено самими робітниками.

3. Суспільна ужиточність і суспільна вартість.

Вислїдом продукції є суспільний продукт. Чи є він "матеріяльний", чи "нематеріяльний", чи має він одні або другі фізичні або хемічні свійства, се не обходить економічну науку. Она є суспільною наукою і продукт інтересує єї о стілько, о скілько він, перше, потрібний для суспільности, і друге, витворений суспільною працею. В той спосіб продукт представляє для неї дві головні прикмети: можність заспокоюваня означеної потреби суспільности, значить, суспільну ужиточність, і утрату суспільної енерґії працї на його витворенє, значить суспільну вартість.

Отже продукт представляє нам суспільну ужиточність, єли суспільство потребує його, і то лиш до часу, доки оно його потребує. Єли прим. суспільна потреба хлїба не є ще заспокоєна, то хлїб представляє високу суспільну ужиточність, але тратить єї сейчас, єли єго вироблено понад міру дійсно потрібну для суспільства.

Характер суспільної ужиточности є дуже ріжнородний, залежно від того, яку суспільну потребу продукт заспокоює: ужиточність хлїба ріжнить ся від ужиточности сокири, книжки наукової, від драматичного твору і т. д. Той характер ужиточности залежить від якости працї зужитої на продукцію: праця рільника, фабричного робітника, учителя, лїтерата, завдяки ріжній своїй якости, задоволює ріжні суспільні потреби.

Не треба мішати суспільної потреби з сумою особистих потреб членів суспільства. Потреби поодино-

ких людей часто можуть бути в великій суперечности з потребами суспільности, можуть бути проти-суспільні; такими є, прим., потреби серед непродуктивних елементів суспільства, які не беруть участи в системі суспільно пожиточної праці. Потреба суспільна, се потреба продукції, суспільної боротьби з природою. Лиш тоді, коли задоволенє особистої потреби є необхідним для піддержаня продукції, входить она в склад суспільних потреб. Ніхто особисто не зуживає машин, навозу, желїзної руди і инших средств продукції: але они задоволяють суспільні потреби, бо они є потрібні суспільству до продукції. Полїтична економія взагалї не може займати ся і брати собі за предмет безпосередно — особистих потреб людей. Єли она змушена часом діткнути ся їх, то се лиш так, як дотикає она також декотрі не економічні явища, іменно з огляду на їх звязь і вплив на економічні явища.

Суспільна вартість є то скількість енерґії праці, яку суспільство тратить на витворенє даного продукту. Отже мірить ся єї довготою і інтензивностію праці тих людей, котрі брали участь в витвореню продукту. Єли потрібно 30 годин суспільної праці на те, щоби витворити оден продукт, і 300 годин праці, два рази інтензивнійшої нїж в перпнім случаю, щоби витворити другий продукт — то, очивидно, суспільна вартість другого продукту, значить зкристалїзована в нїм скількість енерґії праці, є 20 разів більша, нїж першого.

Суспільна вартість не залежить від того, скілько праці тратить на витворенє продукту оден або другий робітник з окрема. Єли в наслїдок неумілости або браку необхідних знарядів, або яких инших случайних випадків, робітник зужиє на витворенє свого продукту більше енерґії праці, нїж уживає ся звичайно в данім суспільстві, то з тої причини суспільна вартість продукту не піднесе ся висше від звичайної. І на відворот, она не буде низшою від звичайної вартости, єли надзвичайна зручність або приміі-

нене особливших знарядів, які ще не війшли в загальне ужите в данім суспільстві, дасть можність робітникови виконати продукт з незвичайно малим накладом праці. Суспільна вартість представляє скількість енерґії праці нормально необхідної для витвореня продукції при звичайних в данім суспільстві условинах праці.

Отже треба відріжнювати суспільну або нормальну вартість від індівідуальної або випадкової; скількість енерґії праці, взагалї необхідної на даній ступени суспільного розвитку, від скількости, зужитої в поодиноких случаях. Для науки економії важною є лиш нормальна вартість: вартостію індівідуальною она може займати ся лиш о стільки, о скільки се є необхідним, щоби зрозуміти зміни в нормальній вартости.

Розбираючи зокрема ріжні роди праці, легко можна запримітити, що одні з них є більш скомплїковані, другі — простійші. Прим. праця вченого є більше зложена, ніж праця годинникаря, а праця годинникаря більше зложена, ніж праця шевця і т. д. Досліджуючи суспільну вартість продуктів, треба брати під увагу степень складности праці.

Ріжні роди праці з їх неоднаковою складностію є вислїдом неоднакового образованя робітників, отже неоднакового розвитку орґанізмів. Більше зложений рід праці відповідає більшому розвиткови, простий рід праці — меншому. І очивидно, більше розвинений орґанізм тратить при роботї в однаковім часї більше енерґії праці, ніж менше розвинений. Тому то праця більше скомплїкована мусить уважати ся за більшу утрату енерґії в порівнаню з працею менше зложеною; перша рівнає ся більшій скількости другої. В той спосіб година праці вченого після скількости утраченої енерґії відповідає, може бути, 3 годинам праці механіка і 12 годинам праці незаводового робітника.

Назви "проста праця" будемо уживати дальше на означенє найменше зложеної форми продукційної праці, яка істнує в суспільстві. При порівнуваню вартостий проста

праця представляє природну міру, до котрої спроваджує ся більше зложені роди праці. Природною одиницею енерґії праці є година простої праці о середній в данім суспільстві інтензивности. Сли продукт витворено в 100 годинах суспільної праці з такою складностію і інтензивностію, що одна година представляє страту енерґії рівну 10 годинам інтензивно пересїчної простої праці, то суспільна вартість продукту буде виражена в 1000 одиницях праці, і т. д.

Розуміє ся для ріжних суспільностий, що стоять на ріжних ступінях розвитку, така одиниця енерґії праці буде дуже ріжною.

Назва "проста праця" примінена тут в дещо иншім значіню, як се було уживане в науці до сего часу. Звичайно під "простою працею" розуміють працю, до котрої був би здібний, без жадного приготованя, пересїчний що до сили, здоровля і розвитку, член даного суспільства; є то понятє дуже відірване і навіть троха не ясне ("без всякого приготованя" нїчого не можна зробити).

Ясним є, що в міру зросту продуктивности, видатности праці в певній галузи, до виконаня продукту треба що раз то менше енерґії праці — єго вартість суспільна обнижує ся. Математично се треба так представити: суспільна вартість продукту є відворотно пропорціональна до продуктивности праці: єсли послїдна побільшить ся в два рази, тодї перша поменшить ся два рази, і на відворот.

Так отже суспільна ужиточність продукту є то єго здібність задоволити суспільну потребу. А суспільна вартість, є то скількість енерґії праці, яку продукт повинен коштувати суспільство при звичайних для него услівях продукції.

Назву "суспільна" або "нормальна" вартість часто замінює ся назвою "вартість праці" або прямо "вартість". Ся послїдна назва є найвигіднїйша, єли не забуває ся, що ходить тут о с у с п і л ь н у вартість.

Перегляд загальних понять.

1) Політична економія є одною з наук суспільних. Розсліджує она: перше, продукцію, то є суспільно пожиточну працю, іменно єї суспільну сторону — людські відносини; друге, поділ вислїду продукції. Условини продукції і поділ межи людьми розсліджує вона в їх перемінах — в розвитку і упадку.

2) Основні питаня, в відношеню до суспільно пожиточної праці, є якість, скількість і продуктивність праці.

Якість суспільної праці, значить напрям страти енерґії праці, є залежний безпосередно: перше, від суспільних потреб; друге, від суспільних средств продукції; трете, від істнуючої системи робочих сил суспільства; кожда з тих трох условин по черзї є залежна від цїлої попередної історії суспільства.

Скількість суспільної праці залежить від числа занятих в продукції робочих сил суспільства, від довготи робочого часу і від інтензивности праці робітників. Знова кождий з тих елементів є в залежности від цїлої суми попередних і теперішних условин суспільних.

Продуктивність суспільної праці залежить: перше, від условин даних безпосередно через природу, в яких жиє суспільство; друге, від уровени технїчного розвитку, то є, від умілости користаня з сил природи; трете, від системи суспільних условин продукції — від розвитку спів-робітництва, поділу праці і т. п.

3) Вислїд продукції, то є продукт, посїдає незалежно від своїх натуральних прикмет, ще дві суспільні цїхи: суспільну ужиточність і вартість. Суспільна ужиточність полягає на тім, що продукт задоволює якусь суспільну потребу. Суспільна вартість представляє скількість енерґії праці, яку суспільство мусить необхідно стратити для витвору продукту. При порівнюваню вартостий продукту одиницею енерґії праці є година найпростійшої, о пересїчній інтензивности праці.

ПОДІЛ І ПОРЯДОК ВИКЛАДУ ПОЛЇТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ.

Суспільні відносини продукції і поділу зміняють ся постепенно, систематично, поволи. Скорих перемін тут нема, анї не можна запримітити виразної границї межи тим, що минуло і тим, що слїдує.

А однак розслїджуючи економічне житє якого небудь суспільства, побільшій части можна єго поділити на кілька періодів, які ріжнять ся межи собою укладом суспільних відносин, хоч они не відграничені виразно від себе.

Найбільший інтерес має для нас, і рівночасно найлучше розслїджений наукою є — шлях розвитку суспільств, які ввійшли в склад "цівілїзованої" людськости наших часів.

В засадничих чертах розвиток тих суспільностий є всюди однаковий. До наших часів запримічено два головні періоди розвитку, які в многих случаях відмінно виглядали в подрібностях, але в самій основі були до себе зовсїм подібні.

I. Період господарки природної. Єго характеристичні прикмети: слабість суспільного чоловіка в боротьбі з природою, ограничений простір поодиноких суспільних орґанїзацій, нескладність суспільних условин, цїлковитий брак, або малий розвій обміну, надзвичайна повільність зміни в суспільних формах.

В тім періодї треба відріжнити три ступенї:

1) Первісний родовий комунїзм: висший ступінь пановання окружаючої природи над чоловіком — брак всякого обезпеченя людського істнованя; орґанїзація працї оперта на тїсній звязи крови межи людьми: брак визиску.

2) Система патріярхально-родова: тут вже істнують способи боротьби за істнованє, які забезпечують житє (рільництво, скотарство); суспільна орґанізація праці розширює ся, хоч єще не виходить поза рамці роду; серед продукції повстає праця орґанізаторська, яка дає одиници в л а с т ь над другими членами родової групи; се творить можність визиску але ще ограниченого завдяки малим розмірам продукції.

3) Февдальний устрій. Разом зі зростом суспільної сили людей орґанізація праці не ограничує ся вже лиш на родові звязи: дрібні ґрупи, які входять в єї склад не зливають ся зовсім, але заховують певний степень самостійности; орґанізаторська праця вчасти переходить до рук старших членів тих ґруп, вчасти належить до орґанізатора — февдала; визиск стає ся системою, але ограничує ся розміром потреб пануючої ґрупи.

II. П е р і о д о б м і н н о г о г о с п о д а р с т в а.

Розміри суспільної продукції і ріжнородність єї елементів ростуть. Суспільство представляє ся як зложена цілість що складає ся з віддільних зорґанізованих ґруп, звязаних до купи незорґанізованим поділом праці. Обмін переважає в зносинах поділу. Процес розвитку суспільства є скорий.

Сей період треба поділити на два ступені:

1) Устрій дрібно-буржуазний, відзначає ся невеликими розмірами поодиноких орґанізацій господарчих: средства продукції належать до того, хто безпосередно їх уживає. Звідти брак або слабий розвиток визиску.

2) Устрій капіталїстичний. Скомплїкованість продукції а рівночасно і власть суспільного чоловіка над природою ростуть до нечуваних розмірів. Але рівночасно нечуваних розмірів сягає власть суспільних відносин над людьми. Основу тих відносин творить

вільна наємна праця. Процес суспільного розвитку прибирає скоре темпо.

(До певної степени віддільно від загального розвитку сучасних культурних суспільств треба поставити житє клясичного світа, з дещо самостійним напрямом розвитку, який допровадив до найбільш скінчених форм визиску праці невільників а опісля до упадку.)

Розглядаючи суспільні відносини кождого періоду, треба вияснити для чого і яким способом они повстали, для чого і яким способом они змінили ся, і перейшли в нові відносини.

Завдяки нерозривній звязи економічних явищ з правними і ідейними, економічні науки не можуть обминути питаня взаїмної звязи, в якій находить ся розвій тих трех галузий суспільного житя людськости.

Економічні науки звичайно ділять ся на слідуючі розділи: політична економія, економічна політика, історія економічного розвитку і історія економічних поглядів. Очивидно зовсім неслушно є зачисляти історію економічних поглядів до економічних наук: є то оден з розділів о духовій культурі, а не о продукційних відносинах. Дальше, політичну економію і економічну політику не можна віддїлювати від історії економічного розвитку, бо і перша і друга не можуть мати жадної звязи з нічим иншим, як лиш з історично зміняючими ся суспільними відносинами. В той спосіб можна задержати поділ наук економічних лиш на політичну економію і економічну політику; одиноке значінє того поділу може бути слідуюче: політична економія є то наука о причинах змін в суспільних відносинах, а економічна політика, о методах змін тих відносин. Очивидно той поділ є дуже услівний.

Про методу політичної економії.

Політична економія є одною з суспільних наук. Щоби подати загальне понятє про єї методу, то най-

вигіднійше буде тримати ся слідуючого порядку в викладі: перше, істнуючі методи наук взагалі, друге, чим ріжнять ся від них методи наук суспільних; трете, особливні цїхи методи економічної науки.

Істнують дві загальні, засадничі наукові методи: індукційна ("метода спроваджуваня") і дедукційна ("метода випроваджуваня").

Індукція полягає на тім, що з поодиноких обсервацій і досвідчень витягає ся заключенє; з ряду тих заключень витягають ся заключеня загальнійшого характеру і т. д. аж до остаточних висших наукових засад. Прим. якийсь дослїдник завважав кілька разів, що в наслїдок руху вісь желїзного поїзду розгріває ся. З цего слїдує заключенє "тертєм вісь колеса розгріває ся" — перше заключенє з ряду поодиноких фактів. Ті дані ми одержали способом "подібности", то є, через розслїдженє віддїльних явищ розум знаходив то, що в них є подібне, загальне. Заключенє зміцнює ся і стає безсумнївним, єли знаходить потвердженє иншою дорогою — способом "ріжниці"; змінює ся силу тертя, прим. зменшують єї, смаруючи вісь оливою, або збільшують, звужуючи отвір, в якім вісь обертає ся; показує ся, що в першім случаю огріванє зменшує ся, а в другім збільшує ся. Отже причиною розгріваня оси є в дійсности тертє.

В подібний спосіб повстає цїлий ряд анальоґічних заключень: зубаті колеса машин розгрівають ся в наслїдок тертя одних о другі, пилка — в наслїдок тертя о дерево при різаню, через тертє двох кавалків дерева дикуни добувають огонь. Звідси витягає ся заключенє: "тїла огрівають ся при тертю".

Опісля показує ся, що розгріванє має місце і тодї, коли якийсь рух устає: прим. куля, ударяючи о стїну, розгріває ся. При тертю, хоч рух не устає, однак він стає ся повільнійшим, слабшим, словом —

зникає якась часть єго енерґії. В тих случаях спільним є те, що рух устає, вчасти або зовсім. З множества таких загальних понять робить ся слідуюче заключенє: "де гине рух, там розвиває ся тепло", або "рух (механічний) переходить в тепло".

Инші досліди показали, що світло і електрика є здібні переходити в тепло і в механічний рух, і на відворот. Звідси повстає закон: "всї роди енерґії (всї типи перемін, що повстають в природї) переходять одна в другу".

Так отже індукція, опираючись на обсервації (спостереженю) і досвідї, переходить в своїх заключенях від особлившого до загального.

Дедукція перепроваджує ся иншою дорогою. Маючи загальні означеня витягає ся з них більш особливі. Сли відомо прим. що всї роди енерґії переходять оден в другий, то стрічаючи нову, ще не розслїджену форму енерґії, дослїдник заключає, що і она є здібна перейти в инші форми енерґії.

Але в засадї дедукції все лежить індукція тому, що ті загальні понятя, з яких витягають ся особливші заключеня, ми дістаємо при помочи індукції.

Суспільні науки, примінюючи ті дві методи так як всї прочі науки, ріжнять ся від них тим, що они розслїджують явище з суспільної точки погляду. Не слушно було би сказати, що суспільні науки займають ся лиш суспільством; нї, дуже часто займають ся вони і несуспільними явищами, але їх розслїджує ся лиш в відношеню до суспільного житя, лиш що до їх впливу на суспільство. Прим. описуючи житє якогось народу, майже все зачинаємо від опису зовнїшних природних условин, серед яких той нарід живе; але тих условин ми не представляємо в цїлости а лиш о стілько, о скілько се є конечне, щоби зрозуміти походженє одних або других прикмет житя тих людей. Не можна студіювати суспільного житя Єгипту, не звертаючи уваги на факт періодичних виливів рі-

ки Нілю; але той несуспільний факт треба брати під увагу лиш з суспільної точки погляду, значить, з точки погляду того впливу, який вплив Нілю мав на житє єгипетської суспільности, не звертаючи зовсім уваги прим. на астрономічне походженє того явища.

Але суспільні науки є скомпліковані, отже суспільну точку погляду на суспільство і природу можна примінювати в ріжний спосіб. Часть суспільних наук — наука о матеріяльній культурі — займає ся розслідженєм фактів під зглядом їх відносин до безпосередної боротьби суспільства з природою; єли часом доторкає она прим. історії ідей, то лиш під зглядом впливу, які ті ідеї мали на судьбу дальшої боротьби суспільства з зовнішним світом. Инша часть суспільних наук, політична економія, розслїджує факти під зглядом зносин, які повстають межи людьми підчас їх боротьби за істнованє; єли та наука дотикає ся часом питань культури матеріяльної, то се лиш в цїли виказаня який вплив мали данї технїчні условини на зміну взаїмних відносин межи людьми. Вкінци наука про духову культуру розслїджує все те, що відносить ся до суспільних метод розумованя і пізнаня.

Так отже характеристикою методи політичної економії є те, що в всїх явищах сї займає лиш одна сторона, а іменно значінє, яке они мають для взаїмних зносин людей в боротьбі з природою. Ту сторону явищ ми виділюємо помимо їх реальної нероздільности.

Загальні, первісні причини якогось явища лежать позатим явищем. Се відносить ся також і до політичної економії. Тому є конечностію, дослїджуючи економічні факти, обяснювати їх походженє з фактів неекономічних; внаслїдок того в дальшім викладї буде мова не лиш про відносини продукції межи людьми. Треба буде говорити про технїку, як

про причину економічних змін; треба буде говорити про культуру духову як про важний, хоч у с л і в н и й чинник, який приспішує або приспішує напрям економічних переміп в одну або другу сторону, означує в певній мірі саму форму тих переміп, хотяй самий независимо їх не викликує.

Велика комплїкація суспільних явищ дуже часто утрудняє уживанє в полїтичній економії індукційної методи, яка найлекше дає ся примінити в простих, незложених фактах. Тодї економістови служить до помочи дедукція в формі т. зв. м е т о д и а б с т р а к ц і й н о ї; дослїдник старає ся представити собі дану сторону суспільних фактів в найчистійній і найпростійній формі а опісля в думцї піддає їх ріжним виливам і старає ся льоґічно заключити, які зміни повинні они викликати. Розслїджуючи прим. нинїшнє суспільство, можна зачати від припущеня, що в єго границях панує цїлковита свобода конкуренції підприємства і опісля пояснити в якім напрямі повинні викликуватись зміни; по тім треба взяти під увагу ріжні ограниченя конкуренції і глядїти, як відібють ся вони на тих змінах.

Вкінци треба додати кілька слів о степени сучасного розвитку економічних наук. Той степень не є занадто високий — зроблено доперва перші, хоч з певностію найтруднїйші кроки. Економічні науки є дуже молоді — они повстали доперва в XVII. віцї.

Було дві причини так пізного і слабого розвитку економічних наук.

Перша, більш загальна причина — се велика комплїкація, отже велика трудність пізнаня суспільних явищ.

Друга причина, менше загального характеру, полягає на тім, що заінтересованє ся економічними науками почало розвивати ся доперва недавно. Увагу дослїджуючого розуму звертають передовсїм і з найбільшою силою ті сторони житя, які відзначують ся

скорим рухом, частою зміною форм і бурливим шляхом розвитку. А суспільні форми з передкапіталїстичного періоду відзначають ся дуже повільним темпом, степеневим перебігом розвитку. Доперва світ буржуазний о горячково скорім бігу житя, з цїлою масою щораз то яскравійших противеньств внутрішних, зумів збудити глубоке, живе заінтересоване ся дослїдами економічних явищ.

I. Первісний родовий комунїзм.

Не можемо сказати, що ми маємо богато даних до студій над житєм первісних людей. Очивидно, не лишило ся жадної лїтератури з часів первісного чоловіка бо она не могла тодї істнувати. Одинокими памятками того періоду є кости, знаряди і т. п., які знаходять тепер в земли.

Істнує ще одно важне жерело, з котрого можна черпати дослїджуючи житє первісних людей, а іменно житє, відносини і обичаї сучасних диких народів, а передовсїм тих з помежи них, які стоять на найнизшім степени розвитку.

Однак черпаючи з того жерела, треба заховати велику осторожність в виноваджуваню ріжних заключень. Тепер вже нема дикунів, яким би не приходило ся мати жадних зносин з більш розвиненими народами, отже дуже легко зробити великий блуд, колиб ми брали за останки первісних обичаїв то, що в дїйсности було переняте не дуже то давно.

Можуть зайти помилки і иншого роду. Якесь племя, з розвиненою вже до певного степеня культурою, тратить велику часть культурних здобутків в наслїдок якихсь нещасливих історичних обставин. Колиб брали ми таке здичіле племя за первісно дике, то можнаб тодї зробити богато фальшивих заключень.

В кождім разї навіть і ті данї о житю первісних народів, які ми маємо, вистарчають, щоби виєснити засадничі черти суспільних відносин "перед-історичної" доби.

1. Первісні відносини чоловіка до природи.

Первісний чоловік був узброєний до боротьби з природою незвичайно слабо, гірше від многих звірят. Природну зброю — руки, ноги і зуби має далеко слабші, ніж прим. великі хижі звірята. А штучні знаряди, ті, що тепер дають чоловікови рішаючу перевагу над рештою живої і мертвої природи були тодї недобрі, прості і було їх за мало, щоби могли помогти богато чоловікови в єго боротьбі за істнованє.

З огляду на таку тяжку боротьбу первісний чоловік певно що не є королем природи. Зовсїм щось противного: перша доба людського житя, се доба гноблення, неволї чоловіка. Лиш що гнобителем і паном не був другий чоловік, але природа.

Першими знарядами були без сумнїву камінь і друк. Ті знаряди, взяті прямо від природи, можна як здає ся, знайти навіть у висших родів мали.

Але до нашого часу не лишили ся нїгде так дикі люде, щоб не знали инших знарядів.

Мозок первісного чоловіка є слабий і нерозвинений. На умову працю не лишає ся в него часу серед безнастанної, вичерпуючої боротьби, в котрій нї на хвилю не перестає грозити йому смерть.

А однак чоловік розвиває ся. Прибитий, пригноблений невільник природи здобуваючи средства до житя, борючись за істнованє, він познакомлює ся з річами і силами природи, з поколїня на поколїнє переказує і громадить досвід, улїпшує знаряди.

З застрашаючою повільностію, в протягу кількох тисяч лїт роблять ся одні по других відкритя і винаходи. Завсїгди винаходять річи, які для чоловіка наших часів

видають ся дуже простими. Але первісному чоловікови не дуже то легко приходило ся їх винаходити.

Через получене каменя і патика, оброблення їх і приноровлення до ріжних цїлий, з тих первісних знарядів повстало богато инших — камінні топори, молоти, ножі, списи і т. и.

Менше більше в тій самій добі камінних знарядів, були відкриті пожиточні свійства огню.

Гачок до вудки з рибячих остий і тратва, з котрої опісля розвинула ся лодка, зявили ся пізнїше. В кінци винайдене лука і стріли поставило чоловіка на однім степени з найсильнїйшими звірятами. В той спосіб посував ся постепенно поступ прокудцїйної працї в тій первній добі житя людськости.

Промисл обмежував ся на збираню овочів з дерев, на польованю на дрібні звірята, ловлї риб, вироблюваню простих знарядів з каменя, дерева і кости, і первісної одежі зі скіри. Той тип продукції можна назвати, п о л ь о в и м, розуміючи під польованєм добуванє з окружаючої природи безпосередно жертвуваних нею средств до житя, чи були то звірята в лїсї, риби в водї, або овочі диких рослин. Найважнїйшою цїхою того промислу є, що він зовсїм не забезпечує людського житя. Збиранє овочів, польованє, ловля риб, — є то занятя, в котрих велику ролю відграє случай. Нема ще тут тих галузий продукції, котрі дають чоловікови певність завтрішнього дня — нема рільництва і скотарства.

Всї сили чоловіка йдуть на здобутє необхідних средств до житя. Цїлоденна єго праця ледво вистарчає, щоби єго вижививи. Весь робочий час чоловіка пожерає боротьба за істнованє; не лишає ся додаткового часу робочого, який можна би зужиткувати на працю для других або на поліпшенє условин власного житя. Праця не витворює додаткових продуктів, понад необхідні до житя.

Єсли днесь дикий польовий здобув більше, нїж єму треба на нинїшний день, то завтра може бути, він не здо-

буде нічо, а може навіть згине в нерівній боротьбі з якимсь сильнійшим звірятем.

Серед таких обставин, очивидно, визиск є неможливий, то є, не можна присвоїти собі овочів чужої додаткової праці, бо сама праця додаткова не істнує. Тут є можливий лиш найбрутальнійший, первісний спосіб тягненя користий з другого чоловіка, то є пожерати його.

2. Суспільні відносини продукції в первісних родових ґрупах.

Сучасна наука не знає ані в теперішности ані в минувшині людей, котрі не жили би в суспільстві. В первісній добі вже істнували звязи межи людьми хоч значно вузші, ніж в нашім часі. Обійти ся без помочи инших людей в боротьбі за істнованє не міг так само чоловік тих часів, як і сучасний. Лице в лице з ворожою природою — самітна одиниця була би засуджена на скору неминучу загибіль.

Однакож сила суспільної звязи була дуже незначна. Головна причина того лежить — як то ми вже зазначили — в надзвичайно слабім розвитку техніки — а се знова витворювало надзвичайно вузкий обсяг суспільних звязків. і незначні роміри поодиноких суспільств.

Чим низше стоїть техніка, чим менше досконалі є способи боротьби за істнованє, тим більше просторони землї треба для кождого чоловіка, "просторони експльоатації", щоби здобути средства до житя. Первісне польованє є остільки малопродуктивним занятєм, що на одній квадратовій мили, при пересїчних природних условинах умірковавої полоси, оно може виживити більше як 20 людей на одній квадратовій мили. Трохи більша ґрупа людей мусїла би розкинути ся на так величезні просторони, що підтримуванє суспільних звязий було би дуже утрудненє; если до того взяти на увагу первісну техніку комунїзму, — брак всяких доріг, брак освоєних звірят, на котрих можна би їздити, величезні небезпеки звязані з найменшою подоро-

жню — то стане нам зовсім ясним, чому розмір суспільної звязи сягав тоді найбільше на кількадесять людей.

В тих часах лучити ся до загальної боротьби о житє було можливим лиш для людей, котрих вже сама природа звязала єдностію походженя, кровію.

Люди, чужі по крови, не вступали в вільні союзи для продукційної діяльности: первісний чоловік не міг видумати так зложеної річи, як угода, а передівсім страшна строгість боротьби за істнованє навчила його ворожо заховувати ся зглядом кождого чоловіка, з яким не вязало єго посвояченє і спільне житє.

Длятого суспільна орґанізація первної доби мала форму р о д о в о ї з в я з и або р о д у. Розміром тої форми були ограничені економічні зносини.

До засадничих продукційних зносин родової ґрупи належить п р о с т е с п і в - р о б і т н и ц т в о. Обсяг суспільної роботи є так ограничений, що кождий вміє робити то всьо, що вміють другі, і всї виконують менше більше таку саму роботу. Є то найслабша форма звязи спів-робітництва. В декотрих случаях появляє ся звязь більш фізичного характеру: колєктивне виконуванє роботи, яка є понад сили поодинокого чоловіка, але яку можна виконати при помочи механічної сили, котру витворюють злучені сили цілої ґрупи, прим. спільна оборона перед диким звірем, або польованє на нього.

Опісля, в нутрі родової ґрупи вже дуже вчасно появив ся п о д і л п р а ц і. З початку він основує ся на фізіольоґічних ріжницях пола і віку. Польованє є ділом дорослих мужчин, збиранє овочів — занятєм женщин і дітей і т. д.

Поділ праці межи особами не міг залежати від їх власної волї; тяжка боротьба з природою не позволяє на те: чинности робітників мусїли бути докладно означені, щоби не було безкорисної утрати сил. Праця була зорґанізована спільною волею родової групи, згідно з єї спільними інтересами.

Шлях розвитку первісного родового союза може бути

представлений в наших часах лиш в приближеню і в найзагальнійших чертах.

В первіснім своїм стані родова ґрупа складала ся, правдоподібно, з женщини-матери і єї дітей, для котрих єї поміч в їх молодих літах була необхідна. З упливом часу користи спів-робітництва робили звязь такої родини щораз то сильнійшою: діти не лишали матери, навіть коли доросли. Розвивало ся призвичаєнє до спільного житя, люде чимраз більше стреміли до громадного житя. Родові ґрупи зростали, очивидно лиш в тих границях, на які позваляв їм розвиток техніки. Коли рід переступав ті границї, він розпадав ся.

3. Первісні форми поділу.

Зносинам продукційним первісної родової ґрупи вповні відповідали форми поділу.

Єли поділ праці в продукції залежав не від особистої, а від колєктивної волї, то і поділ продукту тої праці мусів бути ділом цілої ґрупи. Ґрупа виділювала кождому відповідно до єго потреб. Давати комусь з членів роду менше, як то було конечним, було неможливим, бо такий спосіб поступованя провадив би до знищеня членів роду і до ослабленя цілої ґрупи; знова давати кому небудь більше, як се було потрібним було хиба можливим в дуже рідких случаях: взагалї не позволяв на те малий розвиток продукції і брак додаткової праці (то є, праці витворюючої надвишку конечних средств до житя).

Так отже первісний поділ мав зорґанїзований комуністичний характер. Не було навіть слїду приватної, особистої власности. Все, що спільно витворювало ся, було спільно ділене і відтак сейчас зужите. Нагромадженє богацтв не істнувало.

4. Засадничі ціхи психольоґії первісного суспільства.

Положенє одиниці в родовій ґрупі представляло ся

часто в дуже принаднім світлї: не було панів і рабів, панувала рівність подїлу, братерство в взаїмних зносинах. Отже здавало би ся, що тодї істнували всї условини скорого розвитку людських сил, поступу на всїх полях суспільного житя. В дїйсности було зовсїм щось иньшого: ніяке суспільство, знане в науцї, не відзначувало ся такою нерухомостію житєвих форм, як первісне комунїстичне суспільство.

Родове суспільство вправдї не знало панів нї рабів, але рівнож не знало воно волї. Чоловік находив ся в найтяжній неволи, яка коли небудь істнувала. Давило його жорстоке пановане природи, проти котрої він був ще безборонним, котрої він ще не зумів уярмити. Елементарні сили зовнїшного світа кинули собі з його спроб, бавили ся його судьбою на кождім кроцї. Їх слїпа самоволя була сто раз гірша, нїж коли небудь пізнїйше самоволя чоловіка.

В подїлї панувала рівність. Але що було до дїленя? Вислїди суспільної працї були так малі, що при найнужденнїйших, нерозвинених потребах ґрупа заледво могла вижити. Положенє матеріяльне первісних людей було таке, що в порівнаню з ним сучасна нужда є богацтвом.

Первісне братерство, взаїмна поміч і оборона в дїйсности творили досить тїсний і сильний союз межи первісними людьми. Але ті зносини не переступали границь тїсної родової групи. Чоловік, що не належав до даного роду, не міг числити на найменшу поміч зі сторони того малого суспільства. Противно, в нїм бачили радше свого ворога, часто польовано на нього, як на хиже звіря.

Пановане природи здержувало розвиток, змушувало людей тратити всї сили на первісну, безпосередну боротьбу о житє. Рівномірний подїл, результат низької технїки і брак працї додаткової не позволяв хоч декотрим одиницям розширити свої потреби і через те збільшити свою особисту енерґію і здібність до розвитку, щоби в той спосіб дати товчок суспільному поступови. Тїсна взаїмна звязь межи членами роду, при майже цїлковитім браку психічних ріжниць межи ними, провадила до того, що одиниця зовсїм

не була здібна відріжняти себе від своєї ґрупи, глядіти на себе як на віддільну особу. Чоловік не мав власної волї. Істнувала в о л я р о д у. Була то не лиш воля живих, але ще більше воля мерлих. В протягу многих соток і тисячів лїт майже без зміни переймали одні поколїня від других способи боротьби за істноване, форми взаїмних відносин спосіб думаня. Минувшість, замкнене в нерухомі обичаї, панувала над теперішностію. А в дрібних житєвих чинностях, які не могли ввійти в рамцї обичаїв, одиниця не була здібна виступити самостійно і в цїлости підлягала ґрупі.

Нерухомість обичаїв в тисячах поколїнь переходить в скаменїлість. Всьо, що нове, всьо, що перечить звичайним формам житя і свідомости, збуджує перестрах і приносить терпінє. Психольоґія первісної людськости представляє величезні перешкоди для всякого розвитку.

Але мало того. До розвитку потрібно матеріялу. Чим біднїйша душа чоловіка, чим меньше свідомі є відносини чоловіка до природи, тим менша можність поступу: свідомість тут є головним знарядом, а первісний чоловік посїдав єї дуже маленько.

Погляди первісних людей на житє і світ були з конечности прості і неясні. Власть природи тяжила над розумом, тїснота родових зносин, яка змушувала думку обертати ся безнастанно в однім тїснім колесї, перешкаджала розширеню ся умового горизонту.

Цїлий духовий скарб чоловіка тих часів ограничував ся на малій скількости невпорядкованих практичних відомостий, змішаних з множеством цїлком фантастичних понять о світї. Занепад психічного апарату провадить до того, що фалшиві заключеня з обсервації переважають над правдивими, продукти фантазії — над позитивними вислїдами пізнаня.

Знаходячись під панованєм природи чоловік не лиш що не міг збагнути єї таємниць, але навіть був позбавлений цікавости, котра би тягнула його в тім напрямі. Він не відріжняв, що живе, а що мертве в зовнїшнім світї, що свідоме

і несвідоме в нїм самім. Всї річи, всї явища природи він бачив лиш з одної точки погляду: сонце, що єго огрівало, камінь, що ранив йому ноги; звір, що нападав на него; чоловік, з котрим стрічав ся, — в кождім з тих фактів він бачив лиш д ї л а н є, лиш силу, яка була для него пожиточна або шкідлива. Відносини річий і відносини людей були для него одного роду. Крайне убожество знаня творило такий погляд на природу, який на вні пригадує сучасний науковий спосіб думаня. Для дикуна всьо було природне, бо слабе його понятє не могло створити ідеї о надприроднім.

Оспалість, тїснота, необідима відраза до всього, що нове, надзвичайне убожество свідомости — се є засадничі черти первісної психольоґії, черти, які на перший погляд здасть ся, усувають всяку можливість розвитку матеріяльного і духового житя. А однак, хоч дуже повільно, розвиток пішов дальше. Елементарний опір, який ставила всякому поступови первісна психольоґія, міг бути зломаний лиш елементарними силами.

5. Сили розвитку в первіснім суспільстві.

Величина родової ґрупи, як то ми вже вияснили, є ограничена степенем продуктивности праці: при даних средствах продукції ґрупа конечно мусить дїлити ся, як лиш єї число переступить певну границю. Отже замість одної повстають дві ґрупи, і кожда з них, займаючи осібну просторонь землї для експльоатації, може розмножувати ся знова до певної границї, щоби знова роздїлити ся на дві ґрупи і т. д. В той спосіб плодовитість зміряє до неограниченого побільшеня числа людности даного краю. Але простір краю є ограничений, і при даних средствах продукції може вижививти лиш ограничену скількість людей. Коли густота польової людности досягла прим. 20 людей на квадратову милю, дальший єї розвиток є вже надмірним і зростаюча людність відчуває брак средств до житя. Є то так зване абсолютне перелюдненє.

Оно потягає за собою голод, хороби, збільшену смертність — цілий ряд терпінь. Сила терпінь побіджує по троха тупу нерухомість обичаїв, і тоді стає можливим технічний поступ. Голод каже поконати неохоту до всякої новости, отже зачинають розвивати ся нові способи боротьби за істноване, ті, що були передше знані, але не приноровлені, і ті, що доперва повстали.

Одна перешкода розвитку, найважнійша, вже була усунена. Лишає ся друга — убожество психольоґії, брак достаточного знаня, нездібність вишукуваня нових середників до боротьби з природою. В наслідок того розвиток іде несвідомо, з такою повільностію, яку сучасний чоловік ледви чи може собі представити.

Улучшене техніки приносить лиш часову полекшу терпіням, що випливають з абсолютного перелюдненя. Нові способи праці суспільної знова показують ся недостаточними, коли людність знова збільшилась, і знова сила голоду змушує людей зробити крок вперед на шляху розвитку.

Такі є причини розвитку в первіснім суспільстві. Нерухомість форм продукції провадить неминуче, скорше чи пізнійше, до абсолютного перелюдненя, яке з черги порушує ту нерухомість. З огляду на великий консерватизм первісної психольоґії поступ техніки все значно спізнював ся в порівнаню з зростом людности, отже брак средств до житя був взагалі хронічний.

Одним з перших наслідків абсолютного перелюдненя є звичайно завзята боротьба межи родовими суспільствами і переселене ся цілих племен до нових країв. Така вандрівка для тупої психіки первісних людей є річию так само трудною, як кожда зміна техніки.

II. Патріярхально-родова орґанізація суспільства.

Сила абсолютного перелюдненя змушувала первісних людей удосконалювати потроха знаряди і средства первної полевої продукції; з упливом часу та сама сила змушувала їх вийти поза рамці тої продукції і уживати нових средств боротьби о житє, средств, які в значній мірі зменшують залежність істнованя людей від елементарних вибриків окружаючої природи.

Рільництво повстало в ріжних краях, правдоподібно, віддільно одно від другого, залежно від місцевих природних обставин.

Повстанє рільництва треба представити собі як результат цілого ряду "случайних" фактів, котрі мусїли від часу до часу повтаряти ся. Розсипавши случайно зібрані на запас зерна диких рослин збіжа, по кількох місяцях знайдено в тім самім місци колос. Тисячу разів се було не зрозуміле; але скорше чи пізнїйше ум дикуна мусїв запримітити звязь межи тими двома явищами, а конечність піддала єму думку скористати з тої звязи. Се відкритє найскорше могли зробити женщини, які по причині опіки над дїтьми не провадили такого бурлацького житя, як мужчини а займали ся більше збиранєм овочів і зерна.

Первісне рільництво дуже мало нагадувало нинїшне, тому що єго средства були доперва початкові і непевні. Прим. плуг є винаходом значно пізнїйшим; ще дуже недавно, зовсїм не в первісних часах, орано за помочію дерева, очищеного від всїх суків, окрім одного заостреного на кінци; се дерево тягнено по ріли а острий сук робив борозди; а ще давнїйшим знарядом був заострений дручок, яким роблено ямки в земли. Властивеж "первісне" рільництво обходило ся навіть без такого знаряду.

Що відносить ся до скотарства, то повстало оно правдоподібно з освоєня звірят для забави. Ще тепер богато диких кочівничих людей, які стоять на найнизшім ступени розвитку і не мають найменшого понятя о властивім скотарстві, освоюють дикі звірята, які не приносять їм жадної матеріяльної користи, а противно, є для них тягаром.

Скотарство, подібно як рільництво, заневнило людям до певного степеня житє і висвободивши часть людських сил, тим самим улекшило дальший розвиток.

Первісні форми рільництва і скотарства, навіть кожде з осібна, збільшували 3—4 рази скількість людности, яка могла вижити на даній просторони краю (в пересічних условинах умірковано́ї полоси — до 70 осіб на квадратову милю).

Рільництво в початковій фазї свого розвитку мало змінює кочівничий спосіб житя диких племен: оно грає додаткову ролю до п о л ь о в а н я; родова ґрупа, піддаючись вимогам польованя, звичайно переходила з одного місця на друге, задержуючись на кождім місци лиш на такий час, якого було потрібно до засїву, для дозріваня і збору збіжа. Що відносить ся до скотарства то з початку оно навіть провадить до кочівничого житя: худоба потребує пасовиска; коли вичерпає ся одно — треба шукати за другим.

З часом зріст людности змушує людей до полученя рільництва з скотарством і до проваджения осїлого способу житя. Се давало можність удосконаленя рільничих знарядів і приноровленя до рільництва сили звірят. Зріст продукційної праці збільшує ще в троє найбільшу густоту залюднення (в пересічнім клїматї — до 200 осіб на квадратову милю). Житє людське стає ся від тодї забезпеченим, а д о д а т к о в а п р а ц я стає ся зовсїм звичайним сталим явищем.

2. Розвиток продукційних відносин родової ґрупи.

Збільшенє продуктивности (витворчости) суспільної праці дало можність значного побільшеня розміру родової ґрупи, а головно скотарство, яке привело кращі способи комунікації (їзда на оленях, конях, верблюдах) і давало тим самим можність піддержуваня суспільних зносин — оно ще більше сприяло розширеню ся границь роду.

В той спосіб розміри суспільства міряли ся дуже часто не на десятки, лиш на сотки осіб; прим. патріярх Абрагам міг начислити в своїй кочівничій ґрупі 417 людей здібних носити оруже.

Збільшені много разів обсяг і складність продукції приводили нові форми поділу праці. Одна з них має велике значінє для дальшого розвитку: повстанє праці, яка орґанізувала продукцію.

Коли продукція роду була невелика, не дуже скомплікована і обчислена лиш на безпосередні потреби найблизшої будучности, тоді орґанізаційна праця могла бути ділом спільним, могла йти в парі з працею виконуючою, бо она не перевисшала міри пересічної здібности членів ґрупи. Але коли ходить о те, щоби сотки ріжних занять розділити з огляду на кінцеву ціль помежи поодиноких робітників, щоби обчислити потреби ґрупи на цілі місяці наперед, старанно приноровити до них видаток суспільної енерґії праці і уважно контролювати той видаток, тоді орґанізаційна чинність конечно мусить відділити ся від виконуючої праці, злука одного і другого в одній особі стає ся неможливою, бо она перевисшає пересічну міру умової сили тодішних людей; орґанізаційна діяльність стає ся спеціяльностію найбільш досвідчених, наймудрійших одиниць. В кождій поодинокій ґрупі она вкінци дістає ся в руки одного чоловіка, звичайно найстаршого в роді, патріярха.

Такому орґанізаторови всї є послушні, се випливає з самої сути єго ролї. В той спосіб в сфері продукції повстає особиста власть і залежність — осібна форма поділу

праці, яка мала величезне значінє в дальшім розвитку суспільства.

Війну з точки погляду віддільних ґруп треба уважати за осібну галузь продукції, суспільну працю боротьби з окружаючою природою,, бо люде-вороги представляють для суспільности елємент окружаючої природи так само, як вовки або тигри. В добі патріярхально родовій та галузь продукції має велике значінє, бо більша як передше густота людности спричинювала часту стрічу одної ґрупи з другою; головно межи кочівничими скотарами майже без перестанку веде ся боротьба за пасовиска. Війни в великій мірі сприяють збільшеню ся і зміцненю власти орґанїзатора: они вимагають стислої орґанїзації і строгої дисциплїни. Безуслівний послух для вожда постепенно поширює ся і на час спокою. Є дуже можливим, що власне в часї війни і польованя повстала з початку орґанїзаторська власть, яка опісля поширювалась постепенно і на инші галузи продукції, в міру зросту єї складности. До такого поширеня ся орґанїзаторської власти мусїв причинити ся головно той факт, що від орґанїзатора війни і ловів залежав подїл добичи одного і другого роду підприємства; а вже те саме через себе надавало йому значну силу економічну і повагу серед ґрупи.

Орґанїзаторська праця, як здає ся, представляє найраншу форму зложеної (виквалїфікованої) праці взагалї. В первісній комунїстичній ґрупі, де кождий умів робити все те, що другий, працю кождого треба вважати за властиву просту працю; рівнож такою є праця виконуюча більшости членів патріярхально-родової ґрупи. Лиш одна функція орґанїзатора не може бути виконувана котрою небудь особою без ріжниці. Она вимагає особливного досвіду, а почасти, може бути, і не зовсїм звичайних здібностий.

Орґанїзатор в своїй діяльности руководить ся в цїлости, що найменше з початку, спільними інтересами роду. Беручи за основу з одної сторони загальну суму потреб ґрупи, з другої сторони загальну суму праці, він установлює форми спів-робітництва і подїлу праці. Розуміє ся, що цїлу

ту скомплїковану чинність він виконує понайбільшій части цїлком "інстинктовно", придержуючись раз встановленого звичаю, і приміру предків; лиш в дрібних справах продукції, в котрих звичай не дає виразних вказівок, орґанїзатор є змушений дїлати самостійно, після власного розсудку.

Зростаюча комплїкація орґанїзаційної діяльности потягнула за собою нові зміни в устрою родових ґруп. Розширене ся ґрупи і єї продукції робило неможливим для одного чоловіка сповнюванє орґанїзаційної праці в цїлости; часть єї, з конечности, переходила постепенно до инших членів ґрупи, звичайно старших і досвідчених людей. Кождий з них ставав ся орґанїзатором, хотяй другорядним і підвладним, — для певної части родової ґрупи, а іменно, в наслїдок зрозумілих причин, для тої части, з котрою вязали його найтїснїйші родинні зносини. Тим способом в границях роду почали поволи виділювати ся р о д и н и, що громадили ся довкруги поодиноких орґанїзаторів, на чолї котрих стояв патріярх. Одначе те виділюванє ся в патріярхальній добі не сягало значних розмірів; єдність ґрупи переважала над новоутвореними єї частинами.

До особлившого значіня постепенно приходила родина патріярха. Члени тої родини стояли найблизше до орґанїзаторської діяльности, отже могли найлучше приготовити ся до неї. Тому то з поміж них дуже часто вибирано нового орґанїзатора роду, єли давний умер, або перестав бути здібний до праці. Зовсїм природно, що патріярхи старали ся укріпити такий стан річий і вже наперед приготовляли найблизших своїх кревних до орґанїзаторської ролї а инших членів ґрупи до вибираня їх на той уряд. Чим дальше, тим більший успіх мали ті стараня; вибір нового орґанїзатора переходив з часом в пусту формальність і фактично самий патріярх зачав назначувати собі наслїдника — орґанїзаторська роля стала ся дїдичною в одній родинї.

Такі є внутрішні відносини продукції патріярхального роду. Побіч них в патріярхальній добі не малого значіня набирають ся також союзи людської праці межи родами.

Враз з розпадом роду звичайно не переривала ся звязь межи ново-утвореними ґрупами. В многих случаях, коли сили поодинокої ґрупи були недостаточні, тоді споріднені (одноплеменні) ґрупи лучили ся до спільної діяльности: до оборони перед нападаючими чужими племенами, до ловів на великі громадні звірята і т. п. На чолї подібних виправ ставала або рада старшин-орґанїзаторів, або специяльно вибраний ними вожд.

Побіч сего зорґанїзованого спів-робітництва поволи зачинає виступати инша форма продукційної звязи межи родами — незорґанїзований суспільний поділ працї. Тому що праця додаткова стає ся звичайним а по злуцї рільництва з скотарством — навіть сталим явищем, повстає отже надвишка продукції —засоби. Завдяки ріжним природним обставинам, серед яких жиють віддільні ґрупи, або в наслїдок якихось виїмкових обставин, ті засоби є ріжні в ріжних ґруп. Є дуже можливим, що з первісного звичаю поодиноких ґруп робити дарунки одна другій з таких засобів повстає обмін. В обмінї показує ся незорґанїзована продукційна звязь межи ґрупами: фактично одна ґрупа витворює не лиш для себе, але вчасти і для других ґруп, продукція до певної степени стає ся межи ними спільною; але та спільна продукція не має орґанїзації — праця кождої ґрупи є зорґанїзована зовсїм самостійно. Та форма суспільного подїлу працї в добі патріярхально-родових відносин не відграє важної ролї в житю поодиноких громад: найбільшу часть необхідних продуктів кожде господарство родове само витворює для себе самостійно.

Так отже засадничі черти продукційних відносин, які відріжняють патріярхальний рід від первісного комуністичного, є слїдуючі: відділенє орґанїзаційної працї від виконуючої, розширенє спів-робітництва і подїлу працї так в нутрі ґруп як, в меншій мірі, і межи ґрупами, при чім завдяки істнованю додаткової працї, по раз перший зачинає появляти ся на виднокрузї історії незорґанїзована форма працї, — обмін.

Всї ті форми укладають ся дуже поволи і повний їх розвиток має місце доперва в добі осїлого способу житя, основаного на злуцї рільництва зі скотарством. Там де така злука ще не наступила черти ті виступають дуже невиразно. В кождім разї скотарі-бурлаки скорше витворюють нові форми житя, нїж чисто рільничі ґрупи; те явище є в залежности, перше, від більшої продуктивности скотара в порівнаню з первісним рільництвом, а друге, від більш рухливого житя кочівників, яке потягає за собою частїйші зносини з людьми.

3. Форми подїлу в патріярхально-родовій добі.

а) Зорґанїзований подїл.

В міру того, як орґанїзаторська дїяльність переходила від цїлости ґрупи до одиницї-патріярха, мусїла також перехо́дити в єго руки власть орґанїзуюча подїл. Лиш орґанїзатор умів без помилки, згідно з інтересами всїх розвязувати квестії: яку часть суспільного продукту можна зуживати відразу, яку треба видати на дальшу продукцію, а яку заховати як запас на будуче; лиш він міг, беручи під увагу ролю поодиноких членів ґрупи в спільній продукції, виділювати кождому тілько, кілько було потрібно для належитого виконуваня тої ролї.

Чим більше відзвичаювала ся більшість родової ґрупи від фактичної участи в орґанїзаторській дїяльности і від контролї над подїлом, тим більш безглядним ставало ся право патріярха на розпоряджуванє додатковим продуктом. В міру того, як росла загальна сума додаткової працї і чим раз більше росла та часть продукту, котру орґанїзатор обертав на свій власний ужиток, відповідно до того росла також нерівність подїлу межи ним а рештою членів ґрупи. Се вже є певного рода визиск в зародку, але лиш в зародку: чоловік, що сповнював так зложену чинність, як орґанїзаторська праця, мав в дїйсности богато більше роботи, як кождий инший, отже з конечности розвивали ся в него більші потреби. Розмір визиску був ограничений незнач-

ним розміром продукції і малою ріжнородностію продуктів: орґанізатор мусів вдоволити ся тими самими предметами що й инші, а хочби навіть вибирав собі найлучші предмети з помежи цілої продукції, однак він не міг зісти десять разів більше хліба або мяса як кождий инший чоловік в ґрупі. Вправді він міг виміняти в иншої ґрупи часть спільного додаткового продукту на які небудь инші предмети, але се лучало ся дуже рідко, в наслідок малого розвитку обміну.

Дальше, в тих случаях, коли поодинокі родові ґрупи єднали ся в загальну орґанізацію племенну в цїли якихсь незвичайних виправ, тоді продукт спільної праці (добича з польованя, або з війни) ділили ті особи, які орґанізували саму виправу, звичайно рада старшин; поділ помежи ґрупами відбував ся тоді відповідно до участи кождої з них в спільній праци.

Взагалї зорґанізовані форми поділу в добі, про котру говоримо (патріярхально-родовій), відріжнювали ся від первісних форм не так то нерівномірностію поділу і визиском, як переходом в руки одиниць орґанізаторської діяльности поділу.

б) Незорґанізований поділ — розвиток обміну.

Коли продукція надвижки в родовій ґрупі стала звичайним явищем, тоді, щоби могла повстати виміна тих надвижок межи двома родовими громадами, треба було двох условин: ріжниці в витворюваних ними продуктах і приязних відносин (суспільна звязь) межи ними. Перше услівє було здійснене з початку по більшій части в наслідок ріжниці в средствах продукції, достарчуваних в ріжних громадах самою природою: рільнича громада, якій земля добре родила збіже, а зле лен, навязувала обмін з другою громадою, якій родив ся добре лен, а зле збіже; ґрупа кочівничих скотарів віддавала рільникам мясо замість збіжа і т. п. Друге услівє знаходило здійснене в племенній звязи спорідненя поодиноких ґруп, піддержуваного спільними випра-

вами. Пізнійше, коли виміна більше розвивала ся, ріжниці продукції що раз то більше почали залежати не лиш від безпосередних природних обставин, але також від технічних привичок; а приязні зносини навязувано дуже часто незалежно від племінного споріднення.

Обмін переходить в своїм історичнім розвитку три фази, приберає три ріжні форми.

Перша або проста форма обміну припадає на період, в котрім виміна була ще дуже рідким явищем, дуже можливо, що в періоді первісного комунізму. Припустім, що случайно стрінуло ся двох людей, представителів двох родових громад; кождий з них має до виміни продукт, котрий случайно показує ся потрібним другому. Отже істнують лиш два продукти до виміни, прим. топір і збіже. Таку форму обміну можна представити в слідуючий спосіб:

1 топір рівнає ся 2 міркам збіжа або інакше:

Обмінною ціною 1 топора є 2 мірки зерна (взагалі обмінною ціною одного продукту називає ся та скількість другого продукту, котру за него дають).

Продукт вперше стає ся товаром, то є, предметом обміну. Але в данім періоді роля товару є лиш случайна і витворець, приступаючи до обміну, ще не має вибору межи ріжними продуктами, котріб він міг набути.

Друга розширена форма обміну припадає на слідуючу добу, коли то обмін став ся частійшим явищем і зносини межи людьми розширили ся. Тоді вже маємо не два, але більше товарів. Продавець приходить з топором; єму дають, з одної сторони — 2 мірки зерна, з другої — 1 вівцю, а з третої — 8 стрілок і т. д. Отже він може вибирати межи ріжними товарами, він має перед собою — ринок. Форма обміну є тепер така:

1 топір рівнає ся 2 міркам зерна; або 1 вівці; або 8 стрілам, і т. д.

Друга форма обміну не може довго удержати ся і скоро переходить в трету розвинену або грошеву форму обміну.

Витворець топора іде на торг і хоче виміняти свій топір на стріли. Але дуже рідко так лучає ся, що той, хто продає стріли, рівночасно потребує топора; а може бути і так що стріл зовсїм нема на ярмарку.

Продаючому топір зі всїх сторін жертвують непотрібні для него товари: тут два ножі, там одну вівцю, а в третім місци забиті заяцї і т. д. Що має він зробити? Надумавшись, він бере вівцю. Він роздумує менше більше в такий спосіб: "хоч я маю тимчасом досить мяса, але вівцю остаточно можу придержати до того часу в себе, доки мій запас не вичерпає ся, а сли я стріну чоловіка, який продає стріли, то він дасть менї їх скорше за вівцю, ніж за топір: бо може бути, що топір єму непотрібний, а вівця придасть ся кождому і всї взагалї на торзї охочо беруть худобу". Єго вирахованє показує ся слушним: спродавець стріл, може бути, на такій самій основі охочо віддає їх за вівцю.

З огляду на загальний сильний попит на худобу, всї призвичаїли ся вимінювати на ню всякий товар на торзї, сли бракувало именно того товару, котрого потребував купуючий. Навіть заводить ся звичай, щоби відразу вимінювати товар на худобу а доперва за худобу купувати потрібні продукти. Товар-худоба стає ся особлившим товаром, котрого всї жадають. П р о с т и й обмін зникає. Сли кождий товар спершу мусїв бути обмінений за худобу, щоби опісля за ню можна було купити инший потрібний товар, то, очивидно, той особливший товар-худоба є з н а р я д о м о б м і н у, знарядом обороту товару.

В той спосіб дістаємо трету форму обміну:

1 топір або 2 ножі або 2 стріли або 2 мірки збіжа	}	рівнають ся одній вівцї.

Такий особливший товар, що служить за средство обміну, називає ся г р і ш м и. Вартість обмінна (риночна) товару в грошех називає ся ц ї н о ю.

Уживанє грошей значно улекшує дальший розвиток обміну. Гроші означають сталий характер обмінних зносин межи ґрупами.

В кождім разї доба, про котру йде мова, період патріярхально-родової орґанїзації — визначає ся єще новим розвитком обміну і незначною єї ролею в загальній господарській системі. Лиш мала часть продуктів віддїльної родової ґрупи іде на ринок і лиш мінімальна часть єї потреб заспокоює ся не через єї власну продукцію. Однак се не перечить тому, що загальний розвиток ринків вже на самім початку доби, про котру йде мова, був достаточний для повстаня грошевої форми обміну.

Історія грошевої форми обміну представляє нам постепенну зміну ріжних товарів, що виступають в роли грошей.

З початку така роля припадала на загально розповсюднені товари, як прим. скіри, сіль, біб, какао, рідкі мушлї і т. д. І в наших часах серед ріжних диких племен часто можна завважити уживанє в характері грошей тих товарів, які в даній місцевости є найбільш сталими предметами ввозу і вивозу, при чім в двох сусїдних селах часто істнують ріжні грошеві товари. В краях з кочівничою людностію ролю гроший відгравала найчастійше худоба. В полудневій Европі се мало місце ще на 10 столїть перед різдвом Христа. В грецьких народних поемах Гомера можна знайти оцїнку мідяного тринїжка на 12 биків, золотої збруї на 100 биків і т. д.

Але поволи металеві гроші зачали вишихати гроші худобу. З початку появляли ся гроші желїзні і мідяні. Як здає ся, ті металї купували не менше охотно як худобу, бо металеві знаряди і збруя були найпотрібнїйшими предметами в господарстві. Металї мають також богато прикмет, які з технїчної сторони роблять їх більш відповідними до сповнюваня ролї грошей: перше, дають ся лекше дїлити на кавалки меншої вартости нїж худоба, якої на части дїлити не можна, не убиваючи єї, друге, матерія металїв є однородна, отже кождий їх кавальчик є однаковий, підчас коли

инші товари, в тім числї і худоба, не мають тої прикмети: одна вівця не може бути цїлком така сама, як друга вівця; трете, металї лучше переховують ся — навіть мідь і желїзо, які псують ся по трохи під дїланєм воздуху і вогкости; четверте, металї мають менший обєм і вагу при однаковій обмінній цїнї з иншими товарами (та послїдна прикмета, як то ми вияснимо пізнїйше, залежить від відносно більшої вартости праці, вложеної в продукцію металїв).

Желїзо і мідь опісля заступлено срібом і золотом. Ті металї мають повисше вичислені прикмети переважно в більшій степени. На перший погляд здає ся зовсїм незрозумілим, яким способом ті майже неужиточні в продукції металї могли бути куповані так само охотно, як худоба, желїзо і т. д. Се пояснює ся в слїдуючий спосіб: срібло і золото уживає ся передовсїм для окраси. Навіть в нашім часї предмети окраси мають великий попит: люде мало інтелїґентні — головно нерозумні женщини — дуже часто відмовляють собі річий необхідних, лиш на те, щоби повісити на себе якусь гарну дрібничку. Переважно люблять і цїнять окраси некультурні і на пів культурні народи: европейські купцї за одну нитку пиклянних пацьорків купували в диких народів товари високої вартости, прим. богато риб, дичини, овочів і ин. В той спосіб попит на предмети окраси створив можність переходу від желїзних і мідяних монет до срібних і золотих.

З початку гроші числено після ваги: рахунок при продажі і купнї відбував ся за помочію важеня металїв.

З обміном є тїсно звязана друга суспільна форма подїлу — кредит.

Коли обмін поширював ся, лучало ся дуже часто, що він був утруднений через часовий брак средств по сторонї купуючого. Товар є потрібний сейчас, а гроней для безпроволочної заплати за нього нема або не вистарчає, хоч з певностію по якімсь часї купуючий буде мати чим заплатити. В подібних случаях продаючий дуже часто годить ся віддати товар на кредит. Назва "кредит" значить "довірє"; при кредитовім укладї, очивидно, припускає ся

довіре перше, до чесноти, друге, до заможности довжника.

Довжник віддає в означенім часї гроші, які грають тут нову ролю — средства платничого.

"Довірєм" обдаровуєть ся звичайно не даром: довг звертає ся з якимсь додатком — процентом.

В тїсній звязи і менше більше в однім часї з чисто товаровим кредитом розвиває ся другий рід кредиту, котрий звичайно ми називаємо лихвою, то є, жиченєм грошей на процент.

Роздумуючи абстракційно можнаби легко собі представити появу кредиту незалежно від обміну і навіть єще перед ним: прим. одна громада жичить від другої на якийсь час знарядів, котрих перша не має. Але коли навіть такі случаї заходили, то не можна уважати їх за "кредит": взяті на якийсь протяг часу знаряди звертають ся властителям, без "оплати" цїни за них. Кредит каже нам припускати не лиш істнованє обміну, але також істнованє гроший.

4. Основні черти суспільної психольоґії патріярхально-родової доби.

Поява орґанїзатора продукції серед родової ґрупи змінює відносини одиниці до ґрупи і єї психольоґію.

Виравдї зменшило ся пановане природи над чоловіком але натомість появило ся пановане одного чоловіка над другим. Властиво то було те саме пановане ґрупи над членом, лиш перенесене на одиницю — патріярха.

Рівність подїлу зникла: всїм продуктом додаткової працї розпоряджає орґанїзатор. Але нерівність ще не прибирає острого характеру: орґанїзатор розділює для кождого члена, як то передше робила ґрупа, необхідні средства для удержаня житя і виповнюваня властивої ролї в продукції. Самий орґанїзатор в розвитку своїх потреб відійшов не далеко від прочих членів ґрупи.

Звязь для взаїмної помочи, єдність ґрупи з окружаючою природою зросла ще більше в порівнаню з попереднім періодом. Перше, досконалійша форма спів-робітництва і поділ праці внутрі ґрупи лучать межи собою єї членів далеко тіснійше, ніж передше, коли то кождий міг сповняти більшу часть щоденної роботи незалежно від инших, коли переважала проста "спільність праці"; друге, єдність роду почасти зростає і тому, що она знаходить конкретний, живий вираз в особі патріярха.

В тім самім часї і в наслїдок тих самих условин повстають в родовій ґрупі зародки індівідуалїзму, який полягає на тім, що чоловік відділює себе і всьо, що єго в своїй свідомости, від ґрупи, і що появляють ся особисті інтереси, підчас коли передше істнували лише інтереси громади.

Роля орґанїзатора в продукції була особлившою ролею і належала лиш до него одного; се власне є основною причиною, що родить в його души індівідуалїстичні чутя і понятя. З тої основної причини виплывали инші, які ділали в тім самім напрямі.

Орґанїзатор розпоряджав всїми суспільними запасами цїлою сумою додаткового продукту, а се давало йому можність розширювати свої потреби і через те ще більше відріжнити ся в своїй ґрупі. При обміні він виступав стало як властитель всего майна громади і, маючи до діла з другим таким самим орґанїзатором, він призвичаював ся глядїти на него, отже і на себе самого, як на властителя тих товарів, які є призначені до обміну. Так постепевно розвивала ся приватна власність: з початку обмін межи ґрупами, де ґрупи виступають як властителї свого товару, мусїв витворити понятє о родовій приватній власности, а опісля особлившна роля орґанїзаторів при обміні, змінюючи в дальшім бігу психіку людей, зроджує ідею особистої приватної власности.

Однак ідея особистої приватної власности могла утвердити ся міцнійше в голові орґанїзатора доперва тоді, коли єго чинність стала ся дїдичною, коли ґрупа перестала

вибирати патріярха, коли отже зникли сліди походженя єго власти від загальної волї роду. Тодї індівідуалїзм знайшов в своїм розвитку тверду точку опору. В голові орґанїзатора зміцнювало ся що раз то більше понятє єго відносин до родового майна як до його особистої власности, і що раз то більше затерало ся старе понятє, після котрого він був лиш завідалетем того майна під контролею громади. Рівночасно в міру того, як зникла всяка фактична контроля голови ґрупи над орґанїзаційною дїяльностію голови роду, той послїдний вимагав що раз то більшого безглядного послуху і переймав ся ідеєю своєї безглядної особистої власти над членами роду. Розвиткови таких поглядів не могли не противити ся инші члени ґрупи; нераз з певностію родові громади переживали тяжку внутрішну боротьбу; одна скорше чи пізнїйше орґанїзатор був горою, бо єго змаганя відповідали дїйсному станови річий; орґанїзатор мав дїйсну власть над продуктами і над людьми і та власть була необхідна для ґрупи. І так патріярх став ся одиноким властителем і цїлковитим паном своєї ґрупи.

В дїйсности психічні ріжниці, які повстали межи орґанїзатором і другими членами роду, були ще не дуже великі, бо духові підстави лишили ся ті самі: цїлковите беззглядне піддане ся звичаям і понятєм о ґрупі, як о одній нероздїльній цїлости, поза котрою є неможливе жадне особисте істнованє. Навіть самий патріярх, мимо своєї дещо богатшої психіки, не міг свідомо взнести ся понад відвічні підстави родового житя, не спонукувало єго нїчо станути до них в противенстві. Орґанїзатор ґенїєм не був: він не був чоловіком з виїмковими здібностями, але найстаршим в роді, чоловіком з многолїтним досвідом. Єго орґанїзаторська дїяльність основувала ся передовсїм на пригадуваню собі, що робили єго попередники, а в мінїмальній части заледво на власній творчости, на комбінованю. Звичай панував в єго души майже так само, як в души єго далекого предка, первісного комунїста. Понятє о нероздїльности ґрупи також панувало над психікою орґанїзатора, бо він також самий не міг жити поза своїм родом, бо не знав він жадних ин-

ших суспільних звязків окрім родових, а житє поза суспільностію означувало смерть. Те саме ще в більшій мірі відносить ся до прочих членів ґрупи. Взагалї звичаєвий консерватизм ще не був підкопаний новими відносинами, а особиста свідомість доперва що зачинала відділяти ся від свідомости ґрупи. Лиш зникло понятє о однородности ґрупи.

Так отже під зглядом загального психольоґічного складу, патріярхальна ґрупа майже не ріжнить ся від первісної родової ґрупи. Отже давнїйші перешкоди, що стояли на дорозї всякого розвитку, зістали надальше майже в повній своїй силї.

Говоримо "майже", бо все таки зродили ся сили, які хоч небогато, але таки зменшували ті перешкоди; слабі несталї зносини і союзи межи ґрупами розширювали виднокруг одиницї поза границї єї роду, а стріча ріжних звичаєвих форм ослаблювали їх консерватизм.

А тепер друге питанє: о скілько богатий і відповідний матеріял для розвитку представляла в тій добі людська свідомість?

Само собою розуміє ся, що богато тисяч лїт суспільного житя родів не перейшли безслїдно; людський ум розширював ся і набирав ріжнородности. Практичні відомости почали займати більше місця в людській психіцї а фантастичне — менше. Розширенє обєму продукції з конечности тягнуло за собою розширенє знаня; в міру зменшуваня ся страху перед природними силами зростала цїкавість.

Здає ся що не помилимо ся, коли скажемо, що власне в тім періодї, о котрім говоримо в сїм місци, чоловік вперше почав пояснювати собі природу, шукати звязи між поодинокими явищами; вперше повстало те, що остаточно можна би назвати тодїшним "світоглядом". Суть того світогляду творив природний фетишизм.

Завсїгди людська думка старала ся пояснити те, що далеке — близьким, що незвичайне — звичайним, що дивне — зрозумілим. Нове явище тодї видає ся для всїх

поясненим, коли його вдало ся всунути в рамці давних спостережень. Найблизшим, найбуденнійшим для чоловіка явищем є єго відносини до других людей. В наслідок того в всїх періодах світогляд людей носив в собі відбитку їх суспільних відносин, в однім случаю виразнійшу, в иншім менше ясну. То само можна сказати про патріярхально родовий період: натуральний фетишизм був власне таким поглядом на природу, в котрім відносини річий представляли ся як відносини людей.

Відділенє орґанїзаторської працї від виконуючої створило певного рода дуалїзм (двійність) в внутрішних відносинах родового суспільства: неначеб то віддїлила ся сила умова від простої фізичної сили, свідомий нервень від несвідомого: перше приняло форму власти, друге залежности: перше було зреалїзоване в особі патріярха, друге в всїх прочих членах ґрупи. Рівночасно оба ті первиї були зовсїм нероздїльними і не могли істнувати оден без другого: виконуюча діяльність не може бути пляновою без орґанїзуючої волї, а та послїдна є безвартісною там, де нема першої.

В чинностях людей свого окруженя чоловік призвичаював ся бачити результат впливу волї орґанїзатора на просту силу виконуючу. Після сего образу він пояснював собі також инші чинности, які він бачив в зовнїшнім світї. Кожде явище представляло ся йому як нерозривна звязь двох елементів: наказуючої волї і улягаючої матеріяльної сили. Коли він бачив лиш ту послїдну, то і так він не був в силї поняти сї без першої, отже припускав істнованє орґанїзуючого нервня там, де єго не бачив. В той спосіб повстають "душі річий". Они заступали людям причини явищ і свідомість могла заспокоїти ся ними на якийсь час. Чоловік шукав їх всюди — в камени і в ростинї, в звіряти і в чоловіцї, в полуміни і в водї. Природа представляла ся єму в всїх єї перемінах — двійною.

Походженє природного фетишизму або анїмізму представляють звичайно в слїдуючий спосіб: По

знищеню кождої річи і по смерти звіряти або чоловіка, в памяти людей переховує ся ще довший час відбитка, о б р а з предмету, який згинув. В первісного чоловіка ся відбитка визначає ся великою реальностію і яскравостію, так що під тим зглядом зближує ся до безпосередного вражіня, а в сонних мріях она виступає як зовсім щось дійсного. В той спосіб повстає переконанє, що річ, яка знищила ся, що орґанізм, який згинув, істнують ще якийсь час, що по них щ о с ь т р о х а лишило ся. Обсервованє сплячого або зімлілого чоловіка, або трупа доповнювали те переконанє з другої сторони: часом орґанізм позірно заховує свою давну реальність а однак ч о г о с ь єму бракує і тоді не видно в нім чинних обявів житя. Те невидиме щ о с ь, яке позістає в однім случаю, зникає раз на все в другім случаю а часово блукає в третім случаю (в сні) — фетишизм представляє собі як "душу річи".

Можна згодити ся на таке поясненє жерела анімізму: оно правильно вказує на психічний матеріял з котрого повинен був повстати анімізм. Але се поясненє не є повне: оно не пояснює нам, перше, чому як раз той ряд фактів лежить в основі людського світогляду, підчас коли в боротьбі за істнованє він відносно грає малу ролю; друге, чому той світогляд є загальним на певній ступени розвитку, чому не можна єго запримітити в найнизше розвинених племенах, які без найменшого сумніву мають той самий обсерваційний матеріял. Відповісти на ті питаня, після моєї думки, можна лиш тоді, єли признасть ся, що загальний тип світогляду є в залежности від засадничого типу суспільної орґанізації; тоді покаже ся, що лиш глубока двійність в самім суспільнім устрою могла створити той оригінальний спосіб думаня, який стремить до вишуканя двійности в всїх проявах житя.

Так отже природний фетишизм володів умами людей Чи було се обставиною, яка причинила ся до поступу знаня, яка помагалаб свідомо веденій боротьбі з природою? На се треба дати заперечаючу відповідь. Пізнаванє причин кождого явища фетишист звичайно кінчив на "душі" того явища і дальше не йшов; всї дальші причинові звязи гинули. В той спосіб зміст чинности пізнаваня був дуже не глубокий: до поверховної практичної знакомости явищ додавано лиш фетишистичне поясненє і так задоволювано потребу розумованя.

З огляду на так слабе знанє людська психіка представляла дуже слабий матеріял для розвитку. Поступ техніки, економіки і ідеольоґії з огляду на так вузку свідомість мусїв бути повільний і під тим зглядом патріярхально-родова доба не ріжнить ся в дійсности від первісної комуністичної доби.

Дійсна побіда чоловіка над природою виявляє ся в неограниченім розвитку пізнаваня причиновости. Фетишистичне поясненє природи означує, противно, єще не поконане панованє природи над чоловіком. Правда, оно появляє ся тоді коли те панованє слабне і стає ся менше тяжким; але се тілько для того, що попереднє беззглядне сї панованє не позволяло на жадні проби пояснюваня природи.

5. Чинники розвитку і нові форми житя в патріярхально-родовім періоді.

Тому, що суспільна психольоґія в добі, яку тепер розслїджуємо, була в дійсности такою самою елементарною перешкодою для всякого розвитку, як і в попередній добі, то очивидна річ, що товчком суспільного розвитку мусїла бути та сама елементарна сила абсолютного перелюдненя. В міру того, як зі зростом людности появляв ся брак средств до житя — звичаєвий консерватизм мусїв уступати, техніка по трохи удосконалювала ся і суспільні відносини змінювали ся. Повстанє і постепенне розширю-

ванє обміну було найважнійшим придбанєм того розвитку.

Розвиток обміну, то є, суспільного поділу праці, відбиваючись сильно на розвитку техніки, самий є великим товчком для всїх пізнійших історичних формацій, включаючи сюди і сучасну, капіталїстичну.

Другим менше важним придбанєм тої доби є поява невільників.

Коли повстала додаткова праця, для орґанїзатора родової ґрупи в многих случаях було дуже користним збільшенє тої ґрупи: при тім побільшував ся додатковий продукт, яким розпоряджав орґанїзатор. Длятого то в патріярхальних суспільствах лучало ся часто, що неприятеля побитого в війнї не убивано, але прилучувано до ґруши і примушувано брати участь в єї продукційній працї. Ті прилучені члени ґрупи були власне єї невільниками.

Не треба думати, що невільники патріярхальної доби були трактовані на рівні з річами. Они були майже на рівних правах з членами ґрупи, яка прилучила їх до себе; спільна праця єднала їх з всїми прочими членами і постепенно затирала память про давнійшу боротьбу. Також "орґанїзатор" не визискував їх більше, як своїх кревних; працювали они так само, як всї, їх не продавали, взагалї з ними обходили ся майже так само, як обходять ся американські Індіяне з адоптованими вязнями.

Патріярхальне невільництво, розвиваючи ся дальше і зміняючи свої форми, стало ся вихідною точкою для того історичного житя, яке досягло найвисшої точки в клясичнім світї і закінчило ся занепадом.

Повстанє обміну і поява невільництва, на перший погляд два зовсїм инші явища, мають одну спільну, дуже важну черту: одно і друге змінило давну систему праці, яка полягала виключно на спорідненю і випливаючій з нього психічній подібности одиниць. Кровні звязи з конечности провадять до нетолєранції в відношеню до всего окруженя, а нові форми житя стояли вже в великім противенстві до

тої нетолєранції, ограничували єї. А з того повстав знова цілий ряд суспільних фактів.

Пановане чисто родових звязків було цілковитим пановане звичаю. Сила призвичаєня до раз установлених форм житя була так велика, особиста свідомість так слаба, що одиниця прямо не могла спротивити ся звичаєви, не могла переступати його. Жадних злочинів не було. Сли лучило ся що небудь незгідного з обичаями, то на се не глядїла громада так, як се ми тепер глядимо, значить, як на злочин, на переступство, але як на щось дуже страшного. Коли вродило ся дитя з двома головами, то єго сейчас убивали, як потвору; коли нарушувано обичай — так само поступали з переступником: єго убивали, або виганяли, що значило тоді то само. Це не було карою, але природною само-обороною перед незрозумілим і небезпечним явищем. Ідей о праві і о нарушеню права, понятя про моральність і неморальність не було зовсїм; люде приноровлювали ся до звичаїв з такою самою силою природної конечности, з якою їдять, пють і сплять.

Відносини зовсїм зміняють ся з розвитком нових суспільних союзів не опертих на спорідненю. Нарушуванє обичаїв перестає бути виїмковим случаєм. Перше, починають стрічати ся з собою ріжні обичаї, а дуже часто виконуванє одного є нарушенєм другого. Так прилучений вязень-невільник, придержуючись давного звичаю, дуже легко може стати ся перешкодою для суспільної продукції і через те може справити богато неприємности своїм товаришам. Також правильне продовженє обмінних зносин мусїло бути нераз перерване давним призвичаєнєм до ворожих відносин зглядом всїх чужих людей. Нарушенє обичаїв стає ся що раз то частїйшим явищем і суспільство не може заняти зглядом него того самого становища, що передше.

Повстає нова суспільна форма житя — обичаєве право, яке заключає ся в обороні обичаїв перед нарушенєм. З переступником не обходять ся вже, як з якоюсь елементарною силою, але відносять ся до него більше

свідомо: они судять його після звичаю. Установлює ся ціла ситема кар для ріжних переступств: взагалї повстає цїлий ряд постанов в злуцї з нарушуванєм обичаїв, а зміст тих постанов заключає ся в тім, щоби направити шкоду нанесену через нарушенє обичаю, і щоби не допустити до поновного нарушеня. Творить ся понятє о праві, справедливости і о безправю, несправедливости; перше означає дїла згідні з обичаями, друге — незгідні з ними. Повстають зародки, з яких опісля розвиває ся моральність і властиве "право".

Звичайно відділює ся поле правничого житя від поля економічного; але для сучасної науки той поділ є услівний. Боротьба суспільства з освободжуючою ся від єго законів одиницею не ріжнить ся в дійсности від кождої иншої боротьби з окружаючою природою: злочин є проти-суспільною силою, грозить суспільному житю, так як сила зимна або дикого звіря. В той спосіб житє правниче є лиш одною стороною суспільної боротьби з природою; ту окрему форму також треба розслїджувати з технїчної сторони (спосіб оборони перед переступником, як елементом окружаючої природи), і з економічної (взаїмні зносини межи членами суспільства в тім процесї оборони), і з ідейної (погляди людей на право). Так отже право лежить в сфері продукції а не поза нею.

В роздїлї о продукційних зносинах вже була мова про повстанє зорґанїзованих продукційних зносин межи спорідненими ґрупами: спільні великі лови, воєнні виправи. З часом подібні колєктивні підприємства лучать також і не споріднені ґрупи, а лиш злучені обміном і взагалї взаїмними зносинами підчас мира. На чолї таких союзів стояла звичайно рада старшин - орґанїзаторів або вибраний ними вожд. В тих союзах вже бачимо зародки держави, полїтичних орґанїзацій, якими остаточно они стають ся, коли з часових перемінюють ся в сталї.

Взагалї кожда полїтична орґанїзація є в дїйсности економічною орґанїзацією, орґанїзацією спільної боротьби за житє чи то цїлого суспільства, чи, як бачимо в нинїшнім часї, лиш єго части, одної кляси, пануючої над иншими клясами (в державах культурного світа).

СТАРИННЕ НЕВІЛЬНИЦТВО.

Тип суспільного розвитку, який створив культуру старинного світа, полягає на переміні продуктивного робітника в знаряд продукції і є під деяким зглядом самостійним.

1. Відносини суспільства до окружаючої природи.

Невільництво розвинуло ся з патріярхально-родових відносин через співділанє двох основних явищ: безнастанного зросту додаткової працї і боротьби межи людськими суспільствами, що стоять на ріжних ступінях культури.

Вже получене рільництва з годівлею худоби при осїлім способі житя зробило додаткову працю сталим явищем. Розвиваючий ся постепенно подїл працї помежи громадами що раз більше підвисшував продуктивність. Обмін дав можність поодиноким ґрупам залишити ті галузи продукції, в яких їх праця була менше продуктивною, а розширити ті, де праця була продуктивнїйша (видатнїйша). Удосконалювала ся і розширювала ся продукція металїв, домашних знарядів і оружа; повставали нові галузи промислової працї. Звичайний розмір продукційної громади виносив кілька сот людей; але в декотрих случаях під проводом патріярха-орґанїзатора лучили ся до купи тисячі людей. Відповідно до того збільшувала ся сума працї додаткової, достарчуваної громадою.

І так поодинокі людські суспільства осягнули ви-

сокий розвиток як на той час, відносили завсїгди нові побіди над природою. Для кождої продуктивної орґанїзації одним з елементів окружаючої природи є ворожі для неї орґанїзації, з котрими она мусить вести боротьбу. Така боротьба в многих случаях творить важну часть "продуктивної" дїяльности людей. Це головно відносить ся до тих племен, які перші висунули ся на перед на дорозї розвитку серед многих племен, і в той спосіб стали богатими серед бідних. З того випливали неустанні ворожнечі. Напір абсолютного перелюдненя змушував нерозвинені племена до боротьби за нові території і очивидно, они нападали найрадше на найбільш культурних сусїдів, де можна було добре попастись. Дуже часто дикі кочівничі племена відносили побіду над осїлими більш розвиненими племенами і вчасти нищили, вчасти переймали від них культуру.

Але декотрим суспільствам на високім ступени розвитку вдавало ся в протягу віків вести успішну боротьбу з елементарною небезпекою зі сторони низше стоячих племен — тих небезпечних елементів окружаючої природи. Така боротьба була для культурних суспільств продуктивною, суспільно пожиточною, не лиш тому, що була конечною для охорони продукції і єї цїлости, але також в другім, більш реальнім значіню: від часу, як додаткова праця уможливила визиск, побіда над ворожим племенем звичайно збільшувала продуктивні сили побідника через прилучене вязнїв, перемінених в невільників.

2. Розвиток продукції і подїлу в невільництві.

а) Ґрупа опертана невільництві.

В міру того, як зростав розмір патріярхальної громади і розмір єї продукції, характер відносин межи патріярхом а иншими членами громади улягав зміні.

Діяльність орґанїзатора ограничувала ся лиш на сферу продукції, орґанїзатор, скажемо, "спеціялїзував ся". В суспільній психольоґії що раз то яснїйше виступала ріжниця межи ним а прочими членами.

Коли власть патріяха стала ся дідичною, тоді разом з ним зачала що раз більше приходити до значіня також єго родина, найблизші єго свояки. Нерівність подїлу побільшувала ся: родина патріярха, користаючи з єго власти, жила з додаткового продукту. Від того часу вже можна говорити про дійсний визиск, бо часть загального продукту, яку діставав кождий член родини патріярха, була в залежности не лиш від єго фактичної ролї в продукції, але окрім того від його виїмкового становища, від того, що належав до "панської" родини. Розуміє ся само собою, що се було можливе лиш завдяки значному зростови додаткового продукту.

Чим більше зростав визиск ґрупи через родину орґанїзатора і, що йде за тим, економічна сила тої послїдної, — тим більш неограниченою ставала ся власть орґанїзатора і остаточно стала безглядним правом житя і смерти над кождим підданим. Однак доки склад ґрупи залежав майже виключно від родинних звязків, доки ґрупа була родовою, доти було неможливо зробити робітника простим знарядом продукції: робітника треба було цінити, треба було памятати за него, бо в разї утрати його було дуже трудно дістати другого — треба було чекати, доки на єго місце не виросте другий член ґрупи.

Але в міру того, як число невільників в ґрупі збільшує ся, як війни з низше розвиненими племенами стали ся сталим жерелом робочої сили, в тім часї вже витворюють ся обставини сприяючі цїлковитому пониженю підданого продуцента (творителя). Кождого робітника на случай його смерти можна заступити другим, так само, як заступає ся зломане або зужите знаряде новим. Правда, що з початку треба було в тій

ціли уряджувати напади на неприятеля і забирати вязнів до неволї, а се не є так дуже легкою річию; але з часом, завдяки розвиткови обміну, а з ним і обмінної психольоґії, та трудність усуває ся. Коли до неволї забрали за велике число неприятелїв, так, що побідникам було невигідно обертати їх всїх в невільників, тодї замість убивати надвижку добичі, відступали єї радо спорідненим або заприязненим ґрупам, розуміє ся в заміну за инші товари. Чоловік стає ся товаром і особа робітника в родовій ґрупі обнижує ся до степени простого знарядя, на котрого місце в разї ушкодженя можна сейчас купити друге.

Рівночасно, внаслїдок розвитку обміну росте захланність орґанїзатора і єго родини. Доки додатковий продукт зуживає ся лиш в натуральній безпосередній формі, визиск є ограничений, бо ограничені також потреби пануючої родини: на що здасть ся панам величезна скількість хлїба, якого они не в силї зїсти? Але поступ обміну робить розвиток потреб пануючої родини майже неограниченим: кожда надвижка вимінює ся на нові предмети ужитя, яких дана ґрупа не витворює; тому чим більше додаткового продукту, тим лїпше.

Тодї підданий стає ся не лиш знарядом продукції для орґанїзатора, але передовсїм знарядом витворювання додаткового продукту, предметом визиску. Справа достаточного вдоволеня потреб працюючого відсуває ся на дальший плян; на першім місци стоїть справа тягненя як найбільших зисків. А найбільша користь вимагає, щоби розміри потреб робітника допровадити до мінїмум, скількість єго працї — до максімум. З огляду на те орґанїзатор мусїв хапати ся в своїй дїяльности брутального примусу, якого уживано давнїйше лиш для невільників і ново принятих членів ґрупи. Притім весь слїд давних родових відносин зникає тим лекше, що фактично більшість ґрупи вже складає ся з невільників. Родова ґрупа остаточно переходить

в ґрупу оперту на невільництві; поволи невільниками стають ся не лиш воєнні вязні, але і давнійші свояки орґанізатора, дуже далекі кревні, з якими родинні звязи вже забули ся. Повстає пропасть межи вільною родиною панів а позбавленими всяких прав невільниками; до перших належить всьо, другі не мають нічого, навіть права до житя. Лиш одно здобули давні члени ґруши — характер товару, обмінну вартість.

В дійсности товарові прикмети чоловіка мали не лиш наслідки понижуючі людство, але також і додатне значінє, а іменно облекшували до певної степени поступ видатности праці: ринкова виміна вправних невільників, яких куповано найрадше, причинила ся до поширеня ріжнородних відомостий і знаня з господарства до господарства, з краю до краю.

Побіч ґруп опертих на невільництві істнували ще довший час невеликі господарства патріярхальні, в яких не було зовсім, або було дуже мало, невільників.

Межи тими двома родами господарства не було жадної ріжниці: єли родина, яка мала невільників, зістала зруйнована тоді она продавала їх і господарство ставало ся чисто родинним; колиж родина збогачувала ся, тоді купувала невільників. Загальний характер залежав від відносин ґруп опертих на невільництві, як економічно сильнійших.

В великих опертих на невільництві господарствах співробітництво і поділ праці були практиковані на широкі розміри. В Греції вже пять століть перед Р. Хр. істнували великі рукодільні, звані ерґастеріями, де працювали невільники. В Італії і Сицилії дещо пізнійше розвивають ся величезні рільничі господарства, де часто сотки невільників управляли одно поле. Треба завважити, що поділ праці рідко переступав певну границю — іменно вироблюванє одного предмету через поодинокого невільника; ріжні ступені продукції одного предмету лиш в виїмкових слу-

чаях (прим. гарбарські ерґастерії) були ділені помежи многих невільників. Це залежало від торговельного ринку, який тоді ще не був так широкий, анї попит не був так великий, щоби викликати масову продукцію, а лиш при масовій продукції корисним є збільшений поділ праці.

З часом, коли господарства оперті на невільництві зростають, навіть діяльність орґанїзатора улягає подїлови: пани зачинають віддавати єї по троха иншим особам, звичайно досвідченим і найздібнїйшим невільникам. З початку та зміна впроваджує ся в наслїдок фактичної неможливости заряджуваня величезним господарством через одного чоловіка; опісля той звичай утверджує ся без конечної потреби, внаслїдок змаганя властителїв невільників до забезпеченя собі можливо найспокійнїйшого уживаня додаткового продукту.

б) Продукційні союзи межи ґрупами.

Що відносить ся до союзів межи продукційними ґрупами, то они розширили ся в значній мірі в добі, про яку йде мова.

Незорґанїзований поділ праці межи ґрупами, що заключав ся в обмінї, досягнув величезних розмірів в порівнаню з попередною добою, однак він обняв не більшу, але меншу часть суспільної продукції.

Сли з початку господарство, операюче ся на невільництві, було майже виключно натуральним, то розвинувши ся, оно вже мало подвійний натурально-обмінний характер. Потреби невільників майже виключно були заспокоювані через власну продукцію ґрупи, знова противно, потреби панської родини, з дуже малими виїмками, були заспокоювані через виміну. В той спосіб обмін огорнув найвисші верстви суспільства і переважаючу ролю в обмінних зносинах грали предмети окраси і вигоди.

Почасти власне в наслідок того характеру обміну в добі невільництва почали уживати благородних металів як гроший. Тоді також вперше гроші прибрали форму монети: ново-повставша суспільно-економічна орґанізація — держава, взяла на себе обовязок, або краще скажім, присвоїла собі право бити з грошевих металів відливи означеної форми, ваги і вартости, які служать за загальні правні средства обміну товарів.

Самий процес обміну поволи відлучив ся як осібне занятє специяльної суспільної кляси купців, котрі, купуючи товар від продуцентів, достарчують єго і продають споживцям, і жнють з ріжниці обмінної вартости в першім і другім случаю.

Взагалі розміри торговлі були дуже малі в порівнаню з нинїшними. О тім можна переконати ся з скількости гроший потрібних для обороту товарів: добуванє золота і срібла в Азії і в Европі навіть в найбільш цвітучій добі клясичного світа було десятки разів менше, ніж в теперішнім часї; підчас коли техніка обміну була мало розвиненою, потреба гроший для обмінних інтересів не була зменшена за помочію таких удосконалених уряджень, як за наших часів (асиґнати, банкові білєти, чековий систем і т. д.).

Кредит або, говорячи докладнїйше, його зародок — лихва, розвивав ся постепенно в тій добі і сягав величезних розмірів. Він відіграв важну ролю при твореню ся великих богацтв грецької, а пізнїйше римської аристократії.

Побіч розвитку економічних відносин в стариннім світі, доконував ся також значний поступ на полї орґанізації політичної.

Ті початки державности, які в патріярхальнім світі зарисовували ся в постати збірних воєнних виправ племінних, і ловів, — розвивали ся дуже скоро і переміняли ся в союзи політичні, котрі часом обнимали десятки мілїонів людей. Поступ суспільного

поділу праці, який проявляв ся в зрості обміну, приносив також потребу економічного союза в цїли охорони і улекшеня вимінних відносин: загального запровадженя грошей і товарових мір, заложеня і мілїтарної охорони доріг комунікації, ринків, контролї над плаченєм довгів, охорони особи і майна купців, перебуваючих в чужих краях і т. п. Велика роля війни, як способу здобутя невільників і нових територій, вимагала тревалої і широкої воєнної орґанїзації. Різкий поділ старинного суспільства на дві кляси: гнобителїв і пригноблених, з котрих послїдна була о много численнїйша від першої, опісля поділ першої з тих кляс на поодинокі ґрупи з ворожими інтересами, також вимагав конечно зцентралїзованої воєнної сили. Всї ті потреби заспокоювала старинна держава.

Розвиток старинної держави йшов двома ріжними дорогами і допровадив до двох дуже неподібних до себе типів орґанїзації.

В одних случаях велика полїтична цїлість повставала переважно дорогою війни. Це мало місце, коли передше істнували два услівя: перше, єли самі обставини окружаючої природи родили потребу широкої полїтичної орґанїзації суспільної, прим. коли вся судьба продукції залежала від належитого уреґульованя области великих рік (на урожайних рівнинах Нілю, Тигру і Еврату, Го-анґ-го і ин. утворили ся перші деспотичні монархії) або коли конечно треба було зібрати ся до купи в цїли боротьби з безнастанно нападаючими неприятельськими племенами; друге, коли обмінні союзи не були ще достаточно розвинені, достаточно широкі і тревалі, щоби утворити міцний полїтичний союз. Серед безчисленних воєн при кінци патріярхальної доби поодинокій ґрупі удавало ся через цїлий ряд побід уярмити численні сусїдні ґрупи. З початку побиті були прилучені до ґрупи побідників, і ставали їх невільниками. Але поза певною границею таке прилучуванє вже не можливе, госпо-

дарство прибрало би за великі розміри, неможливі до заряджуваня одним паном; тоді ґрупа побідників почала вдоволювати ся тим, що змушувала побіджену ґрупу піддати ся політично, т. є., узнати зверхну власть побідників і платити данину; піддана ґрупа заховувала при тім в своїх внутрішних справах певну скількість самоуправи.

Поодинока ґрупа, розростаючи ся що раз більше, ставала ся в той спосіб великою деспотичною державою старинного світа. Такими були держава єгипетська, ассирийська, вавилонська, перзька і ин. Власть деспота була в них неограниченою властію патріярха, володіючого невільниками. Межи деспотом і простим начальником родини володіючої невільниками, було богато переходових ступенів: сатрап, начальник округа і т. п., а кождий начальник в відношеню до своїх підданих, яких чинности він мусів орґанізувати, мав необмежену патріярхальну власть. Тип орґанізації в подібних державах був всюди оден і той самий.

Инший характер мали старинні держави, що повстали в наслідок тревалих і обширних обмінних зносин межи поодинокими ґрупами. Це були свобідні союзи одноплеменних, рівноправних громад, союзи, яких першою цілию було йти на спільні воєнні виправи, боронити обмін і приватну власність.

Завдяки тревалим зносинам і розвиткови суспільного поділу праці, прибувало чим раз більше спільних справ межи віддільними ґрупами — союз став ся сильнійшим і певнійшим.

Спільні справи були полагоджувані радою панів, опісля їх представниками, які однак були під контролею ради. В внутрішних справах ґрупи кождий голова родини лишав ся таким самим паном, як давнійше. Що відносить ся до невільників, то они не брали жадної участи в заряджуваню суспільними справами. Такими були численні републики старинної Греції, а по части і Італії.

В наслїдок безчисленних воєн в старинним світї. орґанїзації другого типу (оперті на торговельних зносинах) не були тревалими, часто переходили в орґанїзації першого рода; війна вимагала зєдиненої власти, за якою трудно було глядїти в аристократичних републиках. В той спосіб в наслїдок цїлого ряду воєн републиканський Рим перемінив ся в Рим Цезарів. Побіч того часто внутрішна боротьба економічних інтересів доводила до горожанських воєн а ті потягали такі зміни за собою: численні грецькі републики дуже часто перемінювали ся в тиранії: коли дрібні властителї невільників, селяне і купцї виступали проти зєднаної сильної аристократії, то тодї они згромаджували ся по більшій части під прапором короля або тирана, бо лиш тїсна централїзація була в силї запевнити їм побіду.

Взагалї держава старинного світа була орґанїзацією для зовнїшної оборони економічних зносин, орґанїзацією, що стояла в обороні властителїв невільників.

3. Головні черти суспільної психольоґії старинного світа.

а) Становище одиницї в ґрупі і в суспільстві.

Постепенна переміна патріярха в властителя невільників, а властителя невільників з орґанїзатора продукції в паразита, потягала за собою відповідні зміни в поглядах на продуцента і на продуктивну працю. Погана для продукційної працї і інтересоване ся нею зникали, а на їх місце прийшло зовсїм щось противного. На місце буде характеристика розвитку тої сторони суспільного способу думаня в добі розцвіту системи невільництва.

В тім часї знаряди продукції клясифіковано в той спосіб: 1) instrumenta muta — нїмі, мертві знаряди,

прим. топір, кросна; 2) instrumenta semivocalia — знаряди живі, але такі, що лиш в половині, то є, не дуже ясно виражають голосом свої чувства, як прим. домашні звірята і 3) iinstrumenta vocalia — знаряди продукції обдарені мовою, т. є. люде - невільники.

Такий погляд був накинений умови старинних жителів суспільно-економічним устроєм: система продукції основувала ся на фактичних відносинах чоловіка до чоловіка, як до простого знарядя, на присвоєню собі другої особи в цїли користаня з єї робочої сили.

Не знаючи иншого суспільного устрою, старинні горожани вважали невільництво за натуральне і незмінне право природи. Такого погляду не могли позбути ся навіть найінтелїґентнїйші і навіть ґенїяльні люде тих часів. "Природа творить одних людей для волї, других для — неволї" (Аристотель "Полїтика"). Плятон, оден з найблагороднїйших мислителїв старини, укладаючи плян ідеально удосконаленої держави, не міг і в нїм обійти ся без невільників. (Це остаточно є зовсїм зрозуміле, бо "Република" Плятона представляє нам лиш ідеалїзоване спартанське суспільство).

Сли не завсїгди обходжено ся жорстоко з невільниками, то все таки не людей в них бачили. Впрочім і жорстокість росте в міру того, як ровиток обміну разом з зростаючою жаждою наживи спричинюють що раз то більший визиск невільників.

В взаїмних зносинах межи невільниками панувала рівність безправя. Однак в міру того, як пани передавали своїм вірним невільникам часть орґанїзаторської діяльности, повставало також пановане невільників над невільниками.

Родинні звязи невільників були навязувані і розривані згідно з інтересами панів.

Інтереси панів також назначували скількість споживчих средств, які діставали ся невільникови. В на-

слїдок значного розвитку систематичної торговлї невільниками користнїйшим було зовсїм не журити ся повним заспокоєнєм найважнїйших потреб невільника, а старати ся передовсїм о інтензивність єго працї; в той спосіб невільник "зуживав" ся дуже скоро, і єго місце занимав новий невільник, що коштував зглядно не богато. Отже інтерес панів реґулював довготу житя невільників, так як реґулював їх розмножуванє ся.

Уклінність, безумна покора — це головні черти психольоґії невільників, які випливали з повисших відносин. Не було можности розвитку, не було навіть думки про боротьбу. Лиш в виїмкових случаях вибухали бунти невільників; це звичайно лучало ся там, де самий характер працї витворив або незвичайне зґруповане невільничих мас (рільничі невільники в Сицилії, що працювали сковані по кілька сот на однім полю), або незвичайну енерґію і боєвий запал (римські ґлядіятори). Тут впрочім мав вплив також той факт, що ґлядіятори по більшій части були невільниками в першім поколїню, а не нащадками невільників, які зовсїм не знали свободи). Такі бунти були здавлювані з немилосердною жорстокостію, мордуючи всїх збунтованих. Але навіть вразї побіди невільників самий суспільний склад не змінив би ся; невільники не були в силї зорґанїзувати иншої системи; в найлїпшім разї змінивби ся лиш склад кляси свобідних людей.

Понад позбавленою всїх прав масою робітників стояла родина пана. Але і на сї орґанїзації невільництво витиснуло своє пятно. Не лиш переховала ся в нїй звичайна власть патріярха над членами свого роду, включаючи право житя і смерти. Отець родини мав також право п р о д а т и свої дїти в неволю; навіть в найсвітлїйшій добі старинного періоду такі подїї не були рідким явищем. Але помимо сего, що батьківська власть була так само неограничена, як власть пана над невільниками, — дїйсні відносини в першім

случаю були, розуміє ся, о много лагіднійші, як в другім.

Опісля над поодинокою родиною взносила ся держава. Відносини свобідних людей до держави були ріжні, відповідно до державного устрою.

В деспотичних азійських державах кождий підданий був невільником держави. Економічно се було виражене в формі визискуваня приватних господарств через господарство державне — збиранє високих данин і податків. Маси людности не жили горожанським житєм. З часом тиск з верха на низ збільшував ся в міру удосконаленя урядничого апарату. Замість виконувати лиш розкази висшої власти і бути для неї живим знарядом визиску, урядники щораз більше зачинають жити своїм житєм, зачинають визискувати для себе. Та зміна відбувала ся в міру того, як висші верстви азійської бюрократії чимраз більше відступали свою орґанізаторську діяльність низшим верствам, перемінюючи ся в той спосіб з продукційних членів суспільства в паразитів, так само як властителї невільників в Греції і в Римі. Притім дбаючи за своїх нащадків, бюрократія творила цїлу масу нових зовсїм неужиточних урядів. В таких східних державах, як Хіни, Перзія, страшна сила адміністраційного апарату була жерелом незносимого економічного і правного поневоленя.

З огляду на такі обставини розвиток одиниці стає ся неможливим не лиш для невільників; духова апатія панів не богато ріжнить ся від тупоумности невільників.

В инших відносинах до полїтичної цїлости, до держави, знаходила ся одиниця в державах европейського типу.

Одиниця не була там поневолена; на те не позволяла сама суть форми державної звязи. Впрочім з самого початку найбогатшим з помежи знатних володіючих невільниками родин удало ся запанувати еко-

номічно і політично над "демосом" — над масою менш богатих горожан, рільників і ремісників; економічна залежність тих послідних полягала на задовженю ся, а політична — на дуже ограниченім впливі на заряд держави. Але коли розвиток обмінних зносин зміцнив звязь межи верствами демосу, і коли на виднокруг виступила нова енерґічна ґрупа демосу — купці, тоді демос злучив ся проти аристократії рільничої і провадив з нею завзяту боротьбу за політичні права і за економічні користи. Боротьба скінчила ся побідою демосу, який здобув цілковите політичне рівноуправнене.

Історія не може вказати на другий так світлий період розвитку горожанського житя, як в Атенах від VI—IV в.в. перед Р. Хр. Рівність зглядом права була цілковита: кождий міг брати участь в нарадах і голосувати над загально-державними справами. Дійшло було до того, що декотрі уряди вже не обсаджувано через вибір, але прямо жеребом. Такий був демократизм републики. Але се була лиш одна сторона суспільного житя.

Поза кількома десятками тисяч свобідних горожан, розвиваючих ся в вільній атмосфері горожанського житя, стояли многі сотки тисяч позбавлених всяких прав, придавлених "живих знарядів". Сума політичної діяльности свобідних людей заключала ся в діленю добичі, витвореної невільниками, і забраної від невільників.

Так само було в старинним Римі. В протягу кількох століть борола ся там демократія — плебеї, з висшою клясою — патриціями, за ті самі політичні цїли, що і демос в Атенах. Крок за кроком з подиву гідною енерґією низша кляса змушувала сильних, зорґанїзованих противників робити уступки в напрямі рівности. Але в часї всеї тої боротьби не дав ся чути ні оден голос в обороні невільників; під тим зглядом не було ріжниці межи найбільш захланними демаґоґами і най-

чеснійшими утопістами в роді Ґракхів, яких ціле житє зійшло на боротьбі за інтереси "народа".

Коротко про положенє одиниці в старинній суспільности можна сказати ось що. Невільник не мав можности на розвиток, але мав всї дані, щоби котити ся в долину. Для пана, в східних суспільствах о слабім обмінї, условини розвитку були не богато лїпші; противно, в західних суспільствах, де обмін товарів був широко розвинений, свобідна одиниця мала цїлковиту свободу розвитку власних сил.

б) Суспільні форми світогляду.

Треба також розглянути, як богатий і відповідний матеріял для технїчного і також економічного розвитку творила суспільна психольоґія доби невільництва.

Що відносить ся до психіки невільників, то не богато можна про ню сказати: про їх крайне убожество і брак всякого змісту житя, плиткість і тїсноту їх ума сумнївати ся не можна, бож они були лиш знарядом продукції. Нема тут що й шукати за зародками розвитку; умове житє людей тої кляси в найлїпшім разї (образовані невільники) було лиш слабою відбиткою умового житя панів.

Кляса панів находилась в иншім положеню; убожество психольоґії не було тут конечностію; орґанїзаторська дїяльність вимагає певного умового розвитку, а визиск невільників давав можність панам віддавати ся не лиш ріжним роскошам але також працї думки.

Період невільництва обнимає довгі ряди не подібних до себе суспільних формацій; порівнюючи уровень духового житя в ріжних ступінях того періоду в ріжних народів, можна знайти всї відтїнки від варварства до високого ступіня цівілїзації, до якого дійшли Греція і Рим в найсвітлїйших своїх часах.

Нема потреби задержувати ся на розгляненю змісту суспільного житя панів тих суспільностий, що витворили ся при слабім обміннім процесї і зорґанїзували ся в деспотичні держави Сходу. На певнім ступени розвитку затирають ся тут майже всї ріжниці психольоґії панів і невільників; анальоґічний характер гнету одних і других вироджує анальоґічну тїсноту, брак всякого змісту і умовий застій; ріжниця в степени є так мала, що навіть не заслугує на увагу.

Инший образ представляють нам невільничі суспільства, в яких обмін був високо розвинений. Вільні, далеко сягаючі обмінні зносини розширюють умовий виднокруг людей, розбуджують свідомість, увільнюють ум від закостенїлости, в якій він находив ся давнїйше в часї натуральної господарки. Психічний матеріял мусїв зростати і ставати ся більш ріжнородним; брак зовнїшного гнету з одної сторони, а невелике пановане природи над чоловіком з другої, творять кращий ґрунт для розвитку людської думки, для більш інтензивної діяльности ума.

Фетишизм природи відсуває ся на чимраз дальший плян. Переховує ся лиш декуди; останки єго, се забобонні релїґії, метафізичне пояснюванє житєвих явищ і взагалї найбільше зложених явищ природи. В релїґіях старинного світа виступають як божества елєментарні явища природи, непоконані чоловіком, отже непояснені, а опісля також ріжні елєментарні явища суспільного житя... Метафізика, що пояснює явища однаковими "силами, що криють ся за ними", є лиш більш абстракційною формою анїмізму. Розуміє ся, в психіцї економічно слабших елєментів суспільства (демос, плебеї, пізнїйше пролєтаріят) анїмізм і метафізика занимають більше місця, ніж в психіцї висших верств.

В кождім разї клясичний світ в часї свого істнованя високо розвинув н а у ч н у діяльність. Але чи єї поступ йшов в напрямі сприяючім розвиткови те-

хніки і економіки, чи та діяльність провадила до безпосередної боротьби з природою, до побіди над нею?

Треба відріжнити дві доби житя клясичного світа. Доки великий властитель невільників був фактичним орґанізатором продукції своєї ґрупи, а побіч нього остав ся ще свобідний селянин і ремісник, до того часу суспільна думка мусіла йти в напрямі здобутя практичних відомостий. Правда, що се мало місце в раншій добі культури, опертої на невільництві, коли розвиваюче ся знанє було ще дуже вузке, а консерватизм патріярхального житя тяжив ще над мозґами, отже поступ практичних відомостий міг відбувати ся лиш дуже поволи. Але в порівнаню з попередними періодами се була шалена скорість. В протягу немногих століть винайдено множество технічних улїпшень і відкрить; в послїдних століттях клясичного світа нагромаджено великий запас науково-практичних відомостий; деякі сторони продукції були проваджені пляново і операли ся на глубокім знаню прав явищ (прим. інжінерські і будівляні роботи, оброблюванє матеріялів і т. п.).

Але вже в слїдуючім періоді фактична участь великого властителя невільників в продукції зменшує ся дуже скоро, орґанізаторська діяльність спадає на плече певної части невільників (і подібної невільникам служби). Рівночасно селянська і ремісничa кляса зістала зруйнована і обернена в паразитний пролєтаріят (в який спосіб це стало ся — пояснимо пізнїйше). Тоді очивидно улягає зміні також напрям умового житя пануючої кляси. Вона відриває ся від безпосередної боротьби з природою, від продукції а переходить до "висших сфер". Як суспільна роля панів що раз більше спроваджує ся до уживаня, так і їх діяльність умова спроваджує ся до осолоджуваня собі житя.

Зникає всяке заінтересованє ся науками технічними, які безпосередно служать продукційній праці, то є, говорячи загально — невільничому, а не пан-

ському житю. Поступ природничих наук операє ся на слабих підставах, бо обсервації і досвід пани уважають за негідну для себе річ. Про науки суспільні навіть нема що говорити: їх початком є історія героїв і воєн, а студії природної і економічної культури майже не істнують, бо мають за предмет річ маловартну і гідну погорди — продукцію. Та скрайна гордість думки була відбиткою пановання панів над невільниками.

Старинні жителї найрадше занимали ся найбільш абстракційними природничими науками — математикою і льоґікою. З більш конкретних наук заінтересованєм тішила ся астрономія. Яке небудь приноровленє тих наук до практичного житя уважало ся річию низькою. Після Плятона приноровленє ґеометрії до розвязки механїчних задач значило пониженє єї гідности як науки.

Фільософією займали ся в старинним світї, а головно в Греції, так богато, як нїколи перед тим і по тім. Грецька фільософія була найкращим здобутком старинної цівілїзації. Але і тут головною чертою було віддаленє фільософії від щоденного житя, брак змагань до єї узасадненя на практичнім досвіді, переважно спекулятивний характер.

Взагалї в пізнїйшім періодї клясичного світа богацтво знаня було майже безвартісне для технїчного поступу, отже і для економічного розвитку.

Розвиток красних штук становить другий характеристичний продукт психічного житя старинного світа, продукт майже безужиточний для економічного поступу, хоч дуже цїнний для висших кляс, як житєва роскіш.

В економічних поглядах доби розцвіту клясичної цівілїзації особливо яскраво відбиває ся напрям суспільної думки ворожий економічному розвиткови.

Ті погляди є розкинені уривками в ріжних творах старинної лїтератури. Они не були вислїдом критичного розслїду, а прямо були подиктовані суспільними

условинами: они не були наукові і не могли уложити ся в наукову систему. Економічна наука, наука о відносинах людей при продукційній праці, не могла повстати в часї загальної погорди для продукційної праці.

"Все знанє господаря — говорить Аристотель — заключає ся в умілости використаня своїх невільників". При тім ідеалом старинних було добути всьо, що потрібно з праці с в о ї х невільників, не удаючи ся до обміну. Такого погляду держали ся навіть Атенці, нарід торговельний. Він був оснований, перше, на загальнім характері тодішної господарки, яка була більше натуральною, ніж обмінною; друге, на острім антаґонїзмі межи клясою купців а иншими ґрупами суспільства.

З огляду на слабий обмін, коли невелика скількість товарів переходить через руки купця, кляса купців не могла вдоволити ся таким малим процентом зиску як прим. в наших часах. Купці визискували сильно так витворців, як і споживців, а се приходило їм тим лекше, що конкуренція була незначна. В той спосіб яскраво виступала суперечність інтересів кляси купців з інтересами инших членів суспільства. Звідси походить вороже становище більшости старинних писателїв зглядом торговлї і купців. "Купці привикли брехати і обманювати, і їх треба толєрувати в державі лиш як неминуче зло... Для горожанина є переступством — занимати ся торговлею. Держава повинна звертати увагу на продажу товарів і позволяти купцям лиш на найменший зиск". (Плятон). "Дрібна торговля — се огидна річ. Велика торговля — мусить бути толєрована. Не може бути зиску без ошуства". (Ціцеро). Вартість обмінна товарів носить в Аристотеля на пів згірдливу назву "штучного хісна з предмету", в противенстві до "натурального хісна з предмету", т. є. можности безпосередного зужитя продукту.

Поділ праці старинні жителї оцінювали з точки погляду не продукції, але зужитя. Они не звертали уваги на ту найважнїйшу користь поділу праці, що она збільшує скількість продуктів, а зменшує їх кошта. Они приписували значінє лиш тому, що поділ праці збільшує гарні прикмети продукту, підносить приємність зужитя. Така точка погляду відповідала як найкраще ролї консументів, котру відгравали властителї невільників в розвитім клясичнім суспільстві.

Суспільний поділ праці, обмін, в котрім цей поділ є виражений, були великими чинниками поступу в старинним віцї. Они були тим ланцом, що лучив тодїшну продукцію. І в відношеню до тих обявів житя суспільного тодїшна психольоґія суспільства стала на ворожім становищі. Цікава річ, що лихва була в більшій пошані, нїж торговля. Вправдї стрічаємо в лїтературі напасти на ню, прим. Арістотель опрокидує сї на тій основі що "в найвисшій степени є противним природї плодженє гроший з гроший". Але таких напастий богато не було. Тимчасом суперечність інтересів лихваря і довжників не є менше очивидною, як суперечність інтересів купця з інтересами продуцента і консумента. Лихва тїшила ся більшою пошаною, нїж торговля, бо кляса, що займала ся лихвою, була о много сильнїйша і більш виливова, нїж кляса купців.

Торговля в тих часах вимагала богато енерґії і праці, звязана була з великим ризиком. Виховані на ледарів, властителї невільників взагалї не мали необхідної при такім занятю енерґії. Лихва була о много лекшим і неменше корисним занятєм. Аристократія нїчо не мала проти неї і занимала ся нею охочо. В Атенах в добі роцвіту, 18% на рік було звичайною процентовою мірою. В Римі такі люде як Помпей, Суля, Антоній, навіть патріоти-ідеалїсти Брут і Кассій не встидали ся давати пожички на величезний процент — 48 до 70% на рік. Зовсїм природна річ,

що держава попирала лихву енерґічно і з великим запалом боронила інтересів вірителів. Держава тоді не звертала уваги на ріжницю межи браком охоти а браком можности заплачення довгу. Вірітель мав право свого довжника продати в неволю. А після прав 12 таблиць в Римі (уложених аристократами в 451. р. пер. Р. Хр.) вірителеви, як здає ся, було вільно навіть на кусні потяти тіло чоловіка, що не мав чим заплатити довгу.

Такі були відносини суспільства і держави до лихви. Тимчасом в історії упадку старинного світа розвиток лихви, як се побачимо дальше, відограв дуже важну і дуже сумну ролю.

Перевага політики над иншими сторонами житя яскраво відбиває ся в грецько-римськім світі. Суспільні справи того рода грали так важну ролю в житю горожан, що Аристотель вважав навіть змаганє до політичної діяльности за характеристичну черту чоловіка. "Чоловік — говорить він — є з своєї натури політичним звірятем" (то є, горожанином). Погорда фізичною працею мотивує ся в значній мірі тим, що она не лишає часу на справи суспільні (Ксенофонт). Тимчасом, коли розглядаємо інтереси, які лежали в основі того широкого горожанського житя і витворювали боротьбу партій, то покаже ся, що они спроваджували ся, конець кінців, до інтересів визиску, підбою, грабежі і поділу добичі. Чим дальше, тим більше непродуктивною ставала ся ціла політична діяльність, яку свобідні горожани вважали за найхоснійшу, найбільш продуктивну.

4. Причини упадку суспільств опертих на невільництві.

Технічний поступ — підстава всякого розвитку суспільства, почав чимраз більше звільнювати своє темпо від часу як кляса панів фактично утратила, зложила з себе орґанізаторську ролю в продукції. В дій-

сности се була одинока кляса в суспільстві, яка жила серед обставин сприяючих розвиткови сил; але коли она стала ся ґрупою суспільних паразитів, тоді розвій єї прибрав инший характер, посував ся в паразитно-споживчім а не в продуктивнім напрямі. А невільники з огляду на житєві обставини майже не могли розвивати анї себе, анї сил суспільства в боротьбі з природою.

Але сего не досить — невільники фактично підупали, підпадали умовій і фізичній деґенерації. Чоловік, замінений в знаряд продукції, дуже скоро тратив житєву енерґію. Немилосердний визиск скорочував єго істнованє а єго звироднілі нащадки скоро губили ся. З огляду на бознастанну систематичну торговлю невільниками, показало ся корисніймим для властителів вимагати від невільників можливо найбільшого висиленя при праці, зовсім не дбаючи про цілковите привернене вичерпаних сил через відпочинок, поживу, взагалї через достаточне заспокоєнє їх потреб. Правда, в той спосіб живий знаряд скоро зуживав ся, але користь добута з нього покривала кошт купна нового живого знаряду.

В наслідок того невільники з конечности мусїли вимирати, число їх зменшувало ся, смертність переважала над числом уродин. Але в протягу многих столїть смертність покривала ся приливом нових вязнів, яких достарчували війни з варварами - сусїдами культурного, операючого ся на невільництві суспільства. Доки не висхло те жерело достарчуваня невільників, доти не упадало суспільство оперте на невільництві, але держало ся на однім степени; розмір продукції не зменшував ся, бо було досить робочої сили.

Однак такий стан річий не міг тревати без кінця. Прийшов час, коли подібні походи проти варварів стали зменшувати ся і придбанє невільників в достаточній скількости стало ся річию дуже трудною, а опісля навіть неможливою. Замість побід над варварами

прийшли пораженя, зачінні війни перемінили ся в оборонні, жерело робочої сили висохло. Якіж причини викликали такий зворот воєнного щастя?

Причини ті, це скорий упадок воєнної сили суспільства опертого на невільництві.

Війна — продукція невільників — була одиноким занятєм, якого не можна було зложити на плече невільників і в наслідок того мусїла она лишити ся занятєм вільних людей. Війско могло складати ся лиш з людей свобідних, а упадок свобідної кляси означав упадок війска, упадок продукції невільників, упадок господарства, опертого на невільництві. А тимчасом внутрішні економічні відносини старинного світа підкопували силу вільного стану.

Вільний стан складав ся, перше, з великих властителїв невільників, яких була меншість, друге, з дрібних властителїв, яких господарство мало чисто родинний характер, т. є, обходило ся без невільників і піддержувало ся все передовсїм працею властителїв і їх родини; більшість таких господарств творили рільники, меншість — ремісники.

Як бачимо, підставу сили старинного світа творили дрібні властителї землї, значить селяне. Рим, що був загорнув під свою власть всї старинні суспільства, в добі розцвіту своєї заборчої полїтики був державою переважно хлопською. Доки істнувало сильне, численне, вільне селянство, доти старинний світ, завдяки своїй високо розвиненій воєнній технїцї, міг легко відносити побіди над варварськими племенами — відважними, але не вправленими в воєннім ремеслї.

Селянство поносило весь тягар воєнний не лиш в тім значію, що проливало свою кров, але також тому, що на нім тяжіли також майже всї державні податки і оплати, на кошт котрих війни були провадженї. Висші кляси, великі властителї невільників, зуміли скинути з себе сей тягар, бо враз з богацтвом мали они також полїтичну силу. Противно, хлопи ко-

ристали з воєн заледво в дуже незначній мірі — найбільшу користь з них тягнули знова богаті властителї невільників, які з тої самої причини займали всї важні і впливові уряди в війску, заряджували подїлом добичі (головно землї і невільників), робили себе управителями підбитих провінцій і т. д.

Посвячуючи війнї богато часу і средств, дрібні властителї землї занедбували по трохи і руйнували свої господарства.

Лихва, до якої удавав ся в таких обставинах селянин, улекшувала і дуже часто спричинювала упадок єго господарства; побираючи величезні проценти, лихвар — звичайно аристократ, богатий властитель невільників допроваджував дуже скоро селянина до цїлковитої руїни.

Вкінци руїну селянства прискорував розвиток великих сельських господарств. Уживаючи в рільництві сотки невільників, великий властитель земель в Сицилії або в полудневій Італії достарчував на ринок богато таного збіжа; дуже часто підбиті народи достарчували Римови в видї контрибуцій збіжа в великій скількости зовсїм даром. Для убогого селянина продуковане збіжа на продаж ставало ся прямо некористним.

В той спосіб всьо змовляло ся проти дрібних властителїв землї: тягар величезних податків і безнастанних воєн, могучість лихварського капіталу і сила конкуренції великого рільничого господарства, опертого на невільництві, і з висшою технїкою. Руїна селянства доконувала ся скоро: дрібноземельний селянин тратив землю через довги, а часто сам єї покидав внаслїдок непоплатности господарки. Єго частка переходила до рук великого властителя. Так отже земля громадила ся в руках богачів. Вже около Р. Хр ціла Італія складала ся з невеликого числа величезних земельних посїлостий — лятифундій.

Дрібні властителї з упливом часу ставали "пролєтарами", то є, свобідними людьми, позбавленими средств продукції. На селї, де панували богачі і де всьо було витворюване працею невільників, пролєтаріят не мав що робити, отже утїкав до міста, щоб там шукати средств до житя. В містах громадили ся сотки тисячів подібних бездомних людей, які і там не знаходили продукційного занятя. Держава мусїла удержувати їх; полїтичні партії уживали їх як средства боротьби одних проти других. Головним средством удержаня для пролєтаріяту були жертви від богатих державна поміч, і продажа голосів полїтичним партіям. Це відносить ся головно до пролєтарів замешкалих в Римі. Они все служили тому, хто більше платив. Се був дійсно "пролєтаріят пасожитів", виступаючий як слуги і похлїбники пануючої полїтичної сили і економічно сильних одиниць. Збільшували його ще визволенцї, т. є. невільники, яким удїлювано свободу за якісь визначні заслуги, або за викуп. Ті низші елєменти пролєтаріяту ще приспішували єго моральний упадок, бо до тодїшних хиб вільних людей вони додавали свій низкий уровень невільничої психольоґії.

Так отже селянство руйнувало ся, тратило давне суспільне становище і деморалїзувало ся та переходило в ряди паразитного пролєтаріяту. Рівночасно зменшувала ся воєнна сила суспільства, опертого на невільництві: паразитний пролєтаріят не є в силї заступити на війнї енерґічного, хороброго селянина; паразит не видержить тяжких воєнних трудів, анї єї строгої дисциплїни; він не хоче лишати міста, де без працї він може здобути средства до житя. Під тим зглядом пролєтар старинного світа є подібний до звироднїлого великого властителя невільників.

А варвари, могучі через свою родову взязь, вільні і горді безнастанно проводили боротьбу з невільничим світом, з єго воєнною орґанїзацією. — римською армією. І той, колись невзрушимий охоронний

вал клясичної культури почав потрохи хитати ся під напором свіжо-напливаючих филь варварів. З зачіпної війна Римлян переміняє ся в оборонну, замість побід приходять пораженя. Воєнна продукція невільничої робочої сили зменшує ся надзвичайно а тим самим підкопує ся підстава старинної культури.

Починає ся загальний упадок продукції в наслідок браку робочої сили. Цей упадок відбиває ся болючо на всій людности. З початку в лятифундіях рільництво замінювано скотарством, яке вимагає менше робочих рук; але так довго не могло бути: село пустіє і пасовиска, які появили ся на місце давної ріллї, обертають ся по черзї в пустинї. Лихий стан господарства селянського підкопує і инші галузи промислу, для котрих село було в части жерелом сирих матеріялів і средств житєвих, в части — ринком збуту. Але окрім того до упадку перетворюючого промислу провадить безпосередно той самий брак невільників, який спричинив упадок господарства селянського. Старинний світ крок за кроком наближав ся до руїни. Але ще боров ся за своє істнованє і за свою культуру, пробував приноровити ся до змінених условин.

Брак робочих сил в основних галузях продукції — римське цісарство старало ся заступити свобідними варварами.

Склад римських леґіонів зміняє ся: приймають до них чимраз більше Ґалїйців і Ґерманів; з часом навіть наймали цїлі відділи варварів для охорони границь. Завдяки тому Рим ще міг боронити ся якийсь час перед варварами при помочи варварів; але римська армія перестала бути римською в своїм складї, а навіть римських полководців вишерли ґерманські. І коли в 476. р. (по Хр.) варвар Одовакер скинув з римського престола цезаря Ромуля Авґуста, то се було лиш звеханним обявом вже доконаного факту переміни римської армії в ґерманську.

Анальоґічне явище мало місце в сельськім господарстві. Цісарський ряд старав ся стягнути кольоністів на спустошілі ґрунта, наділюючи їх землею на легких услівях, за малі податки. Так само поступали приватні властителї земель, віддаючи в аренду за означений чинш. В той спосіб повстала кольонія, стан дрібних селян, господаруючих самостійно на державних або приватних землях за оплатою податку. Більшу часть свобідних кольоністів творили переселені до римського цісарства варвари, з котрих повстало головне ядро нового селянства.

Побіч вільної кольонізації упадок великого земледілля створив кольонізацію невільників: невільники в многих случаях були арендаторами ґрунту. Коли услівя збіжевого ринку погіршили ся, давна масова продукція в лятифундіях не могла дальше істнувати з причини слабого збуту навіть там, де не бракувало невільників; а продукцію в малих розмірах було вигіднійше провадити при помочи арендаторів, що брали на себе всї клопоти і платили чинш. Так отже показало ся користнійшим для панів лишати невільникам заряд господарства в заміну за чинш, ніж експльоатувати їх безпосередно в своїм господарстві; притім зріст свободи працї побільшав єї інтензивність і продуктивність в порівнаню з звичайною працею невільників, так що можна було побільшити єї визиск.

Кольонія, по правдї, була інституцією не лиш римською, але і ґерманською: це було вступленєм ґерманьско-февдальних форм житя в римське суспільство. Приймаючи на своїй земли варварських кольоністів, держава римська мусїла разом з ними приняти і їх порядки, бо піддати ся иншим кольоністи і не хотїли і не могли.

Клясичний світ неначе топив ся в ґерманськім середовищі: єго військо, селянство, єго внутрішні відносини ґерманїзували ся постепенно. Підбите держави

Ґерманами лиш довершило той процес переходу старинного суспільства в середновічне, февдальне.

Так отже причини упадку старинної культури спроваджують ся до того, що підставу тої культури творила воєнна експльоатація варварських племен, котрі були неначе тим сирим матеріялом продукції живих знарядів — невільників. Постепенний той процес упадку можна представити в сей спосіб: упадок невільників — в наслідок надмірної експльоатації, упадок свобідних людей — через їх переміну в паразитні елементи суспільства, упадок продукції взагалї в наслідок браку робочої сили, вступленє варварських елементів в старе, розкладаюче ся суспільство і остаточна побіда тих елементів над рештками старинного світа.

Загальна характеристика періоду невільництва.

1) З технічної сторони цей період характеристичний: перше, високою продуктивностію праці, при котрій додаткова праця є сталим явищем, і великою ріжнородностію суспільно поділеної праці; друге, значною ролею і розвитком в загальній системі продукції тої галузи, що називає ся війною і полягає на боротьбі суспільности з окружаючими ворожими суспільностями.

2) Ґрупа, що мала невільників, розвивала ся з патріярхального роду в слідуючий спосіб. Продукційна роля орґанїзатора враз зі зростом і з скомплїкованєм ся продукції відділяла ся чим раз більше від діяльности виконавців; це провадило, з огляду на дідичність орґанїзаторської функції, до що раз яскравійшого виділюваня ся родини орґанїзатора з родової ґрупи. Та родина починає жити в чимраз більшій мірі з додаткового продукту, а се стає ся можливим завдяки значному приростови єго загальної суми. Характер

посвояченя межи родиною а решітою ґрупи зникає наслідком двох причин: з одної сторони в наслідок того, що змінює ся фактичний склад ґрупи, зростає число вязнів-невільників, з другої сторони в наслідок зросту захланности орґанізатора: це друге услівє залежить від розвитку обміну, який позволяє на прямо неограничений зріст потреб родини орґанізатора. Враз з зникненєм характеру спорідненя піддані члени ґрупи стають ся для орґанізатора звичайним знарядєм продукції, яке в єго очех тратить чимраз більше на вартости з причини розвитку пляновоі торговлі невільниками. Продуцент стає ся знарядєм продукції і товаром.

З часом орґанізаторська діяльність по трохи спадає на плече поодиноких невільників, найздібнійших і обдарованих довірєм пана. Процес той розпочинає ся з тої причини, що є неможливо для одної особи заряджувати значно збільшеною продукцією ґрупи, а тревае дальше і кінчить ся під впливом змаганя богатих до увільненя ся від всякої праці взагалі.

Продукційні зносини межи ґрупами посувають ся богато наперед в періоді невільництва, з одної сторони в незорґанізованій формі поділу праці, якої висловом є обмін, з другої сторони в зорґанізованій формі державних союзів.

Державні союзи, утворені під впливом значно розвитого обміну, мали форму переважно аристократичних републик: там, де обмінні зносини грали менше важну ролю в житю, а условини окружаючої природи вимагали широкого суспільного обєднаня, там держави творили ся головно дорогою підбоїв і прибирали форму східних деспотичних монархій.

2) Система суспільного невільництва виключала всяку можливість розвитку для кляси невільників. Для кляси панів условини не були однакові для східно-деспотичних і західно-обмінних суспільств: в перших гнет бюрократичного механізму паралїжував всякий

розвиток і створив в самих властителїв невільників найбільш пасивну, апатичну і фаталїстичну психольоґію; в другій ґрупі суспільств істнували всї условини для розвитку людей вільної кляси.

Але розвиток психіки висших кляс в суспільствах старинного світа йшов в напрямі технїчного і економічного поступу лиш доти, доки пани не понехали своєї продукційної ролї; а коли се наступило, їх психольоґія почала розвивати ся не в продукційнім а в споживаючім, паразитнім напрямі. Від тодї технїчний поступ майже зовсїм устав а розвивала ся лиш штука, найбільш абстракційна наука і фільософія.

4) Підставу продукційности житя старинного світа творила війна—продукція невільників. А военна сила суспільства опертого на невільництві не містилась в великих властителях невільників а в дрібноземельних селян. Коли війни, лихва і конкуренція великої продукції великих земельних посїлостий підкопали селянство і більшу єго часть перемінили в паразитний пролєтаріят, тодї военна сила суспільства опертого на невільництві клонила ся до упадку, а в раз з нею і цїла єго продукція. Клясичний світ, позбавлений сил і струпішілий розтопив ся тодї в окружаючім його варварськім світї, низшім культурно, але здоровім і повнім сил до дальшого розвитку.

5) Як спадок для ґерманьско-романського світа середновічного старинне суспільство лишило богато цїнного ідеольоґічного матеріялу: римське право, грецьку штуку, красну лїтературу, науку і фільософію З того готового матеріялу ґерманьско-романський світ скористав доперва тодї, коли осягнув певний ступінь розвитку, коли старинні ідеольоґічні форми відповідали новим середновічним відносинам.

III. Февдальне суспільство.

1. Відносини суспільства до природи.

Сли патріярхально-родове суспільство утворило ся під впливом повстаня нових средств продукції, що забезпечували людське житє, то февдальне суспільство мало за підставу дальший розвиток тих средств.

Переважаюче значінє рільництва в продукції, при котрім скотарство відграє меншу ролю і вповні осілий спосіб житя при ограниченій просторони землї — се є технічні условини февдального періоду.

Коли кочівничі племена скотарів починають займати ся рільництвом, се є для них з початку лиш другорядною, помічною галузею продукції; єго приноровлює ся до условин скотарства, так що місце засіву дуже часто зміняє ся. Але в міру того, як густота людности росте, простори ґрунту зменшують ся, кочівниче житє звужує ся, в міру того, як скотарство ограничує ся в розвитку в наслїдок браку пасовиск рільництво стає ся що раз то важнїйшим первнем боротьби за житє. При осїлім способі житя оно творить головне поле боротьби за істнованє, а скотарство стративши звязь з кочівництвом, приноровлює ся до условин рільництва, стає ся неначе єго галузею. Що відносить ся до племен, з самого початку чисто рільничих і осїлих, то у них відбуває ся постепенний розвиток рільництва, яке поволи нищить скотарство.

Инші галузи добуваючого промислу (лови, гірництво) і промисл перетворюючий в февдальнім періоді є дуже нерозвинені, і находять ся почасти в станї зародку. Війна відграє в житю кождого суспільства немалу ролю, як необхідний спосіб охорони продукції і як одиноке средство розширеня території.

Взагалї ріжнородність продуктів є ще дуже незначна (ся обставина мало сприяє розвиткови обміну), але додаткова праця представляє вже значну часть продукції (ця обставина сприяє зростови визиску).

2. Условини продукції і подїлу в февдальній ґрупі.

Підвисшенє продуктивности працї допровадило до такого розширеня розмірів суспільної орґанїзації, що середновічна громада числить вже не сотки а тисячі осіб. Рівночасно условини рільничої техніки викликали певного рода роздробленє продукції в границях такої ґрупи.

Вже в більній патріярхально-родовій ґрупі можна було спостеречи частинне дїленє ся на родини; це повстало, як то вже висше ми зазначили, в наслїдок того, що патріярх не міг особисто сповнювати всеї орґанїзаторської працї і був змушений часть єї віддати в руки инших, низших орґанїзаторів; однак ті послїдні були дуже мало самостійні, а продукція цїлої громади відзначувала ся великою однородностію. З приходом осїлої рільничої продукції дрібні економічні одиниці — родини здобувають велику незалежність в господарськім житю. Для виконаня полевих робіт звичайно вистарчить спільна сила одної родини — загальна кооперація цїлої ґрупи не є потрібна; що більше, дрібна родинна продукція є в тім случаю більш продуктивна, бо при немочи первісних средств управи рілї невелика ґрупа, яка звертає всю свою увагу на невелику просторонь, може успішнїйше використати єї природні обставини, нїж численна ґрупа розширююча свою колективну дїяльність на великій просторони.

В той спосіб, рільнича форма в часї пограничнім з февдальним періодом складала ся з множества спорідненних походженєм ґруп родинних, з яких кожда провадила осібне господарство. Після своїх розмірів ті ґрупи були чимось посередним межи патріярхальним родом старини і сучасною родиною; они менше більше пригадували сла-

вянські "великі родини", що числять по кількадесять осіб, і які переховали ся подекуди до наших часів.

Але помежи родинними ґрупами ще лишили ся досить значні продукційні звязи. В многих случаях, коли сили поодинокої родини показали ся недостаточними, тоді сусідні родини помагали єї чинно, а нераз і ціла громада. Це лучало ся дуже часто при будові дому, при корчованю лїса для нового пасовиска і т. п. При годівлї худоби користи спільної працї були так великі, що громадський товар, починаючи з весною, майже весь час був злучений в одно стадо, що пасло ся на неподїлених пасовисках громадських під доглядом також громадських пастухів; до неподїлених пасовиск належали також між иншим всї ґрунта, що лежали облогом, і поля, з яких збіже вже забрано, так що кожда часть поля служила для осібної продукції родинної ґрупи лиш в часї чисто рільничих занять. Збір сїна по більшій части відбував ся колєктивно, а опісля сїно дїлено межи родинами пропорціонально до їх ґрунтових надїлів.

Окрім того навіть користанє з орної землї звичайно було реґульоване в певних границях громадою: родинна продукція не була звязана з означеною часткою ґрунту; від часу до часу відбував ся новий подїл ґрунтів межи родинами; притім кожде господарство одержувало або удїл такої самої величини, що передне, лиш що в иншім місци, або також змінювано величину удїлів, відповідно до численности родини, до єї сили робочої і т. д. Подібні подїли відбували ся з початку можливо що року, опісля що кілька лїт. Они мали на цїли вирівнанє користий і страт, які походили з неоднакової урожайности ріжних кусників землї. Впрочім вже від недавних часів громади перестають дїлити ґрунта викорчувані працею лиш одної родини. Але остаточно громадські подїли є свідоцтвом, що початкове володїнє громадською землею повстало через спільну працю цїлої громади, чи то була праця очищуваня нових, неуправлених піль, чи праця підбою.

Треба додати, що в ріжних случаях спільність праці поодиноких родин переховала ся не в однаковій степени, відповідно до місцевих условин природних і історичних.

До наших часів місцями переховали ся сліди рільничого комунїзму в формі "громадного володіня землею" в Швайцарії, в полудневій Німеччині, на півострові Піренейськім, в полудневих Славян і т. п.

Найсильнїйше рільничий комунїзм переховав ся там, де істнували певні особливші условини, які клали рільництво в залежности від колєктивної праці. І так в декотрих провінціях в Східних Індіях рільництво є оперте на штучнім наводнюваню, на скомплїкованій каналїзації, яка з конечности мусить бути ділом великої ґрупи, а не поєдинчої родини; там ще до недавна можна було бачити рільничий комунїзм в найчистїйшій його формі. В тих громадах вся управа ріллі відбуває ся спільною працею а опісля спільний продукт ділить ся межи родинами. Однак прядуть і ткають кожда родина осібно і се є їх домашним, другорядним занятєм. Громада має своїх ремісників (коваль, тесля, цирулик, прачка і т. д.) і урядників (війт, писар, сторож, піп і т. д.), одних і других н а з н а ч у є громада, і їх удержує ся на кошт суспільний, бо рільництвом они не займають ся. Орґанїзаторська праця (урядники) є не лиш віддїлена від виконавчої праці, але є подїлена також межи кількох людей, — однак знаходить ся єще під контролею цїлої громади.

В рільничій громадї з початком середних віків знаходять ся також ремісники, але по більшій части они не спеціялїзують ся в своїм ремеслї лиш занимають ся ним побіч рільництва. Впрочім кожда господарська родина виконує власноручно деякі ремісничі роботи, головно прядиво, тканє, шитє і т. д. Там, де родина не в силї дати собі ради власними силами, удає ся з замовленєм до ремісника, при чім звичайно достарчує йому сирого матеріялу; часто

ремісник працює в домі замовляючого. Суспільний поділ праці є взагалі мало розвинений і проявляє ся майже виключно в сусїдськім обмінї і працї ремісника на замовленє. Цьому відповідає нерозвинена форма кредиту; грошевий кредит є майже виїмком.

З часом суспільний поділ праці прибирає більш яскравий характер, ремесло відділює ся від рільництва. Найскорше з ремісників відділили ся ковалї, місцями — мельники. Вже на початку цего періоду коваль і мельник є дуже часто спільні для кількох сусїдних сіл, через що творить ся, хоч слаба, продукційна звязь межи громадами.

Розширенє ся громади і виділенє ся родинних ґруп стало причиною сего, що поволи заникав і пішов в забутє родинний характер первісної звязи межи господарствами: звязь чисто продукційна і випливаюча з неї звязь полїтична є тим засадничим цементом що держить громаду в купі.

Там, де розвиток февдальної ґрупи з рільничої громади відбував ся найбільш сестематично, той розвиток представляє ся нам в слїдуючий спосіб.

З початку устрій громад є дуже однородний, ріжниця розмірів поодиноких громад не є так велика, щоби могла запевнити найбільшим з них економічну перевагу над другими. Справи, що відносять ся до цїлої громади, були залагоджувані радою старших господарів; для збірних підприємств, вимагаючих одного орґанїзатора (головно на случай війни) рада старшин вибирала з поміж себе одного вожда, котрий сповняв ту функцію часово, доки сего було потрібно. Коли війну провадила не одна громада а цїле племя (а так воно звичайно діяло ся), тодї менші вожди військових відділів вибирали по черзї з поміж себе начального вожда.

Однак вже істнують зародки економічної нерівности. Одним з них було створенє орґанїзатора спільних виправ (хоч лиш часового); другим зародком є факт, що побіч громадського володїня землею істнує також приватне. Ґрунта очищені працею поодинокої родини, є єї власностію; рівнож землї здобуті дорогою війни, єли зістали подїлені

межи учасників походу, вже не підлягали иншому поділови.

Розуміє ся само собою, що господарство, яке бодай трохи відріжняло ся від прочих під зглядом економічної сили, мусіло розвивати ся серед таких обставин скорше від всїх прочих. Перше, для таких господарств було легко розширювати розмір приватного володіня через корчованє лїсів; друге, особи, що належали до таких більших господарств, займали взагалї значнїйші місця в орґанїзації воєнних виправ, отже діставали більші удїли воєнної добичі, рухомої і нерухомої. Треба памятати, що до рухомої добичі належали також невільники, бо рільнича громада переняла від патріярхальної ґрупи, між иншим, невільництво в єго злагодженій формі.

В той спосіб нерівність господарських одиниць все зростала і потрохи нарушувала довгу однородність громади. Вплив найбогатших родин на громадське житє все збільшував ся і змінював ся в наслїдок того, що економічна перевага позволяла їм держати инші господарства в певній матеріяльній зависимости: великі господарства брали на себе орґанїзованє підприємств, котрі були за тяжкі для всїх прочих, прим. будова великих млинів, пекарень і т. п. Великі господарства, як більше відпорні, значно менше терпіли від всяких економічних потрясень, як голоду і инших елементарних нещасть; тому великі господарства дуже часто давали меншим поміч з своїх запасів; за поміч біднїйші селяне відвдячували ся роботою, а се давало можність богатим розширювати свою управу і взагалї цїлу свою продукцію.

Часом фактична сила найбогатших родин дійшла до того, що лиш з посередних вибирано орґанїзаторів воєнних дружин; ті родини очивидно скористали з свого економічного впливу на громаду, щоби такий стан річи утвердити: они енерґічно бороли ся проти всяких поєдинчих проб зміни тої системи і постепенно дійшли до того, що звичай став ся правом — власть вожда стала ся на-

слїдною в єго родинї, часовий орґанїзатор війни перемінив ся в сталого.

Власне від того часу треба числити початок ф е в д а л ь н о г о періоду. Властитель великої земельної посїлости, що вибив ся понад громаду і присвоїв собі на стало воєнно-орґанїзаторську функцію,кладучи також иншими способами громаду в залежности від себе, є вже типовим февдалом.

В инших случаях февдал вибивав ся понад ґрупу далеко скорше ще в добі переміни кочівничої патріярхальної громади в осїлу, рільничу: се лучало ся там, де здобутє землї для поселеня вимагало особливо довгої і тяжкої боротьби, так, що війна скорше витиснула своє пятно на устрою громади.

Февдальні відносини розвивали ся скоро і зміцнювали ся; зростала і утверджувала ся з одної сторони додатна, суспільно-хосенна роля февдала в житю сельської громади, з другої сторони економічна і правна залежність від него селян.

Февдальний пан будує укріплені замки, де селяне, в разї нападу неприятеля, укривають ся, зістають під опікою февдала. Февдальний пан дбає о охорону доріг, мостів і т. п. в своїй громадї. В кождім случаю, коли селянські господарства не мають достаточних средств, февдальний пан приходить їм з помочію; він орґанїзує для них систематичну поміч в разї неурожаю, в разї руїни по війнї і т. д. Все те вимагало великих видатків, а февдал, очивидно, не хотїв за дармо посвячувати для селян доходів власного господарства. За всї стараня февдального пана селяне віддячували ся з надвижкою власною працею.

Февдальна експльоатація проявляла ся в двох формах: перше, основна і вчаснїйша форма — відроблюванє, друга, пізнїйша форма — чинш. Коли февдал був майже лиш богатим господарем, тодї відроблюванє істнувало, як звичайна заплата за довги; коли власть февдала зміцнила ся, відроблюванє на панських ґрунтах зробило ся сталим обовязком селян, стало ся так званою п а н щ и н о ю: оз-

начене число днів в році селянин був обовязаний працювати на февдального пана в єго господарстві. В декотрих случаях було кориснійшим для февдала одержувати панщину не в формі праці, але в формі готового продукту, був то так званий чинш. Чиншови підпадала головно селянська реміснича праця. Розміри чиншу, так як і панщини раз установлені, були охоронювані звичаєвим правом. Очивидно в разї потреби пан дуже легко одержував підвисшенє панщини.

В формі панщини і чиншу визиск представляє ся в найпростійшім і яснім виді: панщина, се просте і явне присвоєнє собі додаткової праці, чинш — додаткового продукту.

Оперте на панщині і чиншу господарство февдального пана, подібно як і господарство селянське, було майже виключно натуральне. Розуміє ся, февдальний пан міг користати з виміни в більшій мірі, ніж селяне, для заспокоєня своїх вибагливих потреб, але з початку навіть для пана се було виїмком, так слабим був тоді розвиток обміну — більшу часть необхідних предметів пан діставав від своїх підданих.

О скільки господарство февдального пана було натуральним, консумційним; о стільки розміри чиншу і панщини ограничували ся величиною потреб пана. Тому то з початку тягар підданчої людности не був великий; очивидно, він ріс враз з поступом обміну, завдяки котрому розвивали ся потреби февдалів.

Відносини межи февдальним паном і єго підданими не були однакові: одна часть селянства знаходила ся в більшій економічній залежности, поносила більші тягарі, була більше піддана панови з правної сторони; инша часть знаходила ся в кориснійших обставинах; звичай задержував ті ріжниці і переносив їх з поколїня на поколїнє, на потомство селян. Ті ріжниці залежали в части від роду панщизняних обовязків: якийсь коваль, що платив па-

нови означений чинш і майже не мав з ним инших інтересів, був, очивидно, менш звязаний в економічнім і правнім житю, ніж рільник, що відробляв панщину, отже знаходив ся через якийсь час в положеню невільника. Ріжниця в панщизняних повинностях залежала також від історичних обставин: пізнійші поселенці, що їх спровадили самі февдали даючи їм певні полекші, мали по більшій части менш тяжкі панщизняні условини, ніж давні члени громади.

Декотрі з підданих февдального пана жили на його дворі на панські услуги, не займаючи ся по більшій части продукційною працею: они були залежними в найбільшій степени, бо они жили виключно з ласки пана: це були домашні невільники — двірські люде.

Лиш найбільше залежні з підданих февдала були позбавлені свободи переселеня, не мали права усувати ся з під єго опіки; инші могли то зробити, як хотіли, але тоді они тратили землю і цілий рухомий маєток. Щоби зрозуміти льоґіку подібних відносин, треба взяти на увагу слідуюче.

Найзагальнійший стан економічної залежности людности від февдального пана проявляв ся в тім, що пан уважав ся з а в л а с т и т е л я в с е ї з е м л ї, на котрій жили єго піддані. Коли рільництво відгравало таку величезну ролю в продукційнім житю суспільности, було зовсім природно, що февдал змагав до присвоїня собі пановання над землею, що означало також пановане над людьми; а зі згляду на економічну силу февдала ці змаганя мусїли увінчати ся успіхом. В тих неспокійних часах лучало ся дуже часто, що свобідний господар самий віддавав свою землю февдалови в заміну за єго опіку, а опісля діставав тоту саму землю як ленне, т. є. залежне володїнє. Взагалї бути зверхним властителем землї, не значило, що нею землею можна розпоряджатись після волї: февдал в своїм поступованю держав ся в дійсности звичаю.

Так отже февдальна ґрупа мала характер с е л а, з натуральним типом господарства. До властителя землї належала орґанїзаторська роля в збірних підприємствах цїлої

людности; в поодиноких сельських господарствах ту ролю мав голова родини, а в справах, що відносили ся до селянських господарств в цілости орґанізаторська функція належала до громадської ради або до зборів і вибраних там представителів. Відповідно до того уложили ся відносини поділу і права: пан одержував панщину і чинш від своїх підданих, був судією села і сї законодавцем; в справах, які не дотикали февдала, прим. що до поділу землї межи селянськими господарствами, що до приватних суперечок межи членами громади, рішенє залежало звичайно від цілої громади, а виконуючими орґанами були сї представителї.

Походженє февдального устрою звичайно поясновано як вислїд підбою одного племени другим. В декотрих случаях дійсно в ролї февдалів виступали побідники, а в ролї підданих побіджені; зрозумілим є, що з огляду на такі обставини творив ся яскравий поділ на дві клясї; але щоби запровадити февдальну систему в підбитім краю, побідники мусїли мати єго перше в себе, як то мало місце в всїх случаях.

Відносини межи ґрупами в февдальнім суспільстві.

Економічна самостійність февдального села була дуже велика, але не безуслівна. Передовсїм на полї війни сили поодинокої ґрупи були по більшій части невистарчаючі для оборони перед окружаючими ворогами, прим. вандруючими племенами, котрі не раз нападали на февдальну Европу, або перед сильнїйшими сусїдними февдалами.

В тім напрямі відносини межи февдалами укладають ся в такий спосіб, як в селї межи февдалом і єго підданими. Сли потреба воєнної помочі клала селян в залежности від февдалів, то та сама потреба змушувала слабших февдалів піддавати ся сильнїйшим. Добровільно, або після програної війни февдальний пан признавав другого сильнїйшого пана своїм зверхником і опікуном. Разом з своєю

дружиною він боров ся на війні під єго проводом (свого рода "панщина") а деколи платив також певну данину — чинш. В декотрих случаях піддавав ся судови зверхника. В внутрішні справи села взагалї не мішав ся.

Зверхник звичайно був васалем другого, ще сильнїйшого пана і т. д. аж до самого короля. Король, як се покаже ся опісля, був також васалем наймогутнїйшого февдала тих часів — католицької церкви. Король був лиш передпослїдним звеном в ланцуху февдальних панів. В внутрішні справи своїх васалів він не мішав ся, а в зовнїшних — вплив його був невеликий. Февдали зовсїм незалежно від него провадили межи собою війну, заключували угоди. Часто власть королїв і взагалї февдальних зверхників істнувала лиш з назви.

З огляду на таке роздроблене і слабу злуку віддїльних частий суспільної орґанїзації, а головно з огляду на нерозвинене технїки, яка безнастанно спричинювала "абсолютне перелюднене", февдальний світ був засуджений на безнастанні війни. По рільництві війна була без сумнїву найважнїйшою галузию людської діяльности.

Говорячи про "абсолютне перелюднене" в февдальнім періодї, треба зазначити, що зміст того понятя уляг деякій змінї. Перелюднене февдальної доби обявляє ся не лиш в тім, що для певної части людности брак найважнїйших, необхідних середників до житя, і що обнимає оно не лиш низші верстви суспільства, — є то також перелюднене февдалів. Навіть колиб родина февдала не помножувала ся, то в наслїдок застою технїки і множеня ся селян, февдалови булоб чимраз труднїйше одержувати средства від селян для заспокоєня своїх ріжнородних потреб; трудність та збільшує ся, коли множать ся февдали. В дійсности розходить ся тут, як і передне, о розбіжність межи скількостію харчових середників, які можна добути при даній технїцї з даної просторони землї, а розмірами потреб зростаючої людности, треба однак

брати під увагу не лиш щоденні потреби мас але також високо розвинені потреби февдалів. Але тому, що високо розвинені потреби февдалів залежать властиво від суспільних відносин даного устрою, то перелюдненє в тім случаю повстає не лиш в наслідок примітивних відносин чоловіка до природи, але почасти також в наслідок особливших відносин межи людьми (перехід до "зглядного" перелюдненя слідуючих періодів, яке майже виключно залежить від тої другої причини).

В той спосіб лицарсько-февдальна орґанізація не лиш що не приносила полекші людности Европи серед поражень неустанних воєн, що давали ся страшно в знаки сельській людности, але навіть сама до певної степени була жерелом тих поражень. Она не заспокоювала також инших загальних потреб февдального світа. Абсолютне перелюдненє в многих місцевостях, а також безчисленні війни витворювали маси нуждарів, котрі не мали з чого жити, бо не мали на чім працювати; опікувати ся тими нещасливими февдальні пани в більшости случаїв не мали жадного інтересу, тому, що не могли витягнути з них жадної безпосередної користи. Опіка над хорими, калїками і т. д. тим більше не входила в програму февдальних лицарів. Також не могли вони хоч трохи забезпечити обмінних і всяких инших зносин межи ріжними провінціями і краями, а зносини ті, хоч слабо розвинені, але в кождім разї істнували і були економічно конечні, бо февдальна ґрупа вже в наслідок своїх малих розмірів не була в станї витворити для себе в с ь о г о, чого потребувала, і не могла істнувати без всякої економічної звязи з иншими ґрупами: металїв і металевих знарядів, соли, вина, декотрих тканин на убранє і инших подібних предметів не можна було виробляти в кождім селї. Одним словом лицарсько-февдальна орґанїзація не була здібна заспокоїти всїх потреб февдального суспільства, цїлий ряд потреб загального характеру витворював конечність істнованя иншої орґанїзації.

більш зконцентрованої і однородної для цілого февдального світа. Такою орґанізацією була католицька церков.

Она повстала в часі розкладу старинного світа клясичного, коли він зачав уступати місце новим, середновічним формам житя. В часі упадку римської держави упадок суспільної продукції допровадив до руїни величезні маси людности і християнська церков виступила з початку як орґанізація для всякої помочи і охорони убогих верств суспільности. Енерґічна боротьба умераючого поганьства проти християнської церкви збільшила єго енерґію і силу. Чим низше падало старинне оперте на невільництві суспільство, тим більш ширила ся і тим сильнійше орґанізувала ся католицька церков. Форма орґанізації, яку прибрав устрій церкви, був централїстичний, подібний до орґанізації армії; ціла орґанізація основувала ся на залежности низших урядів від висших; найвисша власть спочивала в руках одної особи — папи. Така форма орґанізації найлучше надає ся до боротьби; недаром повстала вона серед неустанної боротьби, з початку головно зовнїшної, а опісля — переважно внутрішної (проти єретиків).

В середних віках суспільна роля церкви росла в протягу цілого ряду столїть. Вже з самої конечности католицька церква мусїла заняти ся орґанізаційною роботою для заспокоєня загальних потреб світа февдального, якими не мав хто займати ся. В середних віках церква почасти дальше сповнювала ті суспільно економічні функції, котрі взяла на себе в добі римського панованя; почасти сповнювала нові задачі, створені через самі условини житя. Це всьо було можливе і конечне, іменно для того, що церков становила найбільшу і найлучшу зєдинену економічну силу того часу.

Як повстала та величезна економічна сила духовенства? Основною причиною єї повстаня була опіка церкви над убогими, економічно гнобленими і економічно підупавшими елементами людности. Та опіка здобула церкві величезний вплив на маси людности, вплив з яким не могла не числити ся пануюча сила римської держави — цісарська

бюрократія. По безуспішних спробах затоплення сили церкви в потоках крови, цісарство піддало ся і забажало союза з могучою орґанізацією. Церква з переслідуваної зробила ся пануючою; она почала дуже скоро зростати на свободі і єї скрині наповнювали ся щедрими дарами, напливаючими від всїх верств суспільности. Цісарі, а пізнїйше нїмецькі королї і князї, які не могли не спостерегти користи з союза з церквою, обдаровували духовенство величезними добрами в нагороду за ріжного рода услуги. Услуги ті полягали не лиш на тім, що опікою над біднїйшою частію людности і цїлим характером своєї науки церква причинювала ся до спокою і суспільного порядку. Вже в часї упадку римської держави церква брала значну участь в полїтичних спорах і запевнювала побіду тому з противників, по котрого сторонї она ставала. Вже тодї она взяла на свої плечі значну часть законодавчої чинности в загально-державних справах. Коли місце римської держави заняли варвари, духовенство всюди запроваджувало порядок: варвари не зуміли сповнити тої задачі, цїла їх попередна історія виповнена рядом безчисленних воєн і спорів не вправила їх в тім напрямі; противно, духовенство було досвідченим орґанїзатором, призвичаєним до суспільно орґанїзаторської функції. В той спосіб в законодавчій дїяльности, в запровадженю адмінїстрації — в тім всїм найбільшу часть роботи взяло на себе духовенство. Орґанїзаторська праця, сповнювана церквою, запевнила їй, очевидно, велику участь в суспільнім подїлї. Вже на початку середних віків церква мала величезні богацтва, переважно в видї земельних посїлостий; церква була найбільшим і найбогатшим февдальним паном тих часів. — фавдалом, якого посїлости були розкинені всюди, але зєдинені під зцентралїзованим зарядом. Все те творило условини пригідні до дальшого розвитку загальної орґанїзаторської дїяльности духовенства.

З духовних маєтностий одержувано далеко більше продуктів, нїж могло зужити само духовенство. В натуральнім господарстві величезні надвишки не давали замінити ся

на гроші і переховати ся в тій формі. Католицькій церкві було найвигіднійше зужиткувати надвишку на широко розгалужену поміч для убогих, хорих і старців, т. є. робити дальше, але ще в більших розмірах, те, що робила в добі цісарства.

Дальше церква мусїла бороти ся з великим економічним занепадом спричиненим замішанєм переходової доби. Також тут варвари показали ся з початку безрадними, як і в справі державної адміністрації: що до розвитку продукційної праці, они стояли без порівнаня низше від Римлян. Монастирі зачинають вчити ся рільництва і ремесла, ширять технїчне знанє і матеріяльну культуру. Нескінчені війни внутрі февдального світа були дуже некорисні для церкви: не говорячи вже о тім, що посїлости і скарби церкви падали жертвою воєнних розбоїв і грабежи, війни февдалів в ще більшій степени, хоч посередно, нарушували інтереси церкви, підкопуючи добробут людности — ослаблюючи жерело єї доходів; тимчасом як з а г а л ь н а орґанїзація февдального світа, церква була в станї взнести ся понад тїсний світогляд поодиноких февдалів і боронити справи суспільного порядку навіть там, де безпосередно єї інтереси не входили в гру. Тому то церква уживала цїлого свого впливу, щоби хоч троха спинити воївничого духа февдалів. Дуже часто она виступала в ролї посередника в ріжних спорах, що приносило єї в більшости случаїв навіть безпосередно великі користи матеріяльні, бо за услуги при полагоджуваню суперечок церква не лишала ся без нагороди.

Церква установила дни "Божого Мира", котрі були заховані лиш до певного степеня і давали хоч невеликий відпочинок умученій людности; церква здобула формальну і фактичну нетикальність єї будинків, монастирів і посїлостий. Все те не лиш зменшувало жорстокости февдальних воєн, але створювало хоч малу охорону для обмінних зносин в февдальнім світї; монастирі ставали ся центрами обміну, дни "Божого Мира". — торговельними днями.

Суспільно економічна роля церкви надала їй нечувану власть над умами мас людности; та власть знова була средством дальшого розвитку сили і богацтва церкви..

Духовенство наложило на свою користь загальний податок на рільництво — "церковні десятини". Ці "десятини" складали ся з цілого ряду ріжних поборів на добродійні цїли Ті побори з упливом часу все зростали. Жертви в великих сумах плили до рук духовенства; найважнїйшими були жертви в видї землї; не менше як одну трету часть всеї землї, а була то не найгірша часть, мало в своїх руках духовенство при кінци середних віків.

Лиш церква, що запевнила собі авторітет кілька-віковою дїяльностію, була в станї зєднати весь февдальний світ до боротьби з загальним ворогом-народами сходу (хрестоносні походи). Взагалї в тих случаях, коли необхідною конечностію було зорґанїзоване кооперації там, де сьвіцкі февдали не могли того зробити, там виступала католицька церква — загальна полїтична орґанїзація середновічної Европи.

В загальнім видї економічний устрій февдальної Европи можна представити в слїдуючий спосіб. На ґрунтї дрібної технїчно слабої продукції рільничої, від котрої ще не відлучив ся перетворюючий промисл, утворили ся невеликі але досить цїпкі натуральні господарчі орґанїзації — рільничі громади. Там, де в громадській продукції істнувала потреба одної орґанїзуючої волї, висунула ся власть февдалів, які разом з орґанїзаторською дїяльностію в продукції відгравали таку саму ролю при подїлї. Потреба ширшої воєнної кооперації створила скомплїковану орґанїзацію зверхности, що полягала на ограниченій залежности одних февдалів від других. Цїлий ряд инших суспільних потреб, котрих лицарсько-февдальна орґанїзація не могла вдоволити, а то з причини спеціяльно лицарського характеру і слабого зєднаня, витворив загально орґанїзаторську дїяльність церкви. Рівночасно, неначе затикаючи дїри в всїх зорґанїзованих економічних відносинах, невелику але конечну ролю в суспільнім житю грали незорґанїзовані об-

мінні зносини, по більшій части в зародковій формі сусідського обміну, але по части також в формі обміну гроший межи ріжними ґрупами, а навіть ріжними краями.

3. Засадничі черти суспільної психольоґії февдального періоду.

Становище одиниці в февдальній ґрупі небогато ріжнило ся від становища одиниці в патріярхально-родовій орґанізації. В селянській родині патріярхальні відносини переховали ся майже в найчистійшім виді. Над особистостю селян і над головою родини — тяжив авторитет громади, опісля авторитет февдала і вкінци авторитет католицької церкви. Сила тих авторитетів була велика і вплив їх мав дещо консервативний характер.

Громада стояла вірно на сторожі звичаїв переказаних її предками, старих технічних форм, також економічних і теольоґічних. Всякі новости викликували страшну боротьбу, бо они грозили знищенєм відвічних основ громадського житя, зломанєм єдности громади, якої она боронила інстинктовно всіми силами. Страшний консерватизм техніки в рільничій продукції випливав передовсім з малої продуктивности селянської праці: по задоволеню щоденних потреб самого селянина, відділивши ту часть єго праці, яка йшла на користь февдала, не лишало ся жадної додаткової енерґії праці, яку можнаби зужиткувати на розвиток средств продукції. Опісля ціла система використовуваня громадської землї не позваляла навіть думати про технічні улїпшеня: близьке сусїдство участків і одночасна заміна піль по жнивах на спільні пасовиска — змушувала кождого приноровлювати ся в цілости до того, що робили другі, а поділ ґрунту там, де ще переховав ся, робив неможливим підвисшеня урожайности поля, бо поле знаходило ся лиш часово в руках селянина. А консерватизм в техніці означає консерватизм на всїх полях житя, бо технічний поступ є початком всякого поступу. Неприязні відносини сьвіцької і духовної февдальної орґанізації до всяких змін випли-

вали з того, що ті зміни грозили зростом економічної сили инших кляс і поваленєм пановання февдалів. Обі ті орґанізації могли лиш так довго грати бодай трохи поступову ролю, доки їх пановане остаточно не укріпило ся. Лиш до того часу також психольоґія обох ґруп могла бути мало консервативна. Але від того часу, коли февдальні відносини утвердили ся в цілости, дали житю всьо, що могли дати — від тоді сила інтересів зробила обі пануючі орґанізації ворожими дальшому поступови і стали психольоґічно безвладними.

Селянин, пригноблений тяжкими условинами житя, придавлений всякими авторитетами, відзначав ся психічною безчинностію і безкритичним привязанєм ся до звичаїв. Єго психольоґія була величезною перешкодою для всякого розвитку. В дещо кращих условинах знаходив ся ремісник. В своїй продукційній діяльности він не був звязаний шабльоном громадських форм; ремесло не мало таких перешкод в технічнім поступі, які мало рільництво. Займаючи, вже з природи свого занятя, дещо відрубне становище в громаді, ремісник з меншою трудностію міг змінювати способи продукції; і навіть февдальні авторитети менше єго ограничували в тім случаю, бо ремісник, що звичайно платив чинш, мав взагалі менше до діла з февдальним паном, ніж хлоп, що відробляв панщину. Що більше, ремесло в многих случаях находило ся в особливній опіці висших кляс, бо оно достарчувало їм красших предметів для їх потреб. В наслідок таких условин психольоґія ремісників представляла далеко менше перешкод до розвитку, ніж психольоґія селян. Відносно скількости і якости научного матеріялу, на котрім операв ся суспільний розвиток, також можна завважити значну схожість з патріярхально-родовим періодом. Загальний образ світогляду виступає в дещо зміненій формі натурального фетишизму.

Досліджуванє причин також тут кінчить ся на таємничій "силї", укриваючій ся поза реальним фактом і творячим в дійсности "душу явища". Ті форми свідомости

панували рівночасно з останками ще більш первісних форм в всїх суспільних клясах; ріжниця в психічнім розвитку поодиноких ґруп була майже виключно квантативна (ріжниця в скількости). Для селянина з єго натуральним господарством цїлий світ містить ся в єго громадї. Там він родив ся, там упливає все єго монотонне житє, там він і умерає; инших обставин, иншого житя не бачить, і навіть не представляє собі. Звідси це надзвичайне убожество психічного матеріялу, пустка духового житя. Під тим зглядом середновічний хлоп стоїть мало що не низше від свого предка — вандрівника з патріярхальних часів.

Під зглядом психічного богацтва ремісник також стоїть висше від пересїчного селянина: занятє змушує його деколи вийти поза границї громади, головно в тих случаях, коли він виконує роботу для кількох сїл, або коли потребує знарядів або матеріялу, яких єго село не має. Взагалї він менше привязаний до землї, лекше переходить з місця на місце і прямує там, де знаходить більший попит на свою працю: з малої громади до великої, з убогої до богатої, з села до міста. Завдяки сему всьому єго духове ограниченє не сягає такої степени, як у властивого рільника.

Февдали — сьвіцкі і духовні, знаходили ся в кращих условинах; їх житє було ширше, ріжнороднїйше, матеріял свідомости більше видний. При тім — сьвіцкі февдали, в наслїдок більшої тїсноти житєвих інтересів і більше ограниченої сфери дїяльности, стояли під зглядом інтелїґенції богато низше від духовенства. Можна сказати, що в протягу кількох столїть, підчас котрих розвивав ся февдальний устрій, майже все умове житє ограничувало ся на духовенство; від него плинула всяка освіта. Знанє і умовий розвиток були потрібні духовенству в єго зложеній і трудній суспільно орґанїзаторській ролї; для того оно плекало останки духової культури старинного світа. Рівночасно з самої суги орґанїзації духовенства виходило, що єму на першім місци треба поставити не пізнанє, не знанє, але ту науку, яка викликувала симпатію для церкви серед широких мас. Наука була прямо служницею релїґії, знарядом до

осягненя наміреної цїли. Так задивляли ся на річи не лиш духовенство, але і проча часть суспільности, для котрого добродійна роля церкви становила незбитий доказ абсолютної правди голошеної церквою науки.

Єли вже є дана абсолютна правда, та нема що шукати нової правди; лиш треба старати ся пізнати лучше ту, яка вже дана.

Власне тому думка февдального світа не стремить зовсїм до здобутя нових наукових відомостий, до поясненя прав природи, уважаючи те все за сусту сует. Натомість процвитає формальна льоґіка, бо она творить методу повного і подрібного розслїду тої правди, яка вже є подана в загальній формі і котру треба лиш розвинути в подробицях. Звідси неустанна схолястична вправа учених монахів і взагалї всїх учених февдального світа; звідти — одностайна проґрама научуваня в духовних научних заведенях, проґрама, основана на теольоґії, льоґіцї і церковній латинї; звідти, вкінци, те незвичайне значінє, яке приписувано письмам творця формальної льоґіки, Аристотелеви, побіч творів отцїв церкви.

Досліджуюча думка цїлковито і добровільно піддала ся висшому авторитетови. Єли денебудь обставини витворювали ґрунт для критичної думки і повстало змаганє виломати ся з під шабльону католицької доктріни, тодї все суспільство однодушно ставало проти "герезії" і давило єї.

Коротко отже треба сказати, що для суспільного розвитку психольоґія февдального періоду представляла: перше, дуже бідний і невідповідний що до якости матеріял, друге, чисто елементарні перешкоди в пановаию звичаю над житєм. З огляду на такі обставини розвиток міг відбувати ся лиш під впливом елементарних сил з властивою їм повільностію.

Відносно поодиноких суспільних ґруп релятивно найкращі обставини для розвитку мала кляса ремісників.

4. Сили розвитку і єго напрям в февдальнім суспільстві.

Елементарний консерватизм февдального періоду, зближений до консерватизму родової ґрупи але в кождім разї менше сильний і нерухомий, міг уступити і дати місце розвиткови лиш під впливом сил елементарного характеру. Такою була сила абсолютного перелюдненя, т. є. браку средств до заспокоєня потреб суспільства, випливаючого з нерухомости технїки.

Початковий вплив абсолютного перелюдненя являв ся в безчисленних війнах февдального світа. Як було сказано висше, ті війни передовсїм спричинили переміну вільних рільничих громад в февдальні ґрупи, створили первообраз орґанїзації февдального суспільства.

В кождім разї внутрішні війни представляли наймени корисний для февдального світа спосіб позбуваня ся надвижки людности, бо руйнуючи продукційні сили февдального суспільства, творили тим самим нову надвижку людности, єли не серед побідників, то серед побіджених. Тому то по зєднаню февдального суспільства через католицьку орґанїзацію розпочинають ся війни зовнїшні (заграничні), в котрих февдальні сили виступають під католицьким прапором проти некатолицьких сусїдів. Хрестоносні походи виявляли змаганє розширеня території февдального світа і усуненя в той спосіб браку землї, — рільничого перелюдненя. В здобутих краях закладано февдальні королївства.

Рівночасно відбуває ся також, хоч дуже поволи, властивий технїчний поступ. В рільництві був він взагалї до кінця середних віків незначний, — суспільна психольоґія робила тут найбільші перешкоди розвиткови. Що иншого промисл перетворчий, де обставини більше сприяли розвиткови. Там поступ відбував ся скорше: витворювали ся технїчні більш досконалі способи продукції, скільки на се позволяв дрібно-ремісничий єї характер; ремесло поволи відділювало ся від рільництва і спеціялїзувало ся. В той спосіб змагав ся суспільний поділ працї, отже зро-

став обмін. Ремісник старав ся бути близше збуту своїх виробів і переносив ся поволи з села до нових центрів обміну — до міст. З того повстали дуже важні економічні зміни, о котрих будемо говорити дальше.

Зазначуючи коротко загальний напрям змін, що зайшли в февдальнім житю, треба зазначити, що при помочи ріжних средств, абсолютне перелюдненє провадило середновічний світ до одної цїли — до розвитку незорґанїзованого подїлу працї, який обявляв ся в обмінї.

Навіть внутрішні війни февдального суспільства конечно мусїли приносити зріст зносин, отже — продукційних звязий і обміну межи февдальними ґрупами. В тім самім напрямі дїлали війни заграничні. Знакомство з Арабами, опісля з Сараценами і Турками — культурними народами Сходу, а також пізнанє византийської держави, що лежала на дорозї хрестоносних походів, пхнуло сильно наперед суспільний подїл працї, по перше — через розширенє области обмінних зносин, по друге — посередно, через позволенє европейцям переняти декотрі нові технїчні методи, а се в тім часї примусово провадило до поступу обміну, бо більш удосконалена технїка вимагає більшого подїлу працї, спеціялїзації.

Прим. від Арабів перенято ріжні удосконаленя, що входили в обсяг рільничої технїки: в огородництві, в штучнім наводнюваню піль і т. д.; дальше, богато на поли інжінерської штуки, певні важні відомости з хемічної технольоґії (приготовленє пожиточних квасів), опісля, технїки морської комунїкації і т. д.

Розвиток технїки ремесла, звязаний з постепенним віддїленєм ремесла від рільництва і з спеціялїзацією ремесла, означає розвиток обміну вже з того згляду, що жаден ремісник не може живити ся безпосередно продуктами свого ремесла, а витворюючи їх богато більше, як він потребує для себе, мусить їх продавати, щоби опісля купити для себе необхідні средства до житя.

Натуральне господарство февдального світа постепенно перетворювало ся на обмінне.

Февдальні відносини тягнули ся в Західній Европі менше-більше від V до IX століття. від доби римської імперії до розпаду імперії Карла Великого. В X. і XI. столітю февдальна система дійшла до найбільшого розцьвіту. Потім зачинає ся період єї упадку під впливом розвиваючого ся обміну.

Загальна характеристика натурально-господарчих суспільств.

1) На поли перетворчої техніки характеристичну ціху первісних суспільств становить значна власть зовнішної природи над людьми. а з другої сторони — мала власть людей над природою. Це найбільше відносить ся до суспільства первісно-комуністичного. найменше — до февдального.

2) На поли перетворчих відносин первісні суспільства характеризує. перше. — релятивна ограниченість. друге — зорґанізований характер перетворчих зносин. Але вже від непамятних часів були межи ними і незорґанізовані перетворчі зносини. які були певного рода звязею межи окремими орґанізаціями. І в тім значіню. первісне суспільство. майже зовсім відосібнена. тісно збита ґрупа. що складає ся з кілька десяток людей. які майже не знають незорґанізованих (обмінних) зносин. — ріжнить ся від февдального суспільства. менше зцентралізованого. але за те обіймає сотки тисячів. навіть міліони людей. злучених до купи не лиш зорґанізованими але і незорґанізованими зносинами в боротьбі за істноване.

3) На полі поділу характеристичним є. перше. поваленє зорґанізованих форм поділу. друге брак таких крайностий як богацтво і нужда. І під тим зглядом типовим є лиш первісне суспільство. а февдальне вже стоїть на границі нових форм житя.

4) Суспільна психольоґія первісних суспільств визначає ся елементарним консерватизмом (пановане звичаю) і убожеством научного матеріялу. Про первісну добу

зовсім слушно можнаби сказати, що она не мала жадного світогляду, а дві слідуючі визначають ся переважно первісним фетишизмом, який є відбиткою володіня природи над чоловіком, що правда володіня вже дещо захитаного і не придавляючого безглядно.

5) Відповідно до такого характеру суспільної психольоґії сили розвитку в первісних суспільствах є елементарні. Безглядне (абсолютне) перелюдненє є засадничим чинником суспільного розвитку.

IV. Дрібно-буржуазне суспільство.

1. Відносини суспільства до природи.

Февдальне суспільство розвивало витворчі сили скорше, ніж родове; тому і істнованє першого було менше тревале. Переміна февдальних відносин в дрібно-міщанські зачала ся майже з хвилею їх повстаня. Основною причиною переміни були слідуючі зміни на полї суспільної боротьби з природою. Загальні розміри продукції зросли значно: перше, праця стала ся більше продуктивною, збільшила ся значно скількість суспільної праці, бо суспільність зросла. З огляду на велику ріжнородність суспільних продуктів головно скоро розвинула ся та галузь індустрії, яка займає ся розділом продуктів, т. є. промисл перевозовий (комунікація). Що раз більша часть продуктів зуживає ся не там, де виробляє ся.

Витворила ся ціла суспільна кляса, що занимала ся лиш розвоженєм продуктів і їх поділом межи господарствами, — кляса купців. Сама техніка розділу продуктів і взагалї зносин межи людьми постепенно удосконалювала ся: будовано дороги, мости на ріках, будовано чим раз більші і міцнїйші кораблї, здатні до дальної подорожи, збирано військові сили для охорони подорожних і складових місць перевозового промислу і т. д.

Разом з зростом розміру і ріжнородности суспільного перетворюваня, з розвитком промислу перевозового, з удосконаленєм техніки комунікації межи людьми, щораз більше зменшує ся власть природи над чоловіком. Матеріяльний осередок суспільного житя людей перестав бути залежним від тісних природних умовин даної місцевости; єли природа одної місцевости не давала чоловікови достаточних средств до боротьби з нею, то міг їх одержати, за посередництвом инших людей від природи иншої місцевости, і на відворот. Кожда нова побіда над природою поширювала ся в суспільнім осередку значно скорше, ніж передше, і підкопувала панованє елементарних сил зовнішного світа всюди, де доходила суспільно-економічна звязь серед людей. Перед чим раз то ширшою суспільною звязею, хоч і не тісною в даній добі, поволи цофала ся брутальна сила природи.

2. Відносини продукції і обміну в дрібно-буржуазнім суспільстві.

а) Незорґанізована звязь межи господарствами.

З огляду на те, що для дрібно-буржуазного суспільства найважнійшими і найхарактеристичнійшими є незорґанізовані (обмінні) зносини межи віддільними підприємствами, то, розслїджуючи його будову, найдогіднійше є зачати власне від тих зносин а не від внутрішних відносин підприємства.

Обмінні зносини межи господарствами вже істнували в досить ранній добі житя первісних суспільств. Але головна роля не належала тоді до обмінних зносин; они обіймали лиш незначну часть продукції. Продукція необхідних середників житя, т. є. засаднича часть продукції, була зорґанізована майже цілком в области віддільної ґрупи Ґрупа могла продовжувати своє істнованє навіть тоді, колиб обмінні зносини з другими ґрупами перервали ся:

она мала дійсну незалежність в витворчім житю. Тому то кожда така ґрупа творила само в собі дійсне "суспільство" В міру розвитку суспільного поділу праці матеріяльна незалежність громади зникає: в сферу обміну втягає ся чимраз більше, слідом за надміром продукції, і основна єї часть, ґрупа постепенно перестає витворювати для себе все потрібне до житя і зачинає навіть найголовнійші свої потреби задоволювати дорогою обміну. Поодиноке господарство чим дальше, тим в більшій степени перестає продукувати само для себе. Ремісник, зриваючи звязь, яка лучила єго з рільництвом, може лиш дрібну часть продуктів своєї праці призначувати для своєї родини. Прим. швець соту часть, а ткач шовку — нічо. Так само февдальне господарство, втягнене в вир обмінного житя зуживає щораз то меншу часть випродукованого в себе хліба, мяса і т. д.

В той спосіб м а т е р і я л ь н а залежність одного господарства від другого зростає чимраз більше. Тимчасом ф о р м а л ь н о є оно незалежне, т. є. орґанізує його поодинока особиста воля, инша для кождого підприємства. Єго внутрішні відносини лаштують ся вповні тою волею, а єго зовнішні відносини не є зорґанізовані, не є залежні від нічийної волї. Така є будова кождого обмінного суспільства, а передовсїм — дрібно-буржуазного.

Історія не знає чистого, досконалого типу дрібно- міщанського суспільства, як взагалї жадної цїлковито одноформацій і зародки будучих. До дрібно-буржуазного суспільсвоїх засадничих, найбільш характерестичних елементів, має також попереплїтані останки минувших суспільних стайної системи відносин. Кожде дане суспільство, побіч ства це відносить ся в значній мірі і оно показало ся дуже короткотревалим переходовим періодом від февдального суспільства до капіталїстичного. Тому то декотрі черти суспільних відносин, які оно старає ся розвинути самостійно, виразно показали ся доперва в слїдуючих періодах; але тому, що ті черти тодї є ще скомплїковані і уляга-

ють змінам під ріжними новими впливами, то для улекшеня аналізи їх треба розслїджувати власне в злуцї з економікою дрібно-буржуазного суспільства. В той спосіб в декотрих случаях будемо мусїли удати ся до відірваного, що так скажемо, ідеального відтвореня дрібно-буржуазних суспільних відносин, щоби від него постепенно переходити до історичної дійсности, якою она була.

Отже в обміннім суспільстві продукція є розділена межи значну скількість господарств, і нема одної орґанізуючої волї, якаби відповідно розділювала суспільну працю межи ріжні галузи продукції. Звязь межи господарствами обявляє ся в переходї продуктів і средств продукції від одного господарства до другого; цей перехід відбуває ся дорогою обміну, т. є. незорґанізованого подїлу суспільно хосенних річий.

Лиш в зорґанізованій продукції можливий є вповнї пляновий подїл працї; лиш в зорґанізованій продукції праця може вповнї заспокоїти потреби суспільства: коли докладно знані нам розміри тих потреб і скількість працї, якою розпоряджає суспільство, тодї орґанізуюча воля може подїлити працю відповідно до потреб суспільства. При обмінних зносинах потреби кождого господарства заспокоює ся працею, яку не оно орґанізувало, а єго зорґанізована праця служить до задоволеня потреб иньших господарств, які не мають безпосередного впливу на орґанізацію працї в тім господарстві.

Лиш в певній добі обмінного господарства, коли панує продукція на замовленє, витворець має хоч приближне понятє о розмірі тої суспільної потреби, яку має задоволити єго господарство. Враз з розвитком суспільного подїлу працї розширюють ся також рамцї обмінних зносин, робота на замовленє робить місце роботї на ринок; иньшими словами, замість тїсного, ограниченого кружка купуючих у знакомого витворця, виступає чимраз ширше, але і більше неозначена, обмінна неособова продукція на ринок. Витворець тратить можність осуду, в яких розмірах суспільство потребує єго продукту. З цего випливають важ-

ні наслідки. Щоби докладно представити їх собі, скористаємо з слідуючого простого приміру. Тисячу шевців даного суспільства витворили 200.000 пар чобіт, а попит ринку, що є вираженєм суспільної потреби, редукує ся до 150.000 пар; праця 350 шевців не заспокоює жадної суспільної потреби, отже є суспільно безужиточною. Противно, 50.000 рільників випродукували 10,000.000 пудів хліба: тимчасом суспільна потреба доходить до 10½ міліонів пудів, і для повного єї задоволеня потребаби ще праці 2.500 рільників. Часть суспільно робочої енерґії розсіяла ся без хісна, бо була виданою непотрібно; друга часть — тому що не були достаточно заспокоєні потреби працюючих. А основною причиною того всього є, що оден працював незалежно від другого, що не було одної кермуючої волї — одиничної або збірної, се не робить ріжниці — яка би поділила робітників в відповідний спосіб, зменшила скількість праці в ремеслах і перенесла часть єї до рільництва, — одним словом, яка би орґанізувала взаїмні зносини межи господарствами.

Часть ремісничої праці була суспільно безужиточною, робітники не дістають за ню нич від суспільства, т. є. від ринку. Внаслідок того їх потреби не є заспокоєні в цілости; звідси повстає цілий ряд терпінь. В рільництві вложено за мало праці, не вистарчило хліба для всїх, — звідси знова нові терпіня. Люде показали ся неприготованими до власних взаїмних зносин, так як первісний чоловік був не приготований до зносин з зовнїшною природою.

В дійсности таке явне неприготованє, як в данім случаю, левди чи дало коли небудь завважити ся в історичнім житю дрібно-буржуазних суспільств.

Але і взагалї має оно свої границї, зависимі від тих-же суспільних відносин. Для вияснення де є ті границї, треба розібрати справу ринку і конкуренції.

Витворець обмінює свій продукт— свій товар — на инші товари: з початку на гроші, потім ті гроші на инші продукти, які є єму потрібні; але гроші, се також товар, і на разї нема потреби говорити спеціяльно про них. Яку-ж

скількість чужих товарів одержить витворець за свої власні? Иншими словами: як великою буде обмінна вартість єго товарів?

Припустім, що суспільство є цілком однородне, що ріжні господарства є подібні до себе розміром потреб і скількостию робочої енерґії, котру в кождій з них видає ся на продукцію. Сли маємо оден міліон таких господарств, то потреби кождого з них є одною міліоновою частію потреб суспільства, і праця кождого з них є одною міліоновою частію всеї робочої енерґії. Сли при тім ціла суспільна продукція задоволює всї суспільні потреби, то кожде господарство для заспокоєна своїх потреб мусить одержати за свої товари одну міліонову часть всего суспільного продукту. Сли поодинокі господарства дістануть з того менше, они зачнуть слабнути і розпадати ся, не будуть в силї виконувати попередної суспільної ролї, достарчувати суспільству по одній міліоновій части цїлої робочої енерґії в боротьбі з природою. Сли декотрі господарства одержать більше, як одну міліонову часть цїлого продукту суспільної працї, то на тім стратять і зачнуть слабнути инші господарства, що одержали менше.

Скількість робочої енерґії, необхідна суспільству для перетворюваня даного продукту, називає ся суспільною вартостію, або прямо вартостію того продукту. Користаючи з того терміну, попередні заключеня можна представити в слїдуючий спосіб:

В однороднім суспільстві з подїлом працї для повного піддержаня продукційного житя в нормальнім станї потреба, щоби кожде господарство при обмінї діставало за свої товари р і в н у ї м п і д з г л я д о м в а р т о с т и скількість тих продуктів для своїх потреб. В висше наведенім примірі вартість товарів даного господарства рівнає ся одній міліоновій части цїлої вартости суспільного продукту, і вартість необхідних для господарства предметів уживаня рівнає ся також одній міліоновій части цїлої суспільно-робочої енерґії.

Після означеня поданого в вступі, за одиницю міри суспільно-робочої енерґії треба приняти годину звичайної праці о середній інтензивности. Сли товар коштує 12 таких "годин", то він повинен бути виміняний на инший товар, що коштував також 12 "годин", прим. на відповідну скількість грошевого металю. Сли обмін відбуває ся в инший спосіб, то деякі господарства мусять ослаблювати ся і хилити ся до упадку. На ринку ціни товарів повинні укладати ся в сумі відповідаючій їх вартости, бо інакше істнованє цілої суспільности стає ся непевним.

Але в дійсности обмінне суспільство не є позбавлене певної тревалости. Ціни товарів стало, в більшій або меншій степени, відклонюють ся від їх вартости, бо жадна орґанізуюча воля не кермує виміною; але в самій будові суспільства містить ся свого рода механізм, котрого ділане руководить колибанєм ся цін в той спосіб, що відклоненя в одну сторону змінюють відклоненя в другу, і остаточно спричинюють рівновагу. Той механізм має велику силу: він називає ся р и н о ч н о ю к о н к у р е н ц і є ю.

Сли витворець продає свій товар низше ціни вартости, то господарство ослаблює ся; сли инші витворці купують його товар повисше ціни вартости, то їх матеріяльний стан погіршує ся. Повстає боротьба інтересів купуючого і спродаючого; а єї результатом є те, що кождий призвичаює ся жадати за свій продукт в кождім случаю н е м е н ш е над єго вартість і давати за чужий н е б і л ь ш е над єго вартість; в той спосіб в суспільстві творить ся понятє о "ціні" товарів, яка в дійсности відповідає (приближно) їх вартости.

Але не все вдає ся витворцеви (продуцентови) продати свій товар після єго вартости, часом є він примушений продати його таніше. В попереднім примірі, коли 1000 шевців виробили на ринок 200.000 пар чобіт, а суспільство може купити лиш 150.000 пар чобіт, шевці знайшли ся в дуже тяжкім положеню. П о д а ч а їх товару перевисшає попит на него; весь товар не може бути спроданий і кождий з спродаючих є виставлений на ризико, і-

менно, може не знайти купця. Тоді зачинає ся сильна боротьба межи спродаючими: кождий з них готов стратити часть вартости свого товару, щоб лиш притягнути до себе купуючих і не вернути до дому з неспроданим товаром. Ціна товару спадає: чоботи, що коштують 50 "годин" звичайної праці, спродають ся за скількість грошей, що рівнає ся заледви 40.35 подібних одиниць робочої енерґії. Господарства шевців убожіють, декотрі зовсім упадають; часть шевців є примушена зменшити свою продукцію, бо не заспокоює достаточно потреб свого господарства, т. є. зачинає зле відживлювати ся, не може купувати матеріялу в попередній скількости і т. п.; друга часть кидає попереднє занятє і вибирає собі иншу ролю в продукції або знаходить ся поза нею. Вислід є такий, що слідуючим разом ринок не лиш не є переповнений шевським товаром, але навіть противно: при подачі на 120.000 пар чобіт попит рівнає ся прим. 160.000 пар.

Тоді повстає боротьба вже межи купуючими: не хотячи лишитись без чобіт, богато купців годить ся платити за пару чобіт понад їх вартість замість 50—60.65 одиниць робочої енерґії в виді грошей. Високі ціни позволяють господарствам спродаючих піднести ся, збільшити витворчість; число шевських підприємств може навіть збільшити ся і знова змінює ся відношенє попиту до подачі; повстає нове колибанє в ціні товару в противну сторону і т. д.

В той спосіб риночна конкуренція в виді боротьби — з одної сторони межи купуючим а спродаючим, з другої сторони межи спродаючими однакові товари, а також межи купуючими — змагає серед безнастанних колибань до удержаня ціни товару на поземі їх вартости, обнижуючи ціни занадто високі і підвисшуючи ціни занадто низькі. Єли продукція в даній галузи перевисшає розміри суспільної потреби, сї продукти спродають ся низше вартости, і продукція зменшує ся; єли однак не відповідає суспільній потребі, сї продукти продають ся понад вартість, і продукція розширює ся. В той спосіб за посередництвом ринку

право вартости рядить суспільною продукцією, приноровнюючи єї до суспільних потреб. Але таке приноровленє доконує ся дорогою сталих колибань; все є оно неповне, а се потягає за собою терпіня витворців, безхосенну утрату суспільної енерґії.

Витворець все може знайти ся неприготованим до свого суспільного середовища. Мала це потіха для ремісника, який зістав зруйнований через брак попиту і залишив продукцію, єли він знає, що з упливом часу рівновага межи попитом а подачею сама через себе утвердить ся.

В такий то спосіб суспільні відносини панують над людьми в обміннім господарстві, хоч, може бути, і менше болючо, ніж відносини пановання зовнішної природи над людьми первісних суспільств.

Виложені погляди на ціну і вартість є знані в сучасній науці під іменем: "Теорія вартости праці". В характері останків нерозвиненої свідомости, піддержуваних клясовими інтересами певних ґруп суспільства, до сеї пори переховують ся, єли не в науці, то в наукових розвідках, погляди иншого роду, більше або менше скомпліковані і замотані теорії, "поясняючі" інакше житє обмінного суспільства. З огляду на те погляньмо, чи котра небудь з тих теорій може бути раціональною.

При обміні заходить порівнанє найріжнороднійших товарів: топір, хліб, книжка, предмет окраси і т. д. Для порівнаня ріжних предметів конечним є, щоби в них було щось спільного, щоб можна змірити. Чоловік, так як і звіря, мають вагу, яку можна змірити; тому є можливе порівнанє ваги чоловіка з каменем. Що спільного можна знайти в всїх ріжнородних товарах, які порівнують ся з собою підчас обміну? Вже на перший погляд дає ся завважити, що то не обєм, не вага, не твердота — взагалі, не "природні" їх свійства. Значить, що це мусить бути — їх свійство с у с п і л ь н е. Але яке іменно? Таких прикмет, як то

вже висше було зазначено, є лиш дві: суспільна ужиточність, і суспільна вартість. Чи суспільна ужиточність є спільною мірою всїх товарів? Нї, топір є пожиточний в р о л и знаряду перетвореня, хлїб — в х а р а к т е р і середника піддержуючого робочі сили продуцента — на квантативне (скількістеве) порівнане нема тут місця, а оно власне виступає при обмінї. Очивидно, ходить тут о суспільну вартість, т. є. о ту скількість суспільно-робочої енерґії, яку коштує кождий товар; з тої точки погляду стає ся зовсїм зрозумілою рівність найріжнороднїйших продуктів, навіть матеріяльних з нематеріяльними.

Але припустім, що попереднє розумованє є фальшиве, що в основі обмінного процесу лежить не вартість, але щось иншого, чого навіть, може бути, ще не знаємо. Припустім, що в топорі і в парі чобіт те невідоме "щось" містить ся в однаковій скількости, так що оба товари треба продавати по одній і тій самій цїнї. А робоча вартість тих товарів не є однакова: топір коштує 8 "годин звичайної працї", а чобіт — 12. В такім разї, хто схоче брати ся до шевства, коли оно очивидно є непоплатне? Всї будуть волїли робити топори. Розвиток суспільного подїлу працї був би не можливий. В той спосіб приняте якої небудь иншої засади обміну допровадилоби до абсурду.

Хоч цїна взагалї означує ся вартостію, але в кождім поодинокім случаю она може єї не відповідати. Лиш там свобідно функціонує конкуренція, де продукція товарів має можність розширювати ся і корчити ся під впливом попиту на ринку — лиш там цїни в дїйсности доходять до поземy вартости. Найбільш се відносить ся до перетворчого промислу. Де витворчість (продукція) не є так елястичною, там право робочої вартости виступає в менше чистій формі.

Це має місце в рільництві і в меншій степени в промислї. На данім шматї ґрунту трудно збільшити значно про-

дукцію збіжа, єли цілий шмат землї є відданий під управу рілї. Тому, враз з зростом розмірів обмінного суспільства, з збільшенєм попиту на збіже ціна єго уперто може держати ся понад вартість, тому, що подача не може заспокоїти попиту.

Дальше, свобідному діланю конкуренції часто в значній мірі перешкаджають ріжні орґанїзовані зносини межи людьми; це також мало місце в історично звісних дрібно-міщанських суспільствах (цехові союзи, февдальні — про їх вплив на обмін і конкуренцію, докладнїйше буде мова дальше).

Вкінци, в инших случаях, часто в злуцї з щойно згаданими условинами, головно з послїдною, на сцену виступає монополь. Монополем називає ся не звичайний брак конкуренції, але цїлковита єї неприсутність. Єли витворюванєм певного суспільно-потрібного продукту займає ся лиш одно підприємство, або невелике число підприємств, які є між собою в порозуміню, то купуючий може бути змушений платити за продукт незвичайно високі цїни. Тодї є для всїх ясним, що одна ґрупа, користаючи з свого виїмкового становища, визискує цїле суспільство.

Монополь поясняє той факт, що в обміннім суспільстві мають цїну, між иншим, також декотрі з предметів, зовсїм не витворених працею, не маючих жадної робочої вартости, прим. неуправлена земля, сила води (коли ріку наймає ся під млин), гоноровий титул, право на працю, відпущенє гріхів (предмет торговлї для духовенства і т. д.)

Це дїє ся тодї, коли предмети, не витворені працею, що позістають без ужитку, а при тім істнують в ограниченій скількости, стають ся приватною власностію, загарбують ся поодинокими людьми в посїданє; тодї властителї не годять ся відступити тих предметів до ужитку иншим людям, хиба за заплату, за означену вартість, прим. за певну грошеву суму. Цїна таких предметів не може залежати від їх вартости, яка зовсїм не істнує. Цїна та, як всякий визиск, залежить безпосередно від відносин сил кляс суспільства, в данім случаю — продаючих і купуючих подібні

товари; зовсім природно, що і те відношенє сил пояснює ся засадничими історичними обставинами — розвитком відносин чоловіка до природи.

Дрібно-буржуазне обмінне суспільство каже припускати вже розвинену грошеву форму обміну. Оборот товару в великих розмірах є неможливий без гроший, які є єго знарядом. Гріш грає величезну і многосторонну ролю в житю обмінного суспільства. Тому, що обмінне суспільство знає лиш грошевий обмін, що гріш є ц ї н о ю кождого товару, творить він отже сталу м і р у в а р т о с т и товару. В наслідок конкуренції на торговельнім ринку продуцент бажає дістати за свій товар не менше ніж виносить єго вартість; але та вартість представляє ся єму, очивидно, не в виді означеної скількости суспільної енерґії праці, але в виді означеної грошевої суми.

Дальше, в всїх кредитових справах, які в обміннім суспільстві є звичайним явищем, гроші виступають як п р а в н и й з н а р я д в и п л а т и. З товаровим ринком нерозривно є звязаний кредитовий ринок. Разом творять вони торговельний ринок взагалї.

Для нормального житя обмінного суспільства конечним є, щоби знаряд обміну і виплати знаходив ся на торговельнім ринку в достаточній скількости.

При продажі за готівку, гроший треба тілько, кілько коштують на ринку продавані товари. Але на протяг певного періоду часу для цілого ряду операцій за готівку, сума гроший може бути менша, ніж сума цїн товару.

Ремісник купив від селянина збіжа за 10 рублїв. За ті десять рублїв селянин купив рискаль від коваля; коваль купив за одержані гроші стіл від столяра. Всї три операції відбули ся в протягу одного тиждня; для них було потрібно лиш 10 рублїв, хоч цїна тих товарів виносила 30 руб.; причина є та, що в протягу тиждня з даною сумою гроший зроблено три обороти. Взагалї при продажі за готівку необхідна для товарового ринку сума гроший означує ся так: суму цїн проданих товарів дїлить ся через пересїчне число оборотів монети за час продажі тих товарів.

Товари, продавані на кредит, переходять безпосередно з рук до рук без помочи грошей. Але пізнійше, певна річ, треба за них платити. Щоби означити скількість грошей потрібну для кредитового ринку, треба взяти під увагу не лиш скорість обороту грошей, але ще і иншу обставину.

Столяр купив на кредит в селянина збіжа за 10 рублів, а цей послідний купив знова в иншого також на кредит стіл за 9 рублів. При обрахунку столяр платить селянинови лиш — 1 руб., хоч сума довгу виносить 19 руб. — А винен Б 100 руб., Б винен В також 100 руб., вкінци В купив на кредит від А товарів також на 100 руб. При обрахунку всї три не платять грішми нічо. В той спосіб при плаченю довгів скількість необхідних знарядів виплати зменшує ся о цїлу суму виплат, які взаїмно зносять ся. Решта платить ся скількостію гроший, якої буде потрібно відповідно до скорости грошевого обороту.

Взагалї сума грошей, необхідна для торговельного ринку на певний протяг часу, — попит на гроші — означує ся в слїдуючий спосіб: до суми цїн товарів, окрім тих що продають ся на кредит, додає ся сума виплат термінових, без тих, які зносять ся, і вислїд додаваня дїлить ся через пересїчну скількість обороту монети на протяг того часу.

Дійсна скількість гроший в обміннім суспільстві, говорячи загально, не є менша ніж "попит на гроші"; на торговельнім ринку істнує ще надвижка, котра як "скарб", грошевий запас, лежить спокійно в кешенях і складах своїх властителїв, щоби вийти на світло денне тодї, коли покаже ся зміцнений попит на гроші, для купна товарів, або для сплаченя довгів.

Великій суспільній ролї грошей, як знаряду обороту товарів, відповідає утворенє ся осібної кляси людей, для котрих оборот товарів є спеціяльностію, то є — кляси купців. Впрочім діяльність їх не ограничує ся лиш до купна і продажі товарів; они орґанїзують також транспорт товарів, достарчують їх з місця продукції на торговельний ринок, а деколи також з торговельного ринку на місце кон-

сумції. Транспорт товарів треба властиво уважати за послїдну операцію в їх продукції: єли в даній місцевости продукт не може задоволити суспільних потреб, то він не є ще викінченим продуктом, не є ще дійсним предметом уживаня; продукція єго є скінчена тодї, коли перевезе ся єго там, де він є призначений до зужитя, де він стає ся суспільно хосенним. Грошевий кредит також покликує до житя осібну клясу людей, для котрих він є специяльностію — є то кляса лихварів.

Решта продуцентів товару дрібно-буржуазного суспільства є також не зовсїм однородна: дїлить ся вона на кляси відповідно до ролї віддїльних ґруп в продукції суспільства: рільники, ріжного рода ремісники — шевцї, ковалї і т. д.

Тут буде на місци пояснити ріжницю межи понятєм "стану" а "кляси". Клясою називає ся ґрупа людей, злучених через подібність положеня в продукції і, в наслїдок того через подібність інтересів економічних: купцї ремісники, рільники; орґанїзатори з одної сторони, зорґанїзовані — з другої і т. д. Стан — означає ґрупу людей, що знаходять ся в подібнім положеню правнім. Февдали з одної сторони, залежне від них селянство з другої, є то два стани, що ріжнять ся в своїх правах. Тому що правні ріжницї випливають з економічних ріжниць, тому і стани є звичайно заразом клясами; але кляси можуть зовсїм не бути станами, т. є, можуть не ріжнити ся під зглядом правного положеня.

б) Внутрішні відносини поодиноких господарств дрібно-буржуазного суспільства.

За найбільше типову дрібно-буржуазну ґрупу треба уважати господарство міського ремісника з другої половини середних віків. Лишаючи до слїдуючого роздїлу відповідь на питаня, як утворили ся міста і висвободили ся

ремісничо-купецькі кляси, зауважимо тимчасом, що ремісник є свобідним продуцентом товару.

Господарство ремісника в чистім своїм виді представляє ся як невелика родина — вислїд розпаду великих родин раннього февдального періоду, які знова були останком давних патріярхально-родових орґанїзацій. Малі розміри родини ремісника є в залежности від характеру початкової ремісничої продукції, якої знаряди не вимагають злуки праці многих робітників, так що оден—двох людей легко дають собі з ними раду.

Як останок патріярхально-родових відносин, дрібнобуржуазна родина відтворює їх в мінятурі в своїм внутрішнім устрою. Батько родини представляє не лиш головну силу робочу господарства, але також орґанїзатора в продукції і подїлї. Прочі члени родини є в цїлковитім підданстві хочби в наслїдок того, що найбільша і найважнїйша часть праці при здобуваню средств житєвих спочиває на плечех батька родини. При помочи дорослих синів, а часто також при помочи принятих на науку молодих людей, господар провадить ремісничу продукцію і продає продукти праці. Він також занимає ся закупном за одержані гроші необхідних предметів зужитя.

Звичайно ріжні средства до житя набувають ся не в викінченій постаті, в котрій моглиби бути безпроволочно зужиті. Послїдні продукційні процеси відбувають ся вже в споживаючім господарстві (приготованя поживи з закуплених запасів, шитє одїжи з куплених тканин і т. п.). Всї ті чинности сповнюють передовсїм женщини в родинї.

В той спосіб женщини творять "натурально господарчу" часть родини: они провадять домашну продукцію для безпосередного зужитя, причім средств тої продукції достарчає їм голова родини. Для женщини лишає ся надзвичайно вузкий круг дїланя, в додатку несамостійного дїланя, бо матеріяльних средств достарчає їй мужчина. Легко з того заключити, як низьке становище займає в родинї женщина.

Історична роля женщини в послїдних столїтях є в залежности від того факту, що в розвиваючім ся суспільстві обміннім женщина мусїла виконувати майже незмінені натурально-господарчі функції, мусїла бути останком низшої продукційної формації посеред системи відносин висшого типу. Тїсне домашне господарство кухнї і дитячої кімнати означає підданство женщини.

Положенє чужого чоловіка, принятого майстром на науку ремесла і названого учеником, а пізнїйше челядником, з початку не богато ріжнить ся від положеня членів родини. Він мешкає разом з родиною господаря, пє і їсть разом з нею, і взагалї користає, як член родини з готових средств до житя. Побіч сего, тому що він самий колись має стати ся самостійним ремісником він дістає від майстра невелику плату, з котрої мусить наскладати собі якусь суму на урядженє власної робітнї. Він працює разом з майстром, рівночасно з ним зачинає і кінчить працю; майстер бачить в нїм помічника в продукції а не предмет визиску. Взагалї в ранній добі обмінного господарства положенє учеників і челядників сли ріжнить ся від положеня свояків майстра, то радше на користь перших, а іменно під зглядом більшої їх самостійности.

Відносно селянської родини, то, о скілько втягає ся вона в вир обмінного господарства, о стілько перемінює ся вона поволи з давної патріярхальної "великої родини" в родину звичайного дрібно-буржуазного типу.

Але в протягу середних віків ця переміна не вспіла ще скінчитись. Впрочім селянської родини тих часів не треба уважати за самостійну продукційну ґрупу: она ще входить в склад февдальної ґрупи.

Февдально-натуральне господарство на перший погляд мало змінило ся, переходячи в господарство февдально-обмінне тим більше, що цей перехід відбував ся дуже поволи і в дрібно-буржуазнім суспільстві, як про це нам подає історія, оно нїколи не було скінчене. Февдал, так

само як передше, був орґанїзатором в суспільних підприємствах тоді, коли тої ролї не могли сповняти члени селянсько-февдальної ґрупи; на дальше позістає він орґанїзатором подїлу в тім значіню, що в видї панщини і чиншу присвоює собі додаткову працю селян. По давному задержує він в своїх руках орґанїзаторську дїяльність правного житя своєї ґрупи. Але обсяг і характер єго дїяльности в кождій з тих трох голузий, улягають, хоч незвичайно повільній, однак дуже важній змінї.

Орґанїзаторська дїяльність февдала на полї продукції зменшує ся дуже скоро. Широкі обмінні зносини спричинили повстанє великих державних орґанїзацій, які взяли на себе оборону публичного безпеченства. В той спосіб февдальний пан тратить свою суспільно-хосенну ролю в справі військової оборони підданого йому селянства. При своїй воївничій натурі він дуже часто виступає не яко оборонець нормального продуктивного житя, але противно, нарушує єго.

Сли передше февдал був пожиточний, бо уряджував такі підприємства суспільної ужиточности, які були понад сили для поодиноких селянських господарств — двірські млини, пекарнї, мости і т. п., то тепер потреба того зникає. В загальнім подїлї працї поодинокі найбільші селянські і ремісничі господарства могли би були дати собі раду в подібних справах, але февдальний пан на те не позволяє. Він робить для себе монополь з февдальних уряджень, і жадаючи великої заплати за користуванє ся ними, він створює для себе поважне і певне жерело доходів, не дбаючи зовсїм про вигоду людности. Богато разів лучало ся, що февдальний пан не мав навіть власного млина а змушував селян до плаченя за позволенє відвезти збіже до иншого млина, на тій підставі, що меленє збіжа в чужім млинї нарушує єго февдальні привілеї.

Опісля ограничує він потрохи свою дїяльність як орґанїзатора помочи селянським господарствам на случай елементарних нещасть уважаючи, що все те — непотрібні видатки.

Річ в тім, що обмінна господарка розвиває жажду громадженя богацтв. В добі натуральної господарки жажда добичі була ограничена рівновагою потреб февдалів. З огляду на нерозвинений обмін, навіть найсильнійший февдал не може посунути ся в своїх потребах дальше поза те, що єму дає продукція єго дібр; збільшенє данин підданим, прим. о 100.000 пудів збіжа, не принесе єму жадної користи: того збіжа він не буде в силї зужити разом з цїлим своїм двором і збіже без хісна гнило-би в шпіхлїрах. Інакше має ся річ при широко розвиненім подїлї працї, в грошевій господарцї. Нема границь для розвитку потреб, о скільки є лиш гроші для їх заспокоєня. Взагалї гроші можуть всьо; але кожда дана сума грошей не може всього достарчити, лиш певну суму задоволеня. Та роля грошей в житю є причиною людського змаганя до безграничного побільшуваня грошевих засобів; це змаганє огортало февдалів що раз то більше в міру того, як господарка їх ставала обмінною. (До розвитку того змаганя причинює ся також той факт, що гроші д а ю т ь с я громадити і переховувати, а того не можна робити з иншими продуктами.)

Звідси походять значні зміни в характері діяльности февдала. Панщина і чини прибирають величезні розміри. Февдальний пан старає ся витиснути з хлопів всьо, що лиш дасть ся.

Орґанїзаторська діяльність февдального пана на полї правного житя замінює ся в средство здирства.

Суди і адмінїстрація стають ся для февдального пана поважним жерелом доходу.

Змагаючи до збільшеня розмірів власного господарства февдал присвоював собі землї, з котрих він користав спільно з селянами і взагалї всїми способами він обкроював селянську земельну власть, а се викликало великий брак землї в селянських господарствах.

Придавлені надмірними тягарами селяне чимраз частїйше покидають землю. Февдалови не лишало ся нїчо иншого, як лиш привязати селянина до землї, а се впроваджує він в житє користаючи з своєї полїтичної сили, з

свого впливу на законодавство. З чоловіка на пів вільного, яким був до того часу селянин, стає ся він прикутим до землї хлопом, майже невільником.

Так отже сила обмінних зносин викликала перехід февдальної системи в підданство селян.

Селянська рільнича громада переховує ся серед всїх тих змін в значній степени. Що правда февдальний пан обкроює постепенно єї самостійність: на місце вибираних вітів і судиїв висувають ся любимцї пана; кожда, хоч трохи важнїйша постанова громадських зборів мусїла бути потверджена паном або єго довіренником. Однак взагалї февдали ощаджували громадський устрій, о скільки він не шкодив їх інтересам. Головно в добі найбільшого гнету селянства через панщизняні відносини громадський устрій був корисний для февдала, так що треба припускати, що в декотрих случаях він витворював єго штучно там, де єго вже не було. В тій цїли треба було лиш звязати селян солїдарною відвічальностію, зробити громаду відвічальною за належите виконуванє панщини через кождого селянина. Тодї громада була змушена також старати ся про те, щоби прийти з помочію кождому підупадаючому господарству, бо єго руїна збільшувала тягарі инших, а також і про те, щоби перешкодити киданю землї селянами. Одним словом, помимо того, що нова адмінїстраційна громада пригадує що до форми давну, роля єї в дійсности є цїлком инша. Давна громада змагала до рівного добробуту для всїх селянських господарств, нова — до вирівнаня гнету.

Так отже, підчас коли кляса ремісників і купцїв увільнює ся з під особистої залежности, рільнича людність, противно, в першій добі розвитку обмінного суспільства попадає в ще більшу залежність нїж передше. Засадича причина тої ріжницї лежить в більшій нерухомости средств рільничої продукції в порівнаню з скорішим поступом техніки в инших галузях суспільної працї.

в) Зорґанізовані зносини межи ґрупами в дрібно-буржуазнім суспільстві

Виділенє ся міст з сіл, центрів ремесла і обміну з рільничого господарства, належить уважати за вихідну точку в розвитку нових зорґанізованих зносин межи ґрупами.

Те виділенє, єли не числити міст, котрі середновічний світ одержав в спадку по добі всесвітного пановання Римлян, йшло дуже поволи. Зародком міста найчастійше було торговельне село. Села положені в найлїпших комунікаційних пунктах — при злуці сплавних рік, в гірских просмиках, на перехрестю битих доріг і т. д. ставали ся постепенно центрами обміну, місцем, де відбували ся періодичні ярмарки. Богацтва, які там нагромаджували ся в наслїдок того, викликали захланність в сусїдів; отже для оборони перед нападами треба було будувати мури (в середних віках—характеристична ціха міст). Завдяки легкому збутови товарів в новім місті розвивало ся ремесло. Залежний ремісник февдальної ґрупи йшов до міста, щоб бути близше ринку збуту своїх виробів; февдальні відносини не богато вязали при тім ремісника, бо звичайно він був очиншований і, мешкаючи в місті, міг ще лучше вивязати ся з своїх обовязків. З початку ремісник провадить невеличке господарство рільниче: ново-повставше середно-вічне місто було окружене полями і пасовисками і характером житя зближало ся дуже до села. Але тому, що ремесло, враз з поступом обмінних зносин, стає ся для мешканців міста чимраз корисній-шим, рільництво сходить на другий плян. Спеціялїзація міських ремісників допроваджує їх штуку до такої досконалости, що селяне, які ще дальше займають ся ремеслом, не можуть навіть думати про те, щоби їм дорівнати. Від тоді навіть февдали радше купують продукти перетворчого промислу в місті; піддані селяне вже не мають виробляти для них тих предметів, лиш достарчувати средств до їх виробленя. В той спосіб відбуло ся виділенє міст від сіл Як поволи відбував ся той процес, можна судити хочби

прим. з факту, що ще в 1589. році міщане Монахії, після слів баварського князя, не могли би істнувати без піль і пасовиск.

Місто, що повстало на ґрунті незорґанізованих обмінних зносин межи людьми, само через себе вже означає певну зорґанізовану звязь межи ними. Оно вже має спільну для своїх мешканців військову оборону і спільну орґанізацію правного житя: лиш при таких условинах місто може бути дійсним центром ремесла і обміну.

Внаслідок слабого розвитку економічних протилежностий і маєткових нерівностий, орґанізація публичних справ укладає ся після републиканського типу, зближаючого ся до устрою новочасних републик. Впрочім тінь аристократизму — перевага могучости немногих найбогатших родин — вже від самого початку дає ся спостеречи в многих міских републиках. Цей відтінок аристократизму є тим сильнійший, чим більш є розвинена фактична нерівність — богацтво і убожество, а оно, як побачимо дальше, збільшує ся постепенно, враз з бігом розвитку економічного, так, що під тим зглядом найбільш поступові републики Італії були рівночасно найбільш аристократичні.

В міру зросту матеріяльної сили міської людности слабне фактична залежність міста від февдального пана, на котрого земли оно знаходить ся. Почасти дорогою грошевого викупу, почасти дорогою боротьби, міщане здобували щораз більше независимости в внутрішних справах. Безнастанні суперечки межи февдалами, що ослаблювали їх силу, давали дуже часто міщанам спосібність до полагодженя своїх справ; маючи оперте в військовій силі і міцних оборонних мурах, місто в многих случаях могло відгравати рішаючу ролю в боротьбі і, розуміє ся, запевнювало свою співучасть не даром, але зо нові права і привілеї. В добі хрестоносних походів, коли маса февдалів попала в великі грошеві клопоти, многим містам удало ся викупити в панів свої земли, і свою незалежність і остаточно позбути ся [illegible] чинів, [illegible] і вмішуваня ся панів в внутрішні справи міст.

Боротьба міст з февдалами, котрі хотіли заховати свої права до них, тягне ся через цілу другу половину середних віків. Найпоступовійшою ґрупою міщан в тій боротьбі була з початку кляса купців, яких само занятє в ті часи розвивало богато енерґії, хоробрість і орґанізаторські здібности. Ґрупуючи ся коло старих богатих і могучих родин купецьких, найзаможнійше міщанство лучило ся в так звані ґільди — товариства, з форми звичайно релігійного характеру, але в дійсности мали они на цїли спільну оборону економічних інтересів. Під прапором ґільдів довго вели боротьбу міста о свою незалежність. В укладі ґільди відносини межи богатими родинами, які стояли на чолї ґільди, а иншими членами орґанізації пригадують єще відносини старших февдалів до своїх васалів. З упливом часу дальший розвиток ремесла і зріст сили кляси ремісників провадить до иншого уґруповання міського стану — до утвореня цехових орґанізацій.

В своїй сути цехові орґанізації є останками патріярхальних відносин, опіки громади над одиницею і поодиноким господарством, яка істнувала прим. в рільничій громаді февдальної епохи. З яких то причин переховав ся той останок давних відносин серед нової суспільної формації?

При дрібній ремісничій продукції взаїмна поміч витворців є конечно потрібна, щоби зробити їх житє певним і сталим. Без тої помочи дрібному продуцентови, з огляду на єго економічну слабість, безнастанно грозить утрата всього, що він посїдає, при першім нещасливім випадку: часовім обниженю цїн на товари, зіпсутю знарядів, пожарі, крадїжи і т. п.

Особливо непевною є судьба ремісників при вільній конкуренції. Боротьба неминуче провадить до згуби слабших продуцентів, т. є. — більшости з них. В цїли усуненя конкуренції, конечно потрібно, щоби продуценти одної спеціяльности злучили ся з собою.

Дуже правдоподібним є, що початків цехових орґанізацій треба шукати в громадських відносинах февдально-рільничого світа. А історичні дані про повстанє цехів мож-

на знайти від XI., XIII. століття. Цехи повстали декуди в виді часових союзів, заключених мешкаючими в однім місці ремісниками одного ремесла, або кількох споріднених ремесел; такі часові союзи, все відновлюючись і змінюючись, завдяки користям, які они приносили членам, перемінювали ся остаточно в сталі союзи.

Сильна орґанізація цехів повстає не лиш тому, що цехи мусїли виконувати провідну орґанізаторську ролю в боротьбі за визволенє міст від февдального гнету, але також тому, що стара аристократія міського стану не легко вирікала ся давного панованя в політичнім житю і цехи мусїли вложити не мало труду, щоби зломати єї опір.

Цехи, що повстали серед менше більше подібних обставин, в основних чертах свого устрою представляли оден і той самий тип, хоч в подрібностях, очевидно, істнували ріжниці.

Кождий цех мав вибраний заряд і власний устав. Уставы цехів були ріжні, взагалї досить демократичні, хоч з домішкою аристократичних відтїнків; ця домішка з початку, в часї боротьби цехів з старою міською аристократією і февдалами, була незначна: прим. міщанином з повними правами міг стати ся навіть февдально-підданий чоловік, єли вдало ся йому пересидїти цїлий рік і оден день в місті. З часом, в міру того як цехи здобувають рішаючий голос в публичних справах і мають можність з черги стати ся міською аристократією, демократизм їх зменшує ся. Цехи обіймають ґрупи ремісників, що не мають жадних прав; тих, що ще не провадять жадного господарства, або не скінчили професіональної науки: є ними: перше, челядники (зявляють ся в Німеччинї в XIII віцї), друге, учнї (в Німеччинї від XIV. віку).

Членами цехів з повними правами відтепер стають ся лиш "майстри" — ремісники, що провадять продукцію самодїльно. Це вже свого рода аристократія ремесла; але з початку основує ся вона не на походженю, навіть не на богацтві, а на ремісничій штуцї, на степени зручности в ремеслї. Титул майстра може здобути при певній енерґії

і здібностях кождий ремісник. Щоби це осягнути, він мусить служити кілька років як ученик в котрого небудь майстра. Опісля він здає іспит з свого ремесла на степень челядника. Це ще не дає йому права на отворенє власного варстату; ще певну скількість літ він мусить наймати ся. Аж опісля він здає іспит на майстра і, єли єго зложить дістає право провадити варстат самостійно. Єго права на поли суспільних прав розширюють ся разом з піднесенєм єго економічного становиска.

Сама суть тої системи полягає, очевидно, на усуненю межи ремісниками надмірної конкуренції, яка повстала в наслідок скорого зросту числа підприємств.

В цїли ослабленя конкуренції межи майстрами є спрямовані також численні цехові постанови. І так число наємних робітників - челядників, учеників — звичайно ограничує ся до невеликої цифри — 2, 3, 5, рідко коли більше. Отже ремісник не може добровільно розширити свого підприємства, не може збільшити в нїм продуктивности праці при помочи збільшеного співробітництва і поділу праці; не може отже тим способом усунути з торговельного ринку і позбавити хлїба инших ремісників. Підприємство єго мусить остатись дрібним. Завдяки тій обставині торговельний ринок вистарчає для всїх.

Тому що наємних робітників є мало, дохід, який черпає майтер з їх праці, не вистарчає, щоби він міг жити в достатку, ограничуючи ся лиш до ролї організатора. Отже він змушений працювати на рівні з челядниками. З огляду на те в часї першої доби цехового житя, ще заки появили ся нові сили, що знищили старі форми, відносини межи майстром і робітниками були приязні, родинні.

Дальше, щоби оминути нерівности в конкуренції, статути цехові докладно зазначували довготу робочого дня і число робочих днів в році. При тім не роблено жадної ріжниці межи часом праці майстра і єго підвладних, бо він працював все разом з ними. Після ріжних цехових постанов час праці був ріжний, звичайно около 50—60 годин на тиждень (в Анґлії в XV. в. — 8 годин денно). Побіч того

до великого числа католицьких свят додавано ще понеділок кождого тиждня.

В уставах також докладно означує ся і заробітна платня робітників і ціна товарів і прикмети, які товар повинен мати, щоби майстер мав право його продавати.

Продукція була уреґулована, означена правилами подрібно. Все те уреґульоване мало на цїли те, що всї майстри мусїли провадити продукцію однаково і при однакових условинах: не вільно було витворювати лучшого товару, або в більшій скількости, як инші. Правила ті, очевидно, творили ся постепенно, в міру того, як давали ся відчувати злі сторони конкуренції в якій небудь формі.

Щоби хоч з якогось одного торговельного ринку усунути конкуренцію для цехових майстрів, міські права надають цехам монополї на продукцію і торговлю в містах. Кождий, хто хотів-би заняти ся в місті якимсь ремеслом, мусить вперше вступити до місцевого цеху; очевидно за згодою того цеху. Принятє нових членів залежить від сповненя певних задач і формальностий, приписаних в цехових постановах, часами менше, часами більше строгих.

Побіч постанов реґулюючих продукцію, істнували ще в цехових статутах правила несеня взаїмної помочи членам цеху на случай наглої потреби. Та сторона діяльности цехової орґанїзації мала не мале значінє для дрібних продуцентів.

Майже від самого початку орґанїзація цехів носила в своїм лонї одну засадничу суперечність, яка пізнїйше прибирає значні розміри: іменно, суперечність з одної сторони інтересів майстра, а з другої сторони інтересів челядників і учеників. Цехові постанови взагалї мають на оцї інтереси майстрів, що укладали ті устави, звідси то прим. ріжні ограниченя для челядників, що хотять бути майстрами. Але доки кождий ремісник міг мати надію, що скорше чи пізнїйше він стане майстром, доти внутрішні суперечности цехової орґанїзації не виступали в острій формі.

Разом з розвитком суспільного поділу праці і розширенєм ся обміну далеко поза границі невеликих міських округів, давні політичні орґанізації показують ся недостаточними для охорони обмінних зносин, такі як февдально-духовна, февдально-військова і міські орґанізації. Поділ території на тисячі малих деспотичних державок значно утруднює зносини, робить купецьке занятє дуже небезпечним, а часто невигідним. Не досить, що купець мусів товчи ся по злих дорогах, наражений на небезпеку зі сторони збіднілого селянства, що було готове розбивати з голоду, мусів оплачувати на кождім кроці рогачки в користь февдального пана: в додатку купець міг бути обрабований котрим небудь короликом, під покришкою, що він приходить з ворожої території — або зовсім без жадного оправданя. Треба ще додати ріжнородність прав, після яких судять купця в ріжних місцевостях, ріжнородність монет, які могли бити всї февдали. Серед всїх тих небезпек і замішаня суспільного конечне купецьке занятє дуже часто стає ся майже неможливим.

Повстає потреба широких, міцних, зцентралїзованих політичних орґанізацій, якіб були здібні військовою силою скоротити сваволю февдалів, привернути лад і публичний спокій, установити однородні права, а що відносить ся до обміну, єдність монети, міри і ваги, побудувати вигідні дороги, зорґанїзувати опіку над купцями в чужих краях і т. д.

Католицька церков не була в силї цего всего доконати. Єї могучість, єї авторитет почав слабнути враз з розвитком обміну. Могучість обміну, могучість гроша спричинила глубокі зміни в суспільній ролї духовенства; коли господарка церкви з натуральної стала ся обмінною, в ній зайшла та сама зміна, що і з иншими февдалами, і з тих самих причин жажда богацтв викликала значне зменшенє ся суспільно-політичної діяльности католицького духовенства і значний зріст жажди визиску. Суспільний вплив церкви, єї власть над умом почала впадати, тим більше, що люде вже не були ті самі, що передше: зносини з ин-

ними людьми розширювали умовий виднокруг, розяснювали темноту, ослаблювали консерватизм і розбуджували цікавість в умах людей; сила матеріяльних інтересів спрямувала розвиваючу ся свідомість проти католицизму.

Через цілу другу половину середних віків герезії тягнуть ся неперервним рядом і папство веде з ними завзяту боротьбу, вичерпуючи головну свою силу — симпатії народних мас.

Мійські републики показали ся нездібними до утворення відповідних політичних орґанізацій. Правда, що декотрі міста пробували утворити орґанізації в цїли оборони свобідного обміну і приватної власности (союзи торговельних міст, прим. союз Ганза), але з часом показало ся, що в них брак сили і рівноваги, брак внутрішної єдности. Поодинокі міста не були в силї взнести ся понад льокальні інтереси і хотїли визискувати союзників, а ті боронили своєї економічної і політичної независимости. Окрім того самий устрій міських орґанізацій не сприяв "збираню земель": власть в них не була досить зцентралїзована, а в наслїдок того не така сильна, як того було треба.

В той спосіб самі обставини вкладали на войсково-февдальну систему "історичну місію" розвинення нової сили, здібної запровадити лад в землях "великих і богатих". Потрібні зародки знайшли ся.

Сварки і бійки дрібних февдалів межи собою і містом були на руку великим февдалам — князям, а головно королям. По трохи они почали "збирати землю" в свої руки, побиваючи дрібних февдалів і прилучуючи їх землю до своїх посїлостий.

Февдали боронили ся енерґічно перед заборчими плянами своїх зверхників. Але ті послїдні знайшли енерґічного і певного союзника в ворожім для февдалів міщанстві. Союз з містом достарчував королеви матеріяльних средств якими не могли розпоряджати їх противники. Королї держали стале військо, що давало їм можність в кождій хвили розпочати боротьбу, а цего не могли зробити февдали.

Поступ воєнної орґанїзації вчинив великі услуги для королївської справи: стрільний порох зробив зовсїм непотрібними для февдалів їх укріплені замки і сталеве зброєнє. Февдал перестав бути непобідимим з хвилею, коли перестав бути суспільно-конечним. Побіджені февдали приймали службу в королїв або ставали звичайними земельними властителями.

Католицька церква, так як і инші февдали, завзято борола ся з новою силою і неохочо пращалась з начальною орґанїзаторською ролею в суспільнім житю.

При кінцї середних віків боротьба закінчила ся побідою королїв. Так утворила ся постепенно могуча абсолютно-монархістична орґанїзація, що зуміла бодай на якийсь час запевнити спокій розвиваючому ся обмінному суспільству.

3. Засадничі черти суспільної психольоґії дрібно- буржуазної доби.

Дрібно-буржуазне суспільство запевнює далеко більшу свободу розвиткови одиницї, як кожде инше натуральне суспільство. Однак условини розвитку не є однакові для ріжних кляс того суспільства — для одних є они більше, для других менше сприяючі.

В рільничім світї, де обмінне господарство виступало на февдальнім тлї, розвиток індівідуальности був незвичайно утруднений. Панщизняна форма обмінного февдалїзму, зближена під многими зглядами до "невільництва", угнїтала продуцента, і висисаючи всю єго житєву енерґію, не лишала сил до розвитку. Що відносить ся до самих февдалів, що не були під таким гнетом, можливість розвитку зменшувала ся в них під впливом инших причин. В міру того, як они позбували ся давної своєї суспільно-продукційної ролї і спрямували свою дїяльність на "подїл" і зужитє, розвиток їх також йшов в непродукційнім, паразитнім напрямі.

В той спосіб рільничі кляси не могли стати на чолї тої сили, що мала перетворити внутрішні відносини дрібно-буржуазної орґанїзації.

Свобідні промислові кляси по містах знаходили ся в далеко догіднїйших обставинах. Они не зазнавали жадного гнету з верху, а глубоко пожиточна роля в суспільній продукції запевнювала їм можність розвитку.

Але і тут треба відріжнити дві ґруши, що були не в однаковім положеню: властивих ремісників і купців.

Обсяг діяльности дрібного ремісника, що належав до цеху, був самий в собі тісний, а ще більше затісняв ся в наслідок цехових ограничень. Тісний був тому, що редукував ся до одної ремісничої специяльности і до малого домашного господарства; цехи ограничують єго, бо замикають ремісника в мурах одного міста, де даний цех мав монополь, і кладуть перешкоду розвиткови продукційної технїки множеством постанов проти вільної конкуренції, не позваляючи одиници на розширенє своєї продукційної ролї. Цеховий ремісник всюди звязаний цеховими правилами; мусить витворювати так, як инші, отже і жити так як инші; не вільно йому взнести ся висше понад загальний уровень свого окруженя, не вільно йому впроваджувати поважнїйших улїпшень в своїй витворчости, не вільно збільшити розмірів продукції і т. д.

Купець жиє і ділає серед зовсїм инших обставин. Єго специяльність, це послїдна чинність в витворюваню продуктів, що полягає на транспортованю їх, доставленю на місце, де можуть бути зужиті. Ця специяльність вже сама через себе зачеркує широкий обсяг діланя, позваляє купцеви сходити ся з ріжнородними формами житя, змушує його пристосувати ся до ріжного окруженя. Рівночасно діяльність купця вже з своєї природи підлягає меншому гнетови з верху; навіть технїка єї не може бути так докладно реґульована, як ремісничa технїка. Опісля, купець більше, як хто небудь инший має до діла з грішми, а гроші, як то ми вже говорили, розвивають змаганє до безнастанного їх громадженя, а се для купця означає змаганє до

неограниченого розширеня діяльности. В противенстві до купця, що репрезентує громаджене гроший, найважнійшим старанєм ремісника є удержати ся на даній уровени житя. В наслідок того всього, купець в загальнім поступі дрібно-буржуазних відносин мусів випередити ремісника і виступити, як то побачимо дальше в ролї дійсного реформатора дрібно-буржуазної системи.

Суспільні форми світогляду в дрібно-буржуазнім періоді мають переходовий характер. З одної сторони в досить значній степени переховує ся еще давний натуральний фетишизм, а з другої — творить ся новий, особливший фетишизм — товаровий.

Фетишизм натуральний переховує ся почасти в формі метафізики, почасти під иншою формою. Він ще не може зникати, бо дрібно-буржуазне суспільство не відносить о с т а т о ч н о ї побіди над природою, не освободжує о с т а т о ч н о чоловіка з під єї впливу, дрібна продукція для цеї цїли не вистарчає.

Цїла суспільна кляса, енерґічна і могуча, старанно плекала останки фетишизму природи: коли роля визиску католицького духовенства почала переважати над єго суспільно-орґанїзаторською ролею, тодї католицизм почав змінювати свої відносини до науки. Духовні февдали, бажаючи задержати так корисну для себе неподільну власть над людськими умами, ставали ся що раз більшими ворогами всякого знаня, всяких наукових дослїдів над природними явищами. Серед духовенства слабне заінтересоване ся останками старинної клясичної науки і фільософії, які оно до тепер плекало; наука і фільософія проголошують ся зовсїм непотрібними для релїґії, "як непотрібний є лїхтар при яснім сонїшнім світлї". Католицизм стає ся системою простацьких забобонів. Він страшить муками темні і слабі уми, і в той спосіб панує над ними. Жорстоке переслїдуване чарівниць і чорно-книжників найлїпше характеризує той період в житю католицької церкви.

З огляду на такі обставини натуральний фетишизм заледви дуже поволи робив місце пізнаваню причин явищ. Як сильно держали ся ще останки давного фетишизму, доказує факт, що в тих часах істнували і процвитали такі фетишистичні науки, як астрольоґія і альхемія.

Що відносить ся до обмінного фетишизму, то є він виразом нової власти, що запанувала над чоловіком в обміннім суспільстві — власти суспільних відносин.

В обміні обявляє ся поділ праці межи людьми. Але це незорґанізований поділ праці. І іменно з незорґанізованого характеру того поділу випливає то неприноровлене ся витворців до взаїмних зносин, що називає ся "властію" тих відносин.

Ціни товарів, як то вже ми пояснили, підлягають законови вартости, т. є. в безнастанних своїх колибанях приноровлюють ся до вартости. Але в кождім данім моменті они відклонюють ся в більшій або меншій степени від норми, бо закон вартости впроваджує ся в житє не через свідому, зорґанізовану волю, але через слїпий механїзм конкуренції. В кождій хвили продуцент товару може бути наражений на ризико неприноровленя ся до торговельного ринку; єго енерґія праці може бути страчена вчасти або в цїлости зовсїм безхосенно; участь його в суспільнім подїлї може бути зменшена, зужитє — обнижене.

З огляду на те все торговельний ринок є для продуцента зовнїшною силою, до котрої він мусить приноровити ся; але чи се єму вдало ся, від него не залежить, таке саме становище зглядом свідомости дикуна занимала окружаюча його природа з тисячами неожиданих небезпек. Звідси то походять два ріжні роди фетишизму.

Торговельний ринок з єго конкуренцією, з завзятою боротьбою, закривав перед очима продуцента факт суспільної звязи і спільности в боротьбі з природою. Купуючий і продаючий, що в дійсности працювали для суспільства, стрічають ся на ринку не як два члени одного суспільного союза, але як два противники. Продуцент не може того

зрозуміти, що єго праця є утратою суспільної енерґії праці так само, як праця инших продуцентів.

Продуцент товару не може знати їх суспільної вартости, бо він не призвичаїв ся глядіти на товар, як на суспільний товар. Приглядаючись множеству случаїв обміну, він творить собі понятє про вартість, т. є. властиво про звичайну ціну товару; але она лишає ся для него невиясненим явищем. Він не може спровадити єї до утрати суспільної енерґії праці, передовсім тому, що він не має поняття про суспільний характер праці, що витворила продукт, а опісля також для того, що ця вартість представляє ся йому в виді певної скількости грошей, а не в виді певної скількости праці. Але єли свідомість продуцента товару не є в можности злучити вартости з условинами суспільної людської праці, то він може злучити єї лиш з самим товаром. Для поверховного осуду це є зовсім природне: де-небудь знаходив ся товар, чи то в продуцента, чи в кого иншого — завсігди його продають по властивій йому ціні і звідси найлекше винести заключенє, що вартість — то є здібність бути проданим за певну суму гроший — є ціною самого товару, ціхою незалежною від людей, анї від суспільства взагалї — природною ціхою товару. Звідки бере ся та прикмета, що означує границї ціни — за цим продуцент товару не глядить. Для него обмінна вартість топора є два рублї і те все: она не залежить від нічого, істнує в топорі сама в собі, як для фетиниста натури, душа топора є єго душею і більш нічим. В цім полягає суть товарового фетишизму. Не будучи в станї поняти, що в обмінї проявляє ся спільність людської праці в боротьбі з природою, то є суспільні відносини людей, товаровий фетишизм уважає здібність товару до обміну за внутрішну, природну ціху самих товарів. В той спосіб те, що в дійсности творить відносини людей, видає ся для него відносинами річий. Отже обмінний фетишизм є протиставленєм натуралного фетишизму, що представляв відносини річий, як відносини людей.

В обміннім фетишизмі обявляє ся пановане над людьми їх власних зносин, так як в натуральнім — пановане окружаючої природи. Там, де суспільний чоловік стрічає ся з елементарною силою, якої він не всилї опанувати, до котрої він не може приноровити ся в своїй свідомости, там він мусить творити собі фетишів.

Але що з того слїдує? Фетишизм є не лиш обявом малої здібности пізнаня, але заразом виреченєм ся дальшої боротьби. Фетишизм перешкаджає дослїдам. Тому то розвиток людських відносин не може відбувати ся свідомо там, де ті відносини представляє ся в фетишистичний спосіб, він може відбувати ся лиш під впливом елємен тарних сил, так само як поступає розвиток технїки підчас пановання натуралного фетишизму. А елементарному розвиткови товаришить неминуче маса терпінь і посуває ся він з величезною повільностію. Таким власне є розвиток условин обмінного суспільства.

Однак на всякий случай сума досвіду і відомостий, розвоєвий матеріял, яким розпоряджає дрібно-буржуазне суспільство, є о много богатший і ширший, ніж в натуральнім суспільстві. Тому поступ технїки а разом з ним елємен тарний поступ суспільних зносин відбуває ся в дрібно-буржуазнім суспільстві далеко скорше.

Економічні погляди дрібно-буржуазного суспільства представляють нам постепенний розвиток обмінного фетишизму. Рівночасно они становлять відбитку інтересів і звичаїв дрібної буржуазії з початку з домішкою ідейних останків февдального періоду.

Економічна лїтература тої доби є незвичайно убога. Перед XVI. столїтєм она майже зовсїм не істнує; є лиш відірвані случайні уваги ріжних авторів що до поглядів їх на деякі економічні факти. Зглядне убожество тих уваг пояснює ся малим заінтересованєм ся економічними явищами зі сторони найінтелїґентнїйшої частини суспільства — авторами були переважно духовники — а почасти також повільностію змін в су-

спільнім житю. З початку дослїдники звертають свою увагу лиш на ті процеси, що відбувають ся скоро, нагло; ось чому суспільства натуральні, з їх надзвичайно повільними рухами суспільних форм, не є зовсїм в силї створити економічної науки; в дрібно-буржуазнім суспільстві повстають єї зародки, а в скоро змінюючім ся капіталїстичнім суспільстві она наберає великого значіня в житю і сягає високого степеня розвитку.

В початковій добі розвитку обмінного суспільства мусимо шукати за вказівками відносно пануючих економічних поглядів в отців церкви: бо нове суспільство творило ся в лонї февдального суспільства, в котрім економічне і полїтичне пановане церкви надало цїлій лїтературі духовно-теольоґічний відтїнок. Одним з найцїннїйших жерел того рода є твори св. Томи з Аквіну (XIII. ст.).

Хоч св. Тома з Аквіну жив вже в суспільстві на пів обміннім, але він всею своєю симпатією стояв по сторонї февдально-натурального суспільства. Натуральне суспільство, що не потребує обміну, було його ідеалом. Але з конечности приписує він велике значінє питаням про обмінні зносини, про цїни товарів, доходи купців, лихварів, і про ті справи він висказує вже погляди февдала з обмінної доби і дрібних ремісників.

Як одиноке правне жерело доходу вважав св. Тома працю. Після него, праця сама в собі має вартість і удїлює єї иншим предметам. Тут ще не можна докладно запримітити того товарового фетишизму, для котрого вартість істнує сама через себе, як конечне внутрішне свійство товару.

Відносно цїн товарів св. Тома висказує ся в слїдуючий спосіб. При продажі не повинно руководити ся жаждою якнайбільшого зиску, бо кождий товар має свою "справедливу цїну". Ця цїна повинна винагороджувати працю і дати можність продавцеви жити від-

повідно до єго суспільного положеня. З одної точки погляду глядить він на селянина, ремісника і февдала. Також і торговельний зиск він оправдує о стільки, о скільки він винагороджує за перевіз і запевнює купцеви средство до житя; отже купець не ріжнить ся нічим від ремісника. В всїх його поглядах на справедливу ціну, що відповідає потребам суспільного становиска, проявляє ся сильно поділ на с т а н и — характеристична черта всего середновічного світа.

Св. Тома був великим ворогом лихви: протилежність інтересів лихвара і єго довжника давала ся все відчувати дуже сильно. Селяне і ремісники, а навіть февдали, котрим помимо їх богацтва часто бракувало грошей, терпіли дуже богато від лихви. Звичайно довги в тих часах затягано в цїлях непродуцїйних, в цїли спожитя. Лихвар в той спосіб являв ся в очах суспільства як експльоататор чужого нещастя. Треба додати, що лихварська кляса не була тодї так впливова, як в старинним світї, коли то в єї рядах знаходила ся більшість богатих і визначних людей; в середних віках лиш часть міщан (головно Жиди) і невелика часть католицького духовенства займала ся того рода дїяльностію. Ось чому публична опінїя так ворожо і з такою погордою виступала проти лихви, а цивільні закони переслїдували єї довший час.

Погляди св. Томи на відносини полїтичної власти до економічного житя відбивали в собі дїйсний стан річий єго часів. І в житю февдального села, і в житю міста всюди володїли докладні реґуляміни. Отже зовсїм природно, що св. Тома з Аквіну признає державній власти як найширші права мішаня ся до економічної дїяльности людей.

Взагалї погляди св. Томи з Аквіну відповідають доперва зародкам дрібно-буржуазного світа. Видно це, між иншим і з того, що він не приписує г р о ш а м так великого значіня, якого они набирають ся в очах

представителів більш розвиненого дрібно-буржуазного суспільства.

В системі обмінних зносин гріш є упрівілійованим товаром, що не боїть ся ріжниць попиту, як инші товари. Гріш для продуцента товарів є мірою вартости. Змагати до богацтва — значить збирати гроші. Погляд на гроші, як на одиноке правдиве богацтво, переносить нерозвинена свідомість на суспільство як цілість.

Тому, що дрібний буржуй в тих часах не міг розширити своєї продукції з причини істнованя правил, він був змушений в своїм змаганю до громадженя грошей уживати одинокого средства, іменно, зменшуваня господарських видатків через зменшуванє зуживаня. Ту саму рецепту стосовано до публичного господарства.

Коли король Ричард II звернув ся (около 1400 р.) до ремісничо-торговельних корпорацій в Льондоні з питанєм, в який спосіб можна відвернути руїну добробуту народного, він одержав таку відповідь: "Ми повинні старати ся купувати в чужинців менше, як продаємо". Такий погляд в політиці перепроваджувано за помочію подрібної контролї над торговлею — щоби случайно не перейшла за границю завелика скількість грошей. Такою була "система грошевого білянсу", що була застосованєм до державно-економічного житя дрібно-буржуазної ощадности.

Взірцем впровадженя в житє тої системи був "статут видатків", що жадав, щоби чужинецький купець в Анґлії всї гроші привезені з собою, або одержані з продажі товару, видав на закупно анґлійських товарів. Щоби цей закон додержувано, віддавано всїх чужоземних купців пильному надзорови.

Другим приміром можуть послужити строгі закони проти о к р а с, як непотрібної страти грошей.

Взагалї система грошевого білянсу в практиці і в літературі була наскрізь переповнена духом реґулямі-

ну і монополю, так характеристичним для дрібно-буржуазного суспільства другої половини середних віків. Вперте, подрібне вмішуванє ся правительства до економічного житя творить повну анальоґію до контролї февдального пана над економічним житєм свого села, а також до ограничень і звязаня промислу, які творила діяльність цехових орґанізацій; ріжниця лежить лиш в тім, що цїлею того вмішуваня ся не є інтереси державного господарства і не інтереси міщанства, але інтереси королївської скарбницї, бюрократичного правительства.

Продажа монополії була для правительства, між иншим, одним з улюблених средств побільшуваня власних фінансів. Продаючи одиниці, або частїйше товариству, монополь на якусь галузь торговлї або продукції, правительство збільшує свої доходи; окрім того лекше контролювати одного монополїста, ніж множество самостійних промисловців або купців.

Опісля в цїли зменшеня ввозу товарів правительство накладало високі цла на спроваджувані товари.

Сторонником системи грошевого білянсу був також перший економіст в лїтературі — Віллїям Стаффорд, що жив в другій половинї XVI. в. (отже вже в добі значного розвитку торговельного капіталу). Окрім звичайних средств тої системи він радить ще від себе правительству ось що: улекшенє вивозу, спроваджене з заграницї здібних ремісників і робітників, щоби не було потрібно купувати їх виробів за границею. Він енерґічно виступає проти полїтики многих монархів, що для збільшеня державних доходів пускали в рух гроші малої вартости отже, скажемо, фальшували гроші. В грошах, після Стаффорда, цїнить ся "не назву, а суть і скількість". Тому, що він жив в часї досить значного розвитку торговлї, Стаффорд міг вже до певної степени зрозуміти те, що гроші є лиш одним з товарів, хоч грають особливну ролю в обмінї.

В міру розвитку торговлї, система грошевого білянсу ставала ся для неї щораз те більше невигідною, бо перешкаджала вивозови товарів з краю. Для купців, що провадять міжнародну торговлю нераз є конечним вивезти відразу богато гроший, щоби опісля дістати ще більше, прим. закупити товар дешево в однім краю, щоби пізнїйше продати його дорого в другім.

Монополї також давали ся в знаки: для споживців монополї були шкідливі, бо підносили цїну товару і звязували дещо під-приємчивість купецької кляси, позволяючи лиш даним особам займати ся даними справами. Звідси то походить упадок системи грошевого білянсу, котрий однак що до часу наступив вже в добі торговельного і фабричного капіталїзму.

4. Сили розвитку і єго напрям в дрібно-буржуазнім суспільстві.

Для натурально-господарчих суспільств головним товчком розвитку було абсолютне перелюдненє, що повстає внаслїдок розмножуваня ся, і брак рівноваги помежи числом членів суспільства а скількостію житєвих середників, які суспільство може витворити при даній технїцї. Колиж в границях февдального суспільства розвинули ся нові услови, коли натурально-февдальний устрій перейшов в дрібно-буржуазний, появляє ся постепенно нова підойма суспільного поступу — к о н к у р е н ц і я.

Орґанїзація обмінного суспільства складає ся з маси дрібних господарів, з котрих кожде має свого орґанїзатора продукції; але зносини тих господарств, подїл працї межи ними не є зорґанїзований через свідому боротьбу, — тому також і подїл суспільного продукту відбуває ся в незорґанїзованій формі обміну. В наслїдок незорґанїзованого свого характеру обмінні зносини приймають форму б о р о т ь б и, боротьби межи купуючими і спродаючим, межи продавцями і купцями. Та боротьба кождого підприємця

з всїми прочими називає ся конкуренцією; она спричинює богато прикростий, бо є она одною з тяжких форм боротьби за істнованє; але цїною тих прикростий купує ся розвиток.

Над обмінними зносинами панує право вартости. Єли якесь господарство тратить на витвір продукту більше енерґії праці, нїж то є конечно-потрібне в суспільстві, більше, нїж виносить суспільна в а р т і с т ь того продукту, то в такім разї це господарство є неприготоване до суспільної боротьби, не може конкурувати з иншими і впадає. Єли противно якесь господарство розпоряджає досконалими средствами продукції, тратить менше енерґії праці в відношеню до инших, то оно є приспособлене до боротьби, оно росте і розвиває ся. В той спосіб одні господарства жиють в добробуті, підчас коли инші терплять з браку середників до житя. Той брак середників до житя випливає не з надмірного розмножуваня ся, але з причини суспільних условин, з причини конкуренції, в нїм проявляє ся вже не абсолютне, але т. зв. р е л я т и в н е (зглядне) переліднене: одно з господарств є непотрібним в житю суспільства і упадає не тому, що не вистарчає для него середників до житя, але тому, що оно є неприспособлене до даних суспільних условин, — до звичайної технїки і до звичайної вартости продуктів в данім суспільстві.

З невзгодин, які потягає за собою "релятивне переліднене", випливає змаганє кождого господарства, щоби продукувати при помочи якнайдосконалїйших середників, щоби бути в силї видержати конкуренцію. В той спосіб конкуренція є товчком в розвитку технїки; а розвиток технїчних форм потягає за собою зміни в економіцї і ідеольоґії, в зносинах межи людьми і їх понятях.

В обміннім суспільстві людські потреби заспокоюють ся не інакше, як з помочію обміну; а вже самий акт обміну прибирає форму боротьби купуючого з продаючим — боротьби, в котрій пораженє потягає за собою терпінє і загибіль; одинокою силою, що ґарантує купуючому хосенний вислїд боротьби, є гріш. Звідси повстає змаганє до

якнайбільшого громадженя гроший; отже ця психольоґічна черта товарового світа випливає також з конкуренцій них зносин а іменно, з відносин купуючого до продаючого і навідворот. Жажда громадженя гроший стає ся по черзї силою, що все пре вперед, до розвитку, змушує людей розширувати чимраз більше поле своїх здобутків.

Так отже конкуренція ріжними дорогами розкладає консервативну силу призвичаєня — цю елементарно- психольоґічну перешкоду всякого поступу; і розвиток відбуває ся скорше, як коли небудь передше.

В початковій добі житя дрібно-буржуазного суспільства дрібні продуценти йдуть проти конкуренції, проти "релятивного перелюдненя", в той спосіб, що лучать ся в союзи і старанно реґулюють продукцію. Це задержує розвиток на якийсь час, хоч лиш в части, бо конкуренція ослаблює ся, але не усуває ся. А о скілько усуває ся конкуренція, о стілько заховує ся ще старий закон розвитку, що випливає з абсолютного перелюдненя.

Найменше, в порівнаню з иншими, підлягає реґуляміновн торговля; вже сама єї техніка не позваляє на доклад не реґульоване. Тут конкуренція дає ся усунути в найменьшій степени, єї вплив ділає найсильнїйше на розвиток. Звідси то походить скорий розвиток торговлї і купецької кляси.

В історії Західної Европи за добу розвитку і панованя відносин переважно дрібно-буржуазних треба вважати XII. і XIII. столїтя. В тій переходовій добі доперва розпочав ся упадок февдалїзму, а рівночасно повставав вже торговельний капітал.

V. Доба торговельного капіталу.

1. Технічні условини продукції.

Два основні факти спричинили перехід дрібно-буржуазного суспільства в торговельно-капіталістичне: перше, загальний зріст продукції, і друге, найбистрійший зріст тої галузи продукції, що полягала на транспортації продуктів. Загальний розвиток продукції був конечним вислідом тих розвоєвих сил, що ділають в дрібно-буржуазнім суспільстві.

Особливо сильний поступ в "транспортово-торговельній продукції" був викликаний тим, що разом з зростом всеї продукції і розширенєм ся поділу праці треба було перевозити не лиш більшу скількість продуктів, але взагалї перевозити їх на більші, як передше, просторони.

Розвиваюча ся продукція не задоволює ся найблизшими ринками, але крок за кроком посуває ся за дальше віддаленим ринком збуту. На далекі ринки збуту треба перевозити щораз більшу часть продуктів. І відшукуванє таких ринків і піддержанє зносин з ними стає ся чим раз труднійшою річею під зглядом технічним. Рівночасно транспорт продуктів з робітнї на ринок збуту наберає чимраз більшого значіня в загальній системі продукції.

Відносно до того відбувають ся зміни в суспільній ролі ріжних ґруп суспільства.

2. Суспільні відносини торговельного капіталїзму.

а) Незорґанїзовані зносини межи господарствами.

В міру того, як ринок розширював ся, і як ставало що раз труднійше а дуже часто неможливо для дрібного продуцента удержувати з ним безпосередні зносини — зро-

стала економічна сила і значінє суспільної кляси, для котрої та справа була спеціяльностію.

Продукуючи товари для широких, неозначених і далеких ринків збуту, дрібний продуцент тратить остаточно можність достарчуваня особисто своїх товарів на ринок збуту, як то також дуже часто мало місце і при ограниченім, близькім і означенім ринку.

В той спосіб послідний процес продукції — транспорт продукту — остаточно віддїлює ся від попередних процесів, купець - посередник стає ся необхідним для продуцента, а з того випливає матеріяльна зависимість продуцента від купця. Продуцент є змушений продавати товар купцеви, щоби мати можність провадити дальше підприємство, але условини тої обмінної операції перестають бути рівними для обох сторін. Перше, продуцент не знає дійсних условин на ринку, на котрім купець продає єго товар; друге, продуцент не може чекати, бо з огляду на свої скупі запаси він мусить сейчас продати товар, щоби набути средства до дальшого провадженя підприємства. Противно, купець має всї потрібні відомости, і розпоряджаючи богатшими средствами, може чекати з купном, єли не подобали ся йому предложені услівя. Отже продуцент мусить уступити, мусить згодити ся на ціну, яку йому пропонує купець. Це ще не значить, що купець буде обнижувати ціну тілько, кілько йому сподобає ся: перше, конкуренція істнує і межи купцями, і остаточно продуцент, хоч з великим трудом, може знайти для себе иншого купця - посередника; друге, купець не має інтересу ослаблювати занадто господарство дрібного продуцента через дуже тяжкі услівя, бо єли це господарство буде зруйноване, купець не буде міг дальше тягнути з нього зисків і через те ослабить підстави власного добробуту. Через те купець, визискуючи продуцента, оставляє для него необхідні средства до провадженя підприємства.

Треба згадати, що дуже часто в характері посередника, що занимає ся закупном продуктів, виступає не лиш купець але також продуцент, сповняючи в той спосіб послід-

ну чинність продукції перед доставою товару на ринок збуту. Приміром в продукції годинників, що з початку була поділена помежи кілька дрібних витворців, виробляючих віддільні части продукту, купцями бували звичайно майстри, що займали ся закупном і складанєм всїх віддільних частий годинника. Цей случай в дійсности не ріжнить ся від попередного: верх бере той з помежи продуцентів, хто виконує останні чинности продукції, — оден або два.

Невелика витревалість дрібних підприємців улекшує загарбанє економічної власти закупщиками: кожде случайне потрясенє, кожде елементарне або економічне нещастє грозить дрібному витворцеви упадком господарства і змушує його шукати помочи в економічно сильнїйшого члена суспільства, звичайно в того самого закупщика. Він виступає тодї в ролї лихвара: він дає витворцеви пожичку на провадженє підприємства, що в дійсности є заплатою за продукти, які доперва будуть витворені довжником; і тим більше обнижує ся цїна тих продуктів, і тим більшою стає ся залежність продуцента від купця-лихваря: звичайно продуцент зобовязує ся при тім не продавати своїх виробів нікому, окрім свого вірителя.

Лихвар і купець не все получені в одній особі; часто обі ці функції є специяльностію ріжних людей. Це зовсїм не змінює сути річий — положенє дрібного продуцента лишає ся однаковим. Часто лихвар в своїм розвою стає купцем, розширюючи в той спосіб свою суспільно-продукційну ролю. А купець майже все є змушений силою обставин грати ролю лихваря, удїляючи помочи підупадаючим підприємцям.

Одним з яскравих примірів того явища можуть служити т. зв. "кулаки" в російськім селї. Селянське господарство є слабе з многих причин: і з причини первісної, простої технїки, що кладе продукцію в більшу залежність від атмосферичних змін, взагалї від всїх змін в природї, і з причини непропорціонального

тягару податків, також з причини колибаня ся цін на збіже і т. д. При натуральній господарці одні з тих причин не істнували (прим. зміна цін), другі провадили лиш до того, що зменшувало ся зужите селянської родини. При грошевій господарці всї ті причини провадять до того, що часом в селянськім господарстві повстає загальна потреба гроней — на закупно знарядів, насїня, на заплату податків і т. д. А тому, що в більшій части продаж селянських продуктів (збіжа, а опісля, як побачимо, робочої сили) не приносить потрібних доходів, то селянин звертає ся за помочію до "кулака" — до селянського лихвара — звичайно заможнїйшого селянина в тім самім селї. Лихвар дає гроші на величезний процент (переважно десятки процентів на рік), причім пожичка виплачує ся не лиш грішми але і роботою ("кулак" є звичайно також рільником) і продуктами ("кулак" є рівночасно купцем, що скуповує продукти). А тому, що проценти є великі, господарство селянське слабе і в додатку, в наслїдок темноти і незнаня законів селянина дуже часто ошукують, то помимо всїх зусиль довжника довг не зменшує ся, але зростає. Вкінци, коли довг вже сплачений (переплачений в десятеро), єго сума номінальна сягає таких розмірів, що господарство селянина не може дальше істнувати, і його маєток переходить до рук вірителя.

Так отже, хоч формально дрібний продуцент лишає ся вільним, єго дійсна самостійність зникає. Опираючись на свою матеріяльну силу, купець мішає ся в діяльність дрібного продуцента: контролює єї і виступає як висший орґанїзатор продукції. Відповідно до своєї користи купець приписує, в якій скількости, якого рода і в якім часї продукт повинен бути готовий, також назначує ціну на него. Продуцент мусить згодити ся на все, бо в противнім разї він не має можности збути ся товару. Згідно з своїм інтересом купець змушує продуцента до зменшуваня продукції

або помагає йому до сї розширеня. Притім посередно купець впливає на техніку продукції, жадаючи, щоби продукт був такого а не иншого рода. Взагалї купець стає сяв значній мірі слиннеформальним, то фактичним орґанїзатором дрібних господарств.

В той спосіб творить ся фактичне зєдиненє дрібних господарств під проводом одного орґанїзатора; однак це зєдиненє є лиш частинне, бо дає дрібному витворцеви досить значну незалежність в внутрішних відносинах єго підприємства. Такою є торговельно-капіталїстична орґанїзація продукції.

Торговельно-капіталїстичної продукції не можна вважати вже за типову дрібну продукцію. Є то велика продукція для ринків, хоч товар переходить більшу часть витворчих процесів в дрібних, февдально розлучених підприємствах.

Торговельний капітал в міру свого розвитку здобуває щораз більший вплив на продукцію, і що раз більше розширює обсяг свого вмішуваня ся до внутрішних орґанїзацій підприємств. Треба притім зазначити, що останки февдальних відносин зовсїм не перешкаджають торговельному капіталови загорнути орґанїзаторську, а з нею і визискуючу власть над селянським господарством; зменшуючи добробут панщизняного хлопа, февдал в той спосіб зменшував єго силу опору зглядом торговельного капіталу; змушуючи селян до плаченя грошевого чиншу, замість відроблюваня панщини, февдал змушував їх продавати свої продукти, і в той спосіб неначе пхав їх в руки торговельного капіталу; вкінці, дуже часто февдал з епохи обмінної господарки виступає самий в ролї торговельного капіталїста-купця або лихваря.

Дуже часто купець занимає ся доставою продукційних матеріялів, які купують в него дрібні витворці. Тому що продуценти чим раз частїйше були змушені брати ті матеріяли на кредит, з часом ця справа стала простїйшою. Купець почав давати дрібному продуцентови матеріяли, з

котрих він мусів витворити продукт за умовлену ціну. Дрібний продуцент стає ся ще більше залежним. Можна сказати, що він навіть не продає свого продукту купцеви: він лиш одержує від торговельного капіталїста винагороджене за працю над єго матеріялами, і за зужите при тій праці власних знарядів. Слиб ми усунули другий рід винагороджения, то малиб ми перед собою те, що принято називати заробітною платнею. Це є — домашна система великої капіталїстичної продукції, другий період розвитку торговельного капіталїзму.

Велико-капіталїстичний характер домашної капіталїстичної продукції проявляє ся виразно не лиш в тім, що транспорт викінчених продуктів на ринок відбуває ся в великих розмірах, але також і в масовій доставі матеріялів, які опісля розділює ся поміж дрібних продуцентів.

Ясним є, що чим сильнїйша є фактична залежність дрібного продуцента від купця, капіталїста, тим лекше тратить він останки самостійности, тим менше він в силї оперти ся контролї торговельного капіталу.

Часом вже навіть по цілковитій руїнї дрібного продуцента торговельний капіталїст вважає корисним достарчувати йому не лиш матеріялів але також знарядів до дальної продукції, так що зникає навіть тїнь самостійности дрібного господарства. Це є кінцевий момент в розвитку властивого торговельного капіталу, границя, поза котрою він стає ся капіталом промисловим.

б) Внутрішні відносини підприємств в добі торговельного капіталу.

Новий торговельний капітал не богато робить змін в орґанїзації дрібно-буржуазного господарства. Натомість значні зміни доконують ся в відносинах межи членами такої ґрупи.

З початку вмішане ся торговельного капіталу в житє дрібного господарства представляє користи для продуцента: капіталїст-купець, змушений до конкуренції з міцевими

купцями, платить єму досить добру ціну, а що важнійше, робить великі замовленя на далекі ринки. Але в міру того, як продуцент паде в матеріяльну залежність від купця-капіталїста, наступає цілковита зміна. Ярмо торговельного капіталу починає тяжіти на продуценті все зростаючим тягаром, який часто є понад його сили. Добробут підприємства впадає постепенно до границь, поза котрими торговельний капітал не має що брати. Дрібний продуцент робить що може, щоби вернути на давне становиско, або щоб бодай вдержати ся на данім місцї. Серед тих зусиль він вичерпує не лиш свою енерґію, але також енерґію инших членів господарства. Він змушує до тяжкої працї свою жінку і дїтей. Він запрягає до тяжкої працї дїтей в віцї, який давнійше був віком їх свобідного розвитку. Женщини в родинї не ограничують ся лиш на працї при домашнім господарстві, як то по більшій части було давнійше, але беруть живу участь в продукції на ринок, о скільки позваляє на те техніка. Голова родини в дрібнім підприємстві стає ся визискувачем своєї родини в тій самій степени, в якім єго самого визискує торговельний капітал.

Передовсїм виразно виступають ті явища в господарстві сельських ремісників (т. зв. "кустарів" в Росії), котрі побіч ремесла занимають ся також рільництвом. Они не мають для оборони таких сильних орґанїзацій, якими є цехи місцевих ремісників, і тому лекше попадають під контролю торговельного капіталу. Купець, назначуючи цїни на сельско-ремісничі вироби, бере під увагу поміч, яку дає ремісникови рільництво, і обнижує цїни до тої степени, що подвійне господарство сельського ремісника ледво позваляє йому вижити. Визиск робочих сил в родинї сельського ремісника допроваджує часто до звиродненя робітників.

Така сама судьба рільничих господарів з помічним промислом домашним, і селянських господарств взагалї.

Не можна тут не згадати що вже в початковім періодї розвитку капітал в формі торговельного капіталу

прямує до знищеня патріярхального устрою родини з деспотичною батьківською властію. Беручи участь в

продукції на ринок збуту, женщина покидає вузкий обсяг домашного господарства і здобуває велике економічне значінє в житю родини; це підкопує матеріяльні основи підданства женщини. Але сила давних звичаїв є так велика, що впливає богато часу, заки проявить ся виразно той вплив торговельного капіталу.

Підприємства міських ремісників, завдяки силї цехових орґанїзацій, довше і сильнїйше операли ся могучости торговельного капіталу, однак чимраз більше мусїли піддавати ся його впливови. Притім змінювали ся натуральні внутрішні відносини родини в тім самім напрямі, що в слабших рільничих господарствах, але в меншій степени; натомість великій зміні улягли відносини майстра до наємних робітників — челядників і учеників.

Протилежність інтересів майстра і єго робітників, котрі давнїйше закривали ся спільністю праці, родинно-приязним характером відносин, тепер виступає чимраз виразнїйше і яскравійше. Майстер, гнетений капіталом, щоби хоч трохи зміцнити своє захитане становиско, мусить гнобити челядників і учеників, мусить жадати від них довшої і інтензивнїйшої праці, менше їм платити, давати гірше удержанє. Челядники і ученики всїми силами противлять ся цему, отже гине внутрішна звязь ремісничого господарства, в нїм відбуває ся боротьба.

Коротко можна сказати, що сила торговельного капіталу перетворює внутрішні відносини дрібно-буржуазних господарств на основі визиску: голова родини з мусу визискує сї членів, майстер визискує наємних робітників.

в) Зорґанїзовані зносини межи господарствами.

Відповідно до того як змінювали ся відносини цехового майстра до підвладних, змінював ся також характер самих

цехових орґанїзацій: они перетворювали ся чим раз більше в орґанїзації боротьби майстрів проти торговельного капіталу з одної сторони, проти челядників з другої сторони.

В боротьбі з торговельним капіталом доповняють ся і розширюють ся приписи цехових постанов, спрямовані проти конкуренції і обниженю цін; окрім того цехи мусять боронити перед урядом своїх прав монополїстичних до промислу і торговлї в містах, прав, котрі торговельний капітал старає ся ріжними способами обійти і ослабити.

Але торговельний капітал проникав в саме нутро цехових орґанїзацій. Заможнїйші майстри ставали самі купцями і лихварами в границях, на які позваляли цехові постанови. Жажда грошей пхала таких майстрів ще дальше; цехові ограниченя були для них неприємні і невигідні, так ті, що перешкаджали їм розширити свою продукцію, як і ті, що не позволяли їм остаточно заволодїти підприємствами біднїйших майстрів. Майстри старали ся обходити і ослаблювати невигідні для них правила устави. Прим. при продукції на вивіз невигідними були для майстрів, що мали безпосередну звязь з ринком, цехові приписи, котрі накладали цїни на продукти і перешкаджали набувати їх дешево.

Дуже часто майстри не придержували ся тих приписів, що ограничували число наємних робітників в кождого поодинокого майстра, отже не позваляли на розширенє підприємств.

Взагалї в боротьбі з торговельним капіталом цехові орґанїзації почали хитати ся, через брак єдности в їх нутрі.

Але за те в боротьбі з челядниками цехова солїдарність не ослаблює ся анї трохи. Примінювано найенерґічнїйші средства, щоб утруднити челядникам перехід в ряди майстрів, бо зріст числа майстрів грозить зміцненєм ся конкуренції. Назначувано довгі періоди науки для учеників і наємної служби в майстрів для челядників, заряджувано строгі іспити; вступаючі до цеху мусїли складати ви-

сокі оплати, збільшувано час праці для челядників. Між иншим від челядників вимагали кількалїтної вандрівки по чужих містах і краях для вправи в ремеслї — услїве дуже трудне до виконаня в тодїшнім часї: оно вийшло на шкоду для самих цехів. Ті зміни в цеховім устрою відбувають ся досить скоро, починаючи від XIV. столїтя.

Нові цехові приписи впроваджують ся в житє звичайно дуже обережно і синам майстрів роблено всякі улекшеня, завдяки котрим всякі проби і трудности були лиш формальностію, підчас коли для осіб чужого походженя вступ до цеху стає майже неможливий. Цехові привілеї набирають вузко-станового характеру; залежать не так від знаня і ремісничої штуки, як від походженя. Всї ті зміни викликують енерґічний опір зі сторони челядників. Чим менша стає ся для кождого челядника правдоподібність осягненя майстерства, і чим гірше стає ся єго положенє тим виразнїйше на місце зносин межи майстром а челядником виступає тепер союз челядників, що заховував ся ворожо зглядом майстрів. Повстають орґанїзації челядників, з початку чисто релїґійні, або союзи взаїмної помочи матеріяльної, які з часом перемінюють ся в товариства для боротьби за спільні інтереси проти спільного ворога.

Кождий союз лучить челядників одного ремесла, з початку мешкаючих в однім містї. Але дуже скоро спільність інтересів, а головно взаїмна поміч підчас вандрівок розширюють той союз поза границї віддїльних міст; творять ся межи-містові, навіть межинародні союзи челядників одного ремесла. Дальше ця звязь нїколи не посувала ся. Челядники ріжних ремесел не лиш не лучили ся з собою, але часто стояли на ворожій стопі зглядом себе, так само як майстри ріжних цехів. Завдяки значній силї їх орґанїзації челядники змушували часто майстрів до ріжних уступок і створювали для себе кращі условини. Майстри ріжними способами старали ся нищити ті союзи і часто добивали ся відповідних законів. Тодї союзи челядників ставали тайними, але не переставали істнувати. Боротьба тих двох орґанїзацій продовжає ся на заході з побідою одної

або другої сторони, в протягу цілого періоду панованя торговельного капіталу. Найважнійшим средством боротьби для обох сторін були страйки і бойкоти. (Бойкот є то зірванє всяких зносин з даною особою або ґрупою, приміром, коли не купує ся товару в якогось купця, або не приймає ся праці за жадну ціну в якогось підприємця і т. п.)

Так перетворював ремісничі орґанізації вплив торговельного капіталу.

Що відносить ся до властивих політичних орґанізацій, — доба панованя торговельного капіталу була добою розцвіту абсолютної монархії. Тревала економічна звязь ріжних частий держави, витворена розвитком взаїмних зносин була підставою сильної політичної єдности краю. Рівночасно абсолютна монархія сповнювала дуже важні і широкі історичні задачі; она сповнювала їх серед тяжкої боротьби, яка зміцнила сили абсолютної монархії і здобула єї симпатію і довірє розвиваючих ся торговельно-промислових кляс суспільства. Першою з тих задач було усуненє тих останків февдалізму, що не могли примінити ся до змінених історичних условин і розпочали завзяту боротьбу за істнованє проти обмінного суспільства. Заледво часть февдалів — економічно найсильнійші і найпоступовійші елементи тої кляси — була в силї задержати своє давне суспільне становиско серед цего замінаня обмінних зносин при зростаючій силї торговельного капіталізму. Слабші елементи бути безборонні на полї чисто економічної боротьби інтересів за торговельні ринки і скоро упадали під ударами торговельного і лихварського капіталу; істнованє таких февдалів могло тягнути ся ще якийсь час лиш завдяки останкам натурального господарства в їх посїлостях. Скоре нищенє тих останків через грошеві зносини нищило також постепенно можність істнованя давних февдалів. Але они не були в силї погодити ся з своєю судьбою. Користаючи з давного права стяганя оплати від переїждаючих купців, они виходили з дружиною на гостинець, рабували торговельні каравани і здобували в той

спосіб средства до житя, але рівночасно наносили велику шкоду розвиткови суспільної продукції. Правительство при помочи своєї військової сили поконало февдалів, знищило їх недоступні замки і забезпечило комунікацію, конечно потрібну для торговлї і промислу. Здавленє селянських бунтів було другою задачию абсолютної держави. Перехід февдальних відносин в панщизняне підданство створив для селян так невиносимі условини житя, що хлопські заворушеня і бунти, в міру розвитку обмінного февдалїзму, стають ся чим раз частїйшим явищем. З початку, доки обміни зносини були тісні, і кожда провінція жила своїм відокремленим житєм, хлопські бунти мали характер місцевий і їх здавлювано досить легко. Торговельний капітал, що творив широкі і тревалі союзи межи провінціями, рівночасно творив ґрунт для ширших, народних селянських бунтів, що огортали цїлі краї; погіршуючи ще більше давний стан панщизняного селянства, капітал спричиняв більш жорстокий і упертий характер тих бунтів. В Італії в XIII ст., в Анґлії і Франції при кінці XIV. ст., в Чехах в XV. ст., а в Німеччині з початку XVI. ст. — мали місце хлопські війни, для здавленя котрих мусїли державні орґанїзації напружити всї свої сили.

Межи тими війнами на увагу заслугують особливо німецькі. Лишили вони між иншим цікавий історичний документ, в котрім ясно і виразно є виложені основні жаданя і змаганя тодїшного селянства. Є то маніфест 12 точок (1525. р.) Селяне виставили в тім маніфесті слїдуючі домаганя: знесенє підданства, знесенє безправних данин, духовних і сьвіцких; безсторонність судів; свобода віри; свобідне користуванє ся лїсами, польованєм і риболовством; справозданє з податків плачених народом; винагородженє за панські надужитя... Характеристичним для психольоґії тих часів є, що ті всї чисто клясові, практичні жаданя зміцнювано релїґійними доґмами, покликуючись на текст святого письма.

Як се доказала історія, проґрама селян ледви в кількох точках була реакційною (прим. що до свобідного ко-

ристуваня ся лїсами, права на польованє і ловлю риб); в инших точках проґрама відповідала загальному напрямови розвитку. Але селянські війни з конечности мусїли закінчитись пораженєм селян. Боротьба могла зєднати їх лиш часово. Чим дальше, тим більший брак єдности показував ся по стороні селянства. В тім проявляв ся виразно дїйсний характер хлопської психольоґії в обмінім суспільстві, характер наскрізь індівідуалїстичний. В дїйсности селянське господарство є дрібним господарством; нема в нїм широкого спів-робітництва, не має оно тїсної сталої звязи з иншими господарствами; а за тим слїдує, брак основних условин солїдарности в суспільній боротьбі.

Третою задачию абсолютної держави було в тім часї увільненє селян від підданьства. Не лиш хлопські бунти потрясали основами підданьства, вказуючи в той спосіб на небезпеченьство зі сторони давних відносин для суспільства і для самих февдалів. Для торговельно-капіталїстичної кляси підданьство було колодою на шляху єї розвитку, бо оно перешкаджало в значній мірі торговельному капіталови загарбати всю орґанїзаторську власть над селянськими господарствами. З другої сторони для правительства, що потребувало дуже часто грошей, хлопська маса, змушена відступати февдалам велику часть своїх продуктів і звязана в працї прикріпленєм до рілї, була дуже мізерним жерелом оподаткованя. Вкінцї, часть февдалів уважала за кориснїйше експльоатувати свої посїлости за посередництвом арандаторів, нїж мати до дїла з примусовою, отже мало продуктивною, панщизняною працею; такі февдали сами увільнювали своїх кріпаків, виганяючи їх з рілї.

В декотрих случаях освободженє селян відбувало ся постепенно, майже само через себе (в Анґлії); в инших краях приняло воно форму спеціяльного законодавчого акту. В більшести европейських країв оно зістало укінчене вже на початку доби промислового капіталїзму, але сили, котрі спричинили освободженє, повстали головно на ґрунтї торговельного капіталу.

Рівночасно з розцьвітом абсолютної держави почала упадати давна орґанізація февдального пановання.

Католицька церков, що стратила, як то вже було сказано висше, свою перевагу в суспільній продукції, заховала ще довший час, а навіть старала ся збільшити свою частку в суспільнім поділї. Це придбало духовеньству могучих ворогів в инших клясах суспільства. Проти себе мало духовеньство селянські маси, обтяжені десятинами і иншими данинами, ремісничо-торговельні ґрупи, ворожі взагалї всїм февдалам, отже і духовним; вкінци навіть сьвіцкі февдали і володарі з охотою загортали обширні посїлости церковної орґанізації.

Ідеї, ворожі пановаию духовенства, знаходили чимраз сильнїйший відгомін серед ріжних кляс суспільства. Єресі ширили ся з такою скоростію і силою, як нїколи перед тим. Духовеньство скажено бороло ся проти них, стараючи ся всїми силами здусити критичну думку. Але тим сильнїйше зростала ненависть до католицизму. Побіда єретиків була неминучою — настали часи релїґійної реформації.

Повстало богато сект, які приготовляли найріжнороднїйші науки на основі ріжних текстів св. Письма. Але в дїйсности всьо спроваджувало ся до одного: проч з духовними февдалами! Тексти, може бути, пояснювано фалшиво, але сама суть річи була очевидна для всїх.

Боротьба за право визиску проявляла ся зі сторони духовеньства в нечуваних жорстокостях. В тій боротьбі духовеньство створило орґанізацію незвичайно могучу — закон єзуїтів. Терор дійшов до остаточних границь в дїяльности св. інквізиції.

Ті всї надзвичайні зусиля могли лиш на якийсь час повздержати побідний похід реформації. Перші реформатори згинули в нерівній боротьбі. Лютер і Кальвін побідили.

Католицизм в давній силї переховав ся в Італії і на піренейськім півострові; для Італії він був корисний, бо панство визискувало на єї користь цїлий світ;

в Іспанії і в Портуґалії він задержав ся, бо економічний розвиток тих країв в XVI. і XVII. ст. був повздержаний внаслідок специяльних причин, а навіть, можна сказати, впав досить глубоко.

Держава конфіскувала землї духовеньства, а се позбавлювало землї много селян; конфіскації оправдувано твердженєм, що се конечне средство в боротьбі з пересудами, які піддержує католицька церква. (Примір, до якої степени ідеї людей залежать від їх інтересів, хоч тої залежности звичайно не признають).

Розклад і упадок цехових корпорацій під впливом торговельного капіталїзму провадив також в многих случаях до конфіскації державою маєтностий тих корпорацій.

Освободженє селян, котрому товаришило позбавленє їх землї, частинне або цїлковите, конфіскація князями і королями церковних дібр і маєтків ремісничих орґанїзацій, що лишили без опіки множество убогих, удержуваних давнїйше коштом тих інституцій — все те витворило масу безземельних і бездомних людей, позбавлених всякої ролї в суспільній продукції — масу так званого "паразитного пролєтаріяту", що безнастанно загрожував публичному безпеченьству. Про історичну судьбу того пролєтаріяту буде мова в звязи з історією промислового капіталу.

3. Суспільна психольоґія і сили розвитку в добі торговельного капіталу.

Торговельний капіталїзм творить другий період розвитку обмінного суспільства, тїсно звязаний з першим, а лиш для лекшого зрозуміня розбираний осібно. Психольоґія суспільности в своїх основах розвиває ся дальше в тім самім напрямі, що вже був видний в переходовій добі від натуральної господарки до дрібно-буржуазної; психольоґічним типом лишає ся все таки дрібно-буржуазний тип.

В сильних промислових орґанїзаціях і в февдально-капіцизняних відносинах дрібно-буржуазне суспільство

переховало ще декотрі условини давної патріярхальної залежности одиниці — условини, що були сильною перешкодою в розвитку індівідуальности. Патріярхальні відносини переховують ся вповні на двох бігунах суспільства: в політичних формах абсолютної монархії і в родинних формах приватного господарства. Впрочім і тут можна спостеречи певні зміни.

Умове богацтво людей зростає в міру того, як торговельні зносини лучать чимраз сильнійше ріжні віддалені від себе провінції і цілі держави. Конечність розширеня знаня відчуває ся чимраз більше; під тим зглядом кляса купців з своїми наємними робітниками (субєктами, книговодчиками, торговельними аґентами і т. п.) стоять на чолї всего суспільства: обмін викликує для тої кляси потребу провадженя торговельних книг, вишуканя найкориснійших ринків для купна і продажи, розсліду економічних і правних условин свого краю, а також інституцій і обичаїв чужих країв, знаня чужих мов і т. д. Давні духовні школи показують ся невистарчаючими і невідповідними; повстають сьвіцкі школи, з початку лиш по містах. В закладаню і удержуваню тих шкіл чинну участь беруть сьвіцкі февдали, що так само як і міщане бачуть в науці средство боротьби проти духовного февдалїзму. Жажда знаня ширить ся також в низших верствах людности; вже самий факт, що торговельно-лихварський капітал визискує без милосердя темноту народу, помагав дуже богато ширеню ся серед мас охоти до науки. Рівнож самий торговельно-лихварський визиск каже вже припускати знанє читаня і писаня, хочби лиш серед купців і лихварів на селї. А передовсїм селянин починає бачити в освіті одиноке средство, при помочи котрого він міг би видістати ся з тяжкого свого положеня і піднести ся на висший щебель суспільної драбини.

Рівночасно усувають ся декотрі поважні перешкоди на дорозї народної освіти; особливо важним під тим зглядом є упадок підданьства: в часї панщини, так як давнійше підчас февдальних порядків, не лиш образованє, але

саме знанє читаня і писаня було майже недоступне для селянства; з панської точки погляду все те було зовсїм непотрібне для селян, а навіть шкідливе для їх "моральности".

Останки натурального фетишизму упадають рівночасно з розвитком знаня. Процес той виступає особливо виразно при порівнаню католицизму з зреформованими обрядами, які єго заступили.

Натомість ріс і усталював ся в суспільній психольоґії товаровий фетишизм. З ним тїсно звязана жажда гроший; неустанна погоня за ними творить характеристичну черту другої половини середних віків і початку нових часів. До тої самої цїли провадили уперті дослїди альхемиків і далекі подорожи авантурників; Індії і фільософічний камінь грали однакову ролю в психольоґії тих часів.

Розвиток обмінного фетишизму виразно проявляв ся в економічних поглядах тої доби. Однак найвигіднїйше буде розбирати їх разом з поглядами р у к о д ї л ь н я н о г о періоду, бо они тїсно звязані. Тимчасом зазначимо, що торговельний капітал знищив погляди, котрі проявляли ся в полїтицї "грошевого білянсу". Для торговельного капіталу свобода обміну і перевозу товарів є дуже хосенна, а навіть необхідна. Всякі перешкоди вивозу гроший звязують операції торговельного капіталу. А система монополїв є тодї вигідна для торговельного капіталїста, коли він самий з неї користає. На яву виступає школа "меркантильна", або школа "торговельного білянсу". Она твердить, так як і передше, що гроші творять богацтво суспільства, але думає, що радше треба дбати о збільшенє довозу гроший, нїж о ограниченє їх вивозу. Тому то школа торговельного білянсу жадає, щоби правительство всякими средствами поширало красвий промисл, і ограничувало ся за помочію високого цла на товари, котрі можна витворювати в краю. Окрім того меркантильна школа дораджує правительству взагалї осторожність що до реґульованя продукції і торговлї і що

до монопольної системи. (Пізнійше обговоримо докладнійше цю школу).

Основною силою розвитку в торговельно-капіталїстичнім суспільстві, як і в кождім обміннім суспільстві, є конкуренція. Єї вплив видно чимраз виразнійше, розвиток суспільства відбуває ся в чимраз скоршім темпі, в міру того як слабнуть і зникають давні перешкоди — февдальні і цехові форми, надмірне реґульоване промислу і торговлї правительством і т. д.

Торговельна кляса стоїть на чолї розвитку і провадить за собою инші кляси, а головно правительственні. Єї погоня за ринками і жажда розширеня границь обміну провадять до удосконаленя мореплавства: почали будувати більші і сильнійші кораблї, які могли вже плисти на океанї; поступ в астрономії і винахід компасу дають можність певнійшого кермованя кораблями.

В тїсній звязи з загальним розвитком суспільства стоїть повстанє нових галузий промислу, що мали величезний вплив на економічне житє: продукція паперу і друк. Ті галузи промислу, як могучі знаряди ширеня всякого знаня, в дуже великій мірі приспішили розвиток продуктивности працї.

Загальний поступ в житю показував ся також в инших галузях промислу. Розміри продукції росли, техніка улягала змінї. Взагалї на добу торговельного капіталу власне припадає період, котрий історики означують часто як "період великих відкрить і винаходів".

> Є то також часи "відродженя наук і штук", що відбувало ся при сильній співучасти позісталих з клясичного світа правних, лїтературних і артистичних взірців. Цей спадок лежав не рушений до часу, доки суспільство не осягнуло знова того самого ступіня розвитку обмінних зносин, в якім знаходив ся старинний світ в найсвітлїйшій своїй добі; спадок по стариннім світї, коли вже міг бути зрозумілий, улекшив і приспішив повстанє нових форм думки і дїла.

Історичний початок доби торговельного капіталу припадає для полудневих країв Західної Европи на XIII. століте, для північних менше-більше під кінець XIV. століття. В дійсности розвиток торговельного капіталу є майже нерозлучний від розвитку самих обмінних зносин. Конець доби торговельного капіталу можна спровадити (услівно) до початку XVI. ст., коли почали повставати мануфактурні заводи; але і дальший розвиток торговельного капіталу, зріст його суспільної ролї відбував ся дальше рівночасно з поступом промислового капіталу.

Початковий розвиток торговельного капіталу в італійських републик (Венеції, Ґенуї і и.) був вислїдом їх посередництва в торговли межи західною Европою і азійськими краями. Це посередництво, до котрого італійські републики були покликані внаслїдок свого ґеоґрафічного положеня, позволяло їм збогачувати ся дорогою торговельної експльоатації обох сторін, межи котрими они підтримували торговельну звязь.

Дальший розвиток торговельного капіталу і погоня його за ринками спричинили відкритє нових країв: Америки і побережа Африки; випадено морські дороги до Східних Індій і до Хіи. Торговельний капітал почав розвивати ся скоро в краях, котрі в наслїдок свого положеня на побережу океану могли лїпше від инших користати з нових ринків — передовсїм Портуґалїя і Іспанія. Старий сухопутний торговельний шлях з східною Азією пішов в забутє; посередники в тій торговли — італійські републики — скоро хилили ся до упадку.

Іспанія, що взяла в свої руки монополь визиску нововідкритих країв, скоро росла богацтвом і могучостію. Благородні мінерали Америки грали дуже велику ролю в тім збогаченю ся. Також вся европейська торговля почала скоро розвивати ся під впливом збільшеної маси тих мінералів.

Але розвиток торговельного капіталу був в Іспанії коротким і нестали́м, бо не опирав ся на відповіднім розвитку продукції в самій Іспанії. Торговля і економічна

перевага перейшла до Голяндії, що розвивала ся далеко скорше під зглядом промисловим. (Місце Голяндії заняла пізнійше, як відомо, Анґлія).

Рівночасно з тим переходом торговлї з одних країв до других відбуває ся також постепенний зріст орґанїзаторської ролї торговельного капіталу на полї продукції: торговельний капітал, збільшуючи свій вплив на продукцію, приймав чимраз виразнійше прикмети промислового капіталу.

VI. Промисловий капітал.

ДОБА РУКОДЇЛЬНЇ.

1. Відносини суспільства до окружаючої природи.

Майже від початку розвитку дрібно-буржуазного суспільства з всїх галузий промислу найскорше розвивала ся торговля (вишукуванє ринків, перевіз товарів, урядженє складів, орґанїзація купна і продажі і т. д.) Тим поясню є ся, як то ми зазначили висше, повстанє "торговельного капіталу", то є частинного переходу в руки торговельної кляси орґанїзаторської ролї в суспільній продукції. В добі торговельного капіталїзму дїяло ся те саме, так що в кінци повстав певний застій в всїх галузях продукції в порівнаню з средствами і потребами торговельного капіталу.

Найбільшим застоєм визначало ся, очевидно, рільництво. Але условини рільничої технїки і всеї історично зформованої економіки сельського господарства не позваляли тодї на хоч трохи скорший поступ: февдальні обставини відзначали ся, як то ми вже бачили, взагалї великим консерватизмом, а панщизняні відносини окрім того ще й страшним гнетом працюючих, що не дозволяв на жадний поступ. Тому то про рільництво треба говорити осібно:

важні технічні реформи в добі, котру тепер розслїджуємо, були доконані на иньшім полю.

Змаганє до винайденя ринків для мійського промислу спричинило, як звісно, богато далеких подорожий, які увінчались відкритєм незнаних до тепер для Европейців країв з безмежними богацтвами природи: цїлої Америки, значної части Африки, полудньово-східної Азії і соток меньших і більших островів. Слїдом за грабіжею нововідкритих країв, або рівночасно з нею, відбувало ся кольонїзованє їх надміром людности Европи, і продукційна експльоатація їх природних богацтв вчасти при помочи вільної, вчасти панщизняної і невільничої праці.

Продукція нововідкритих країв ввійшла в сферу дїяльности торговельного капіталу. Попит на продукти перетворчого промислу на їх ринках був так значний і ріс з такою скоростію, що його не могла вдоволити домово-капіталїстична і ремісничa продукція, технїчно подїлена на дрібні підприємства і внаслїдок того не здібна до скорого зросту. Підчас коли величезна сума гроший, зконцентрована в сфері торговлї, позваляла на обширне, відповідно до потреб ринків розширенє перевозово-торговельного промислу.

Для торговельного промислу продукти иньших галузий витворчости становлять "матерiял", зовсїм так само, як для ткацького промислу — продукти промислу прядїльного, для шевського — продукти гарбарські і т. д. Слиб промисл прядїльний остав ся по задї в розвитку зглядом ткацького промислу, тодї ткачі, не одержуючи достаточної скількости пряжі, мусїли би тратити безужиточно часть своєї енерґії праці, або постарати ся о збільшенє розмірів прядїльної продукції. Те саме мав перед собою торговельний капітал: або задержати ся в розвитку, або постарати ся о належитий розвиток перетворчого промислу. Торговельний капітал мав достаточні сили, щоби здійснити те друге.

В якім напрямі повинен був ділати торговельний капітал, щоби збільшити продуктивність праці в перетворчім промислї?

Стан промислової техніки представляє ся, як слїдує: можна сказати, що розвиток дрібного промислу вже був скінчений; майже кожде зложене ремесло, витворююче цїлий ряд продуктів, розпало ся на кілька дрібних ремесел, витворюючих продукти лиш одного роду; винайдено технїчні знаряди найвідповіднїйші для того рода продукції. Продукція майже не могла посувати ся дальше через те, що була подїлена на дрібні підприємства. Було отже конечним орґанїзувати великі підприємства, в котрих подїл праці повинен би приняти великі розміри, перемінюючись з суспільного в технїчний, бо для суспільного подїлу праці дальший поступ, з огляду на дані условини, представляв за великі трудности.

2. Розвиток суспільних відносин продукції в добі мануфактурного капіталїзму.

а) Суспільні условини повстаня рукодїльні (мануфактури).

Ми звернули увагу на основні технїчні условини змін, відбуваючих ся в суспільстві; тепер перейдемо до основних економічних условин повстаня нових форм продукції.

Передовсїм, тому що мануфактурна продукція орґанїзує ся в великі підприємства, це вже каже нам припускати, що в руках поодиноких орґанїзаторів згромаджує ся велика скількість средств продукції (або гроший, за котрі в обміннім суспільстві можна все набути средства продукції). Торговельні капіталїсти мали ті средства. Пригадаймо собі в загальних нарисах процес, при помочи котрого утворили ся богацтва торговельних капіталїстів — процес початкового нагромадженя капіталу.

В добі февдалїзму і підданьства селян значні богацтва громадили ся в руках февдалів з визиску підданчої праці. По підбитю і кольонїзації нових країв підчас пановання торговельного капіталу Европейці орґанїзували там звичайно панщизняні і невільничі відносини, котрі дорогою визиску провадили до нагромадженя величезних богацтв. Війни і грабежі служили дуже часто як средство дальшого згромаджуваня до купи повсталих в той спосіб маєтків.

Ремісничий промисл по містах був так зорґанїзований, що в протягу довшого часу не позваляв на значне нагромадженє богацтва. Взагалї при обмінї межи февдальним селом, а промислово-торговельним містом ріжниця в степени культури а головно значне збитє до купи міських промислових орґанїзацій мусїло провадити до того, що місто систематично обдирало село — купуючи єго продукти низше вартости. Торговельна кляса, як посередник в обмінї, користала при тім більше від инших, визискуючи на свою користь ограниченість селянина і марнотратність февдала. В той спосіб праця селянина перемінювала ся в міський капітал. Після хлопів і февдалів торговельно-лихварський капітал запанував також над ремісниками: домово капіталїстична форма продукції лишає дрібному підприємцеви заледви лиш необхідні средства до піддержаня підприємства, а додаткова праця йде на користь торговельного капіталу.

Так отже ріжними коритами потік згромаджених богацтв прямував до одної цїли — до збільшеня торговельного капіталу.

Найменшу ролю в процесї твореня ся богацтв, які дали початок промисловому капіталїзмови, могла відіграти п р о с т а о щ а д н і с т ь дрібних витворців, котрій буржуазна полїтична економія приписувала переважаюче значінє в початковім нагромадженю капіталів. Она твердила, що всї або що найменше більша часть капіталів повстала з особистої праці самих капіталїстів або їх предків; они були ощадні, отже споживали не все те, що заробляли, а те що в той спосіб нагромадили, передавали сво-

їм потомкам; ці знова додавали до них свої ощадности і т. д. Безпідставність такого поняття і брак в нім всякого змислу видно сейчас, єли порівнає ся величезні капітали промислових підприємств з маленькими розмірами ощадностий, які навіть при найдогіднійших условинах для дрібного продуцента лишають ся дуже незначними.

Опісля велика мануфактурна продукція потребувала досвідчених орґанїзаторів, приготованих через само житє до тої ролї. Кляса торговельних капіталїстів відповідає тим вимогам. Не говорячи вже про те, що торговельний капіталїст був орґанїзатором власного торговельного підприємства, котре пересїчно було радше великим, нїж дрібним, будучий торговельний капіталїст приготовляв ся до нової діяльности ще иншою дорогою — він загорнув в свої руки велику часть орґанїзаторської праці в провадженю дрібних промислових підприємств; як то вже було зазначено висше, торговельний капіталїст фактично контролював продукцію многих дрібних підприємств, злучених через його капітал в "систему домашної капіталїстичної продукції".

Дальше, виконуюча праця в чисто капіталїстичних підприємствах спочиває на плечех н а є м н и х р о б і т н и к і в. Наємним робітником не може бути анї підданий, анї невільник: они не мають права розпоряджати своєю робочою силою, бо она не належить до них, але до їх панів; лиш о с о б и с т о с в о б і д н и й робітник розпоряджає самостійно своєю робочою силою і може єї продати.

Але вільний робітник не схоче продати своєї робочої сили, єли він має які иншї средства до житя. Той, що має всї конечні средства продукції, знаряди, матеріял, робітню — він не наймає ся до чужої роботи, але буде вести своє власне підприємство. Отже промисловому капіталїстови є потрібний робітник, позбавлений власних средств продукції, або, — як звичайно говорять, — "вільний" від них.

Чоловік, вільний від особистої залежности і від средств продукції, називає ся пролетарем.

Звільнене хлопів від землї і від підданчих відносин, що відбувало ся в великих розмірах при кінцї середних

віків і на початку нових віків (в пізнійшій добі торговельного капіталізму), було основним жерелом, з якого повстав пролєтаріят.

Ще скорше, як те освободженє відбувало ся формально, правною дорогою, житє в значній мірі його здійснило в формі масового кидання землї. Страшний визиск підданих февдалами, як то ми вже сказали, часто допроваджував селянські господарства до цїлковитої руїни і зробив всюди положенє прикутих до землї хлопів невиносимим. Тодї лишали ся на селї більш пасивні (страдальні) натури, що були в станї погодити ся з зростаючим гнетом з верху і з великим тягаром традиції в родинї. Особи чинні, енерґічні, — є їх, очивидно, меншість — покидають село. Значна часть з них стає ся бездомними волоцюгами, а инші, що хотять жити з чесної працї, удають ся до міста.

Формальне освободженє селян лиш улекшило і приспішило процес твореня ся пролєтаріяту. В Анґлії, де навіть не було загально-державного акту освободженя, панщина зникла сама через себе дуже вчасно, в наслїдок енерґічного опору селян, вчасти з причини більших користий, які приносить наємна праця в перівнаню з панщизняною. Там підданого хлопа заступав потрохи арендатор - фармер, а трохи безземельний зарібник або халупник. Єли фармер зле платив, то властитель (*land lord*) виганяв його а землю наймав другому. В той спосіб земля переходила в руки заможнїйших фармерів, що платили більше і реґулярнїйше.

Велике значінє в справі позбавленя хлопів землї мало "відгородженє" громадських земель — явище, що повтаряло ся так в Анґлії, як і на континентї. Бажаючи збільшити свої доходи і опираючись на формальних правах, а в дійсности на брутальній силї, властителї землї відбирали селянським громадам ґрунта, що від давна знаходили ся в спільнім володїню. Легко собі представити, в якій степени таке вивласненє руйнувало селянське господарство і причиняло ся до створеня пролєтарів з селян.

Єли властитель землї уважав за корисніїше для себе провадити годівлю худоби замість селянського рільництва, тодї прямо зганяв з своєї землї хлопів а на їх місце наганяв худобу, що вимагала невеликої скількости наємних робітників. Се діяло ся головно в Анґлії в XVI. і XVII. ст., коли завдяки великому розвиткови голяндської а опісля анґлїйської вовняної індустрії, ціна за вовну піднесла ся. Плеканє овець було дуже поплатним занятєм і шляхта забрала ся енерґічно до заміни хлопських ґрунтів на пасовиска. Місце соток тисячів селян заняли мілїони овець.

Власне в Анґлії — в краю о найсильнїйшім і найтреваліїшім розвитку промислового капіталїзму — відбувало ся найбільше вивласненє селян. Той процес тягнув ся через поверх 300 лїт (головно від XIV. до XVIII. ст.), і дійшло до того, що селяне, якіб мали ґрунт, зовсїм зникли — вся земля знаходить ся в руках лендльордів.

Дальше, жерелом повстаня пролєтаріяту була, як то ми вже висше говорили, конфіската церковних посїлостий через королїв і князїв; она лишила без опіки масу убогих, що живили ся передше на кошт тих інституцій. Таке саме значінє мало відправлюванє численних дворян, яких февдали держали на своїх дворах. Це було неминучим вислїдом змін в психольоґії февдалів, котрі викликав розвиток грошевої господарки взагалї, а головно розвиток торговельного капіталу.

Колись головною силою февдала була маса підданих, отже було зовсїм природно, що він бажав окружати ся великою дружиною, тимбільше, що при натуральній господарцї не можна було в инший спосіб зужиткувати надміру продуктів февдального господарства, як лиш годуючи дворян і инших паразитів. (Прим. ґраф Варвік, "фабрикант королїв", що жив в Анґлії при кінцї XV. ст., щоденно живив своїм коштом 30.000 людей.) Колиж головною силою февдала став ся гріш, тодї він відправив своїх "людей".

Зруйновані дрібні ремісники творили одно з жерел повстаня пролєтаріяту, важне не тілько що до скількости, як

що до якости: в бувших ремісниках промисловий капітал мав вправлену, здібну від початку до систематичної праці робочу силу, котру можна було легко зужити для цілий капіталу, підчас коли пролєтарів-збігців з села, пролєтарів-бурлаків, пролєтарів-жебраків, пролєтарів, що вийшли з паразитної кляси дворян, треба було доперва вчити, приготовляти з великим трудом. Скількість зруйнованих дрібних ремісників з початку невелика, росте опісля дуже скоро, коли ремесло мусїло конкурувати з розвиваючою ся велико-капіталїстичною продукцією.

Подібне значінє мали, як одно з жерел продукційного пролєтаріяту, челядники і ученики ремесла, наємні робітники дрібно-ремісничих підприємств.

Так відбувало ся ріжними дорогами "первісне нагромадженє наємної сили робочої", необхідної для повстаня і розвитку промислового капіталїзму.

Елєментарний характер суспільного розвитку при обмінних условинах є видний між иншим в тім факті, що "первісне нагромадженє робочої сили" відбувало ся в скількости не відповідаючій потребам промислового капіталу, звичайно в далеко більшій. І так в Анґлії в XVI.—XVII. ст. появили ся сотки тисячів людей, котрих промисл не міг пожерти. Змушені провадити паразитне житє волоцюгів, они були поважною небезпекою публичного спокою. Проти них уживано найострійших средств: пятновано їх, бито буками, обтинано уши, вкінци вішано в случаю надзвичайного опору, але все те не помагало. Остаточно не все уживано таких средств проти волоцюгів. При кінці XVI. ст. анґлійський уряд обложив податками висші кляси на користь убогих; це зроблено на те, щоби за помочію леґального паразитизму хоч трохи забезпечити рільництво і капітал від нелеґального в його брутальних формах — грабежи, злодійства і т. п., а також для того, щоби зменшими смертність робітників, котрі завсїгди можуть бути пожиточні для капіталу.

В тих немногих краях, де підданство перетревало досить довго, промисловий капітал з початку відчував брак свобідної робочої сили. Пристосовуючись до обставин, промисловий капітал закладав рукодільні, оперті на панщизняній праці; але недостачі панщизняної праці були так великі, а видатність так мала, що сами капіталїсти були змушені звертати ся до правительства з петиціями о освободженє селян.

Присутність вправлених орґанїзаторів, первісне нагромадженє капіталів і наємної робочої сили — це сума обставин, котра уможливлює повстанє промислового капіталу.

б) Походженє промислово-капіталїстичних підприємств і їх внутрішні відносини.

Домашна капіталїстична продукція творила, очевидно, перехід від самостійної дрібної продукції до промислового капіталїзму. Ремісник або селянин, по утраті значної части своєї незалежности, фактично підданий орґанїзаторській контролї торговельного капіталу і ним визискуваний, тим лекше тратить останки своєї незалежности і стає ся простим робітником в капіталїстично-промисловім підприємстві.

Торговельний капіталїст держить в своїх руках судьбу многих дрібних підприємств, яким він достарчає сирих матеріялів (деколи навіть знарядів). Від него залежить, чи остаточно він має знищити зовнїшну самостійність тих підприємств, єли того вимагає єго інтерес. Коли попит на продукт збільшує ся, торговельний капіталїст бажав би відповідно до того розширити продукцію, але на те не позваляє характер підвладних єму дрібних підприємтсв, а особливо їх зовнїшна незалежність, в наслїдок котрої капіталїст впливає на їх продукцію посередно, зменшуючи цїну на матеріяли і продукти. Тодї капіталїст перестає задоволювати ся давною системою.

Продуценти, підвладні капіталїстови, збирають ся в одній робітнї, що належить до нього; там беруть ся они до працї над средствами продукції, які є його власностію, працюють в характері простих виконавців, підлягаючи цїлковито єго орґанїзаторській власти. Такими є засадничі цїхи промислово-капіталїстичних підприємств, які з початку повстали в формі рукодїльнї. Приглядаючись тим цїхам, легко завважати, що они вже істнували в господарстві цехового ремісника середних віків, де челядники і майстри стояли в такім самім відношеню до майстра, як пізнїйше наємні робітники до капіталїста. Ріжниця полягає на розмірах підприємства а також на тім, що ремісничий майстер, не ограничуючись на орґанїзаторській працї, мусїв займати ся також виконуючою працею, підчас коли капіталїст є все лиш орґанїзатором.

Перехід до нової системи був корисним для капіталїста, не лиш через те, що робив його верховним, безпосереднім орґанїзатором продукції, але також через те, що зменшив значно кошта продукції — видатки на робітню, освітленє, огріванє і видатки на знаряди. Одна велика робітня для 20 робітників коштує далеко менше, нїж 20 малих, кожда для одного робітника; а навіть єли не зорґанїзовано в нїй єще технїчного подїлу працї, то все таки не потреба для кождого робітника всїх знарядів, як при працї в осібних робітнях — час працї дїлить ся легко в той спосіб, що коли оден робітник працює одним знарядом, то другий працює иншим, а потім — противно, і так знаряди без ужитку не лежать. Зискує ся також на матеріялї: менше коштує масова достава до робітнї, лекше зужиткувати нагромаджені в великій скількости останки і відпадки і т. д.

Важною перешкодою в розвитку рукодїльнї були привілєї ремісничих цехів. Як ми вже висше зазначили, цехи мали в містах монополь на продукцію і цехові уставы звичайно ограничували скількість наємних робітників — челядників і учеників — в кождім підприємстві. Але промисловий капітал дав собі раду з тою перешкодою.

По перше, рукодільні закладано в місцевостях, де цехові привілеї не істнували, а іменно по селах, а також в ново-заложених містах, в котрих ще не запроваджено цехів, і на передмістях старих міст, де звичайно не сягали устави цехів.

Дальше, цехові привілеї упадали по трохи в тих містах, де істнували. Ненависть до цехів зі сторони торговельного і промислового капіталу відбила ся на політиці правительства. Королї попирали фабрики, бачучи в них жерело державних доходів. Для того они позволяли нераз закладати фабрики навіть в цехових містах, відбираючи в той спосіб цехам монополь на продукцію.

Вкінці з розвитком рукодільні серед самих майстрів дає ся завважити змаганє до перетвореня ремісничого варстату на рукодільню. З огляду на тяжку конкуренцію з промисловим капіталом цехові майстри були в найвисшій степени звязані параґрафами статутів, котрі ограничували скількість челядників і учеників. Заможнїйші ремісники старали ся оминути, а навіть змінити ті приписи. Коли стараня їх були успішні і число наємних робітників в поодиноких варстатах значно зростало, тоді перехід ремісничого варстату в рукодільню став ся цілком природним і легким.

Така сама переміна форми продукції, як в перетворчім промислї відбуває ся також в господарстві селськім, коли капіталїст замість визискувати селян як купець, або лихвар, зачинає сам провадити велике рільниче підприємство при помочи наємних робітників на своїх або на наймлених ґрунтах. Лиш та переміна в рільництві з ріжних причин відбуває ся далеко пізнїйше і повільнїйше, а поділ праці, так характеристичний для фабрики, розвиває ся лиш надзвичайно поволи; тому то про капіталїстичне рільництво будем говорити осібно.

В початковім періоді розвитку мануфактурної праці (рукодільні), ті що працюють в капіталїста є, як давнїйше, ремісниками; кождий виконує ту саму роботу, яку давнїйше виконував самостійно дрібний витворець. Але в даль-

нім своїм розвитку рукодільня провадить до иншої, висшої і доскональшої форми ручної праці — до рукодільничого поділу праці. В ріжних случаях відбуває ся він двома ріжними способами. Одному з робітників, виконуючих ту саму роботу, вдає ся найлїпше одна сї часть, другому инша і т. д. Скорше чи пізнїйше підприємець приходить до переконаня, що користнїйше буде дати кождому з робітників ту часть роботи, в котрій він показав свою зручність. З початку кождий робітник виконує досить зложений ряд операцій, але пізнїйше, коли скількість робітників збільшує ся, є можливо приділити кождому з них що раз то простїйшу і дрібнїйшу роботу. І так поділ праці доходить до степеня, який можна було бачити прим. в рукодільнї голок, де кожда голка переходила через руки 72 робітників.

Мануфактурний поділ праці виступає тут, як дальший тяг суспільного поділу праці, як дальший поділ тої роботи, котра давнїйше була поділена в суспільстві межи поодинокими ремісниками.

В инших случаях фабричний поділ праці йшов иншою дорогою. Є такі галузи продукції, котрі від початку вимагають співучасти кількох ріжних ремісників. Такою є прим. фабрика карет. В роботї коло одної карети беруть участь: тесля, столяр, коваль, слюсар, римар, никляр і т. д. Майстер мусїв скуповувати в всїх тих ремісників ріжні части роботи і сам допасовував ті части і викінчував цїлість. Провадженє такого підприємства вимагало богато средств грошевих. Нїчо отже дивного, що такі майстри-купцї з часом брали верх над всїма майстрами, виступаючи в ролї торговельних капіталїстів; а опісля они стають ся промисловими капіталїстами, згромаджуючи тих ремісників в своїй фабрицї в характері наємних робітників.

Тут капіталїст приносить до фабрики готовий суспільний поділ праці, збираючи в робітни ріжні його елементи; притім обсяг діяльности кождого робітника зтїсняє ся: слюсар, коваль, столяр — змушені ограничити ся до таких операцій свого ремесла, які є злучені з фабрикою карет і

мусять виречи ся инших ремісничих робіт, які они виконували давнійше.

Так повстав поділ виконуючої праці. Щож відносить ся до поділу праці, котрий істнує межи орґанізатором а виконавцями — поділу на працю "умову" і працю "фізичну", то має він в рукодільництві свої особливі черти і власну історію розвитку.

Підприємець найма робітників, т. є. на якийсь час під певними услівями купує їх робочу силу. Він достарчає їм средств продукції а они працюють приноровлюючись до його розпоряджень і вказівок. В той спосіб залежність робітників-виконавців ограничує ся тут угодою, — контрактом заключеним при винаймі.

Підприємець орґанізує поділ праці і співробітництво в такім виді і розмірах, які видають ся йому найкориснійші. Притім ограничує ся він зовсім до ролї орґанізатора, не працюючи в робітні, як то робив ремісник. Не досить того, при дальшім розвитку капіталїстичних підприємств орґанізаторська діяльність переносить ся також по трохи на спеціяльних наємників. З початку капіталїста змушує до того зріст підприємства, котре сягає таких розмірів, що для одної особи стає ся за трудне, а опісля навіть неможливе сповнюванє всїх функцій орґанізатора. Капіталїст наймає в міру потреби наглядачів над робітниками, писарів, книговодчиків, директорів і т. д. З часом капіталїст чинає собі лиш найвисшу контролю над діяльностію наємних орґанізаторів; але, як побачимо пізнійше, навіть на тім не був кінець.

Так отже орґанізаторська праця, так як виконуюча праця, стає ся щораз більше технічно поділена в рукодільнях.

Технічний поділ праці, разом з простим співробітництвом робітників, прибирає в розвиненій мануфактурній праці спеціяльну форму, котру можна назвати "мануфактурною ґрупою".

При мануфактурній продукції ножів беруть участь ріжні робітники: відливачі, ковалї, токарі і и. Для капіталїста,

очивидно, байдужним не є кілько наняти одних, других і третих. Сли найме він забогато робітників одного рода, то они будуть змушені остатись якийсь час без роботи, бо другі не зможуть обробити достарченого їм матеріялу.

Капіталїст через досвід доходить до нормального угрупованя числа робітників ріжного рода. Показує ся прим. що для двох відливачів треба 1 коваля, 1 токара і може бути одного наглядача і т. д. Сли підприємець має замір розширити троха своє підприємство, то не оплатить ся йому наймати 2—3 поодиноких робітників — не мавби їх де примістити. Отже він мусить відразу наймати цїлу ґрупу, т. є, в нашім примірі, 2 відливачів, 1 коваля, 3 токарі і т. д. Межи віддїльними фабричними ґрупами одного підприємства істнує лиш просте співробітництво.

в) Суть капіталїстичного підприємства (робоча сила як товар).

Основна відрубність капіталїстичної господарки полягає на тім, що она опирає ся на наємній працї, що робітник продає свою робочу силу, що робоча сила стає ся товаром.

Це повстає, як то ми вже говорили, з двох причин: перше, робітник є вільний — не є анї невільником, анї підданим, може отже продати свою робочу силу кому схоче і за кілько йому сподобає ся; друге, він є "вільним" також від средств продукції і тому не має средств до житя і є змушений продавати свою робочу силу.

Тим, що купує робочу силу, є капіталїст, то є особа, що має капітал. А капіталом називає ся всяка власність, при помочи котрої тягне ся дохід з чужої працї; знаряди, матеріяли продукції і гроші. (Це означенє відносить ся однаково до торговельного, до лихварського і до промислового капіталу; ріжниця є лиш в формі підприємств, купець стає ся капіталїстом лиш о стілько, о скілько єго власність стає ся средством визиску працї дрібних витворців, як то можна спостеречи головно при домашній системі капіталїстичної продукції).

Коли робоча сила стала ся товаром, тоді продає ся она за означену ціну; а ціна товару залежить від його вартости. Отже капіталїст взагалї мусить купувати робочу силу після єї вартости. Якаж єї вартість? Згідно з загальним означенєм, яке ми подали висше, є она скількостію енерґії праці, необхідної для витвореня робочої сили. Якаж скількість суспільної енерґії тратить ся "для витвореня робочої сили"?

Робоча сила є то можність праці, здібність чоловіка до праці. А чоловік лиш тоді здібний до праці, як єго всї необхідні потреби задоволені.

Єли чоловік не має можности їсти, пити, уберати ся і т. п., то не може працювати, то є, не має робочої сили. Єли потреби чоловіка не є вповні заспокоєні, то єго робоча сила зменшує ся.

Отже робоча сила творить ся, повстає, єли заспокоєні щоденні необхідні потреби робітника. Єї вартість є вартостію задоволеня тих потреб, то є, вартостію необхідних средств до житя, що служать до заспокоєня тих потреб.

Робітник потребує денно певну скількість хлїба, мяса, зуживає якусь часть одежі і т. д. Та скількість енерґії праці, котру суспільство тратить, щоби то все йому дати, є власне суспільною вартостію єго робочої сили. За одиницю енерґії праці вважає ся, як то вже висше ми сказали, година "простої" праці середної інтензивности. Єли вартість необхідних для робітника в однім дни средств до житя рівнає ся пятьом таким "годинам", то вартість робочої сили є пять "годин". Тій вартости повинна взагалї і пересїчно відповідати ціна роборої сили, т. є. робітник повинен діставати в формі платнї таку суму гроший, якої витворенє також коштує пять годин простої праці о середній інтензивности. Припустім, що та сума рівнає ся 50 коп.; тоді ціна робочої сили в своїх змінах мусить колибати ся около тої ціни — пів рубля.

Під "необхідними потребами", якими означує ся вартість робочої сили, треба розуміти не лиш природні основні потреби, але також потреби штучні, до котрих робітник

привик і без котрих він не може обійти ся. Єли робітники призвичаїли ся курити, читати ґазету, ходити до театру, то вартість тютюну, вартість користаня з ґазет і театру вчислює ся в загальну вартість робочої сили, бо коли ті потреби не заспокоєні, робоча сила не сягає своїх нормальних розмірів.

Потреба продовженя людського роду зачислює ся до необхідних потреб робітника.

Дійсна риночна ціна робочої сили звичайно не зовсїм відповідає єї вартости, буває раз висша, другий раз низша від неї. Але тут, так само як для кождого иншого товару, конкуренція старає ся безнастанно спровадити ціну до відповідного відношеня з суспільною вартостію. Єли ціна спадає понизше норми, робітники, котрих потреби не зовсїм заспокоюють ся, працюють гірше і менше, нїж звичайно, а деколи зовсїм не хочуть працювати, так що з одної або другої причини, подача робочої сили обнижує ся в відношеню до попиту і ціна єї підвисшує ся. Взагалї для капіталїста при звичайних условинах є догіднїйше, з огляду на добру роботу і спокій, платити за робочу силу не менше, як виносить єї вартість. Платити більше єму не оплатить ся, але звичайно він не потребує платити більше, бо на ринку він знаходить ся в більш сприяючих обставинах, як продавці робочої сили. Цей послїдний йде продавати свою робочу силу тодї, коли не має з чого жити; підприємець по більшій части не є змушений наняти дану особу — замість одного робітника легко знайти другого, а в більш розвиненім капіталїстичнім устрою звичайно на ринку є більше робочої сили, нїж єї потреба для підприємців. (Тут можемо завважити, що сама сила капіталїстичних відносин витворює вічну надвижку наємної робочої сили, так звану резервову промислову армію. Впрочім вже початкове нагромадженє наємної робочої сили витворило в Европі значну єї надвижку на початку мануфактурної доби).

Капіталїстови не ходить о те, щоби заробітна праця запевнювала робітникови средства до житя, лиш о те, що-

би витягнути з праці наємного робітника якнайбільший зиск. Щоби однак зрозуміти походжене того зиску, треба пояснити: яка є ціна витвореного робітником товару, і з яких частий она складає ся; тому що ціна товару означує ся вартостію праці вложеної в него, отже треба зачати від вартости.

Суспільну вартість продукту творить ціла сума суспільної енерґії праці, котру тратить ся на його витвір. Очевидно в вартости викінченого продукту містить ся цілий ряд утрат енерґії праці, починаючи від добуваня безпосередно з окружаючої природи сирих матеріялів, а кінчаючи на доставі готового продукту з місця продукції на місце зужитку. Найкраще буде розглянути це на конкретнім примірі, при чім, щоб було коротко а ясно, ми будем означувати одиницю енерґії праці виразом "година", розуміючи під тим годину простої праці о середній інтензивности.

Робітник виробляє рушницю. Очевидно вартість рушниці обнимає передовсім вартість матеріялу, який зужито на ню: желїза, міди, дерева, лякеру і т. д.; припустім, що те все представляє вартість 100 годин. Рушницю виробляє ся при помочи знарядів - варстатів з приміненєм молотків, шилок, пильників і т. д. Але їх вартість не в цілости входить в вартість рушниці: кождого знаряду вистарчить звичайно не на одну рушницю, але на далеко більше, отже до вартости кождої рушниці вчислює ся лиш певну часть вартости знарядів; єли знаряди вистарчають на 100 рушниць, то $^1/_{100}$, єли на 10, то $^1/_{10}$ — взагалї таку часть, яка відповідає величинї знищеня ся знарядів при виробленю кождої рушниці. Єли варстат коштує 50.000 годин, а вистарчить його на 5.000 рушниць, то з його вартости входить в вартість рушниці 10 годин; єли робітня коштує 1.000.000 годин, а вистарчить єї на 200.000 рушниць, то з єї вартости на одну рушницю припадає 5 годин і т. д. Припустім, що ціла вартість зужитих частий знарядів виносить 400 годин; разом з попередними, буде 500 годин.

Опісля сам майстер працює над рушницею і ця "жива" праця (прозвана так в відріжненю від "мертвої", при-

збираної попередно в знарядах і матеріялї) вчисляє ся, очевидно, до суспільної вартости продукту. Як звісно, рушницю виробляє не оден майстер, але множество робітників з поділом праці межи ними; це не змінює сути річи: треба лиш обчислити цїлу суму живої праці. Припустім, що цею сумою є 250 одиниць енерґії праці, 250 "годин". Загалом вартість рушниці виносить 750 годин.

Звичайна ціна такої рушниці відповідає, згідно з законом обміну, такій скількости грошей, котра "коштує" 750 годин, припустім — 75 рублїв. В поодиноких случаях капіталїст продає сї дорожше або таньше, але риночна ціна змагає до удержаня ся на уровени вартости і пересїчно стоїть близько ньої. Взагалї для лекшого обчисленя дальше будем всюди приймали, що праця робітника є простою, о середній інтензивности, та що година тої праці відповідає 10 копійкам. —

Капіталїст купує робочу силу за 50 копіок на день, відповідно до сї вартости, що рівнає ся 5 "годинам". Слиб щоденна утрата енерґії праці робітника виносила лиш 5 годин, який би вислїд був з того для капіталїста?

Єго видатки на рушницю виносять: за матеріял і знаряди 50 рублїв (500 годин), за робочу силу, яку мусить купувати на 50 днів (числячи 250 годин живої праці по 5 годин денно) 25 рублїв: загалом 75 рублїв, бо сї вартість виносить 750 годин: капіталїст не має анї страти, анї зиску, але в той спосіб провадити підприємства не можна.

Робітник тратить денно тілько енерґії праці, кілько виносить витворенє робочої сили — 5 годин; в той спосіб він дістає від капіталїста 50 копіок і вносить в вартість продукту також 50 копіок. З огляду на такі условини жива праця не дає зиску, тим більше не очікує ся його від мертвої праці: ті 500 годин, які страчено на знаряди і на матеріял, лишають ся 500 годинами; давнїйша енерґія праці і сї продукції вчислює ся лиш до вартости продукту, але она сама лишає ся незмінною і до вартости продукту вносить ті самі 50 рублїв, котрі капіталїст стратив на закупно средств продукції.

Але єли капіталїст купив робочу силу, то він має право розпоряджати ся нею інакше, ніж як се ми представили на попереднім примірі; він мусить витягнути з неї цїлу можливу суму користий. Робочої сили вистарчить денно не лиш на 5, але на 10, на 12, а часом на 15 годин. Капіталїст змушує робітника тратити денно не 5, але припустім 10 годин працї. Робітник згоджує ся на те, бо він продав свою робочу силу і правно може розпоряджати нею той, хто єї купив. Тодї на виріб рушницї треба не 50, але 25 робочих днів (250 : 10).

Видатки капіталїста: 50 рублїв средства продукції, 50 коп. × 25, т. є, 12½ руб. — робоча сила; загалом 62½ руб. Вартість рушницї = 750 годинам, цїна 75 руб.; в результатї — 12½ руб. зиску.

Жерело зиску є слїдуюче: витворенє робочої сили денно коштує 5 годин, єї вартість—5 годин, а денна праця наємного робітника 10 годин; денно він дістає 50 коп., а до вартости продукту його праця додає цїлого рубля. Ті 12½ рублїв, які капіталїст видав на купно робочої сили, творять 125 годин, а сума живої працї, страчена в протягу 25 днів — 250 годин. Робітник не лиш відробив все те, що коштує його удержанє, але витворив також 125 годин нової вартости, по 5 годин денно. Та нова вартість називає ся "додатковою вартостію"; власне она творить зиск капіталїста. Перші 5 годин щоденної утрати енерґії робітника творять так званий необхідний час працї, коли робітник відробляє вартість своєї робочої сили. Прочі години представляють додатковий час працї — час працї додаткової.

Так отже хоч робоча сила є товаром, але товаром о спеціяльних прикметах: єї зужитє витворює висшу вартість, ніж єї власна. Цїла вага і цїль продукції заключає ся для капіталїста в тім, щоби, додаючи утрату робочої сили наймлених робітників до вартости средств продукції, витворити на свою користь додаткову вартість, яка при продажи продуктів прибирає грошеву форму зиску. Для капіталїста єго капітал, це "самозростаюча" вартість.

В висше наведенім примірі капітал, вложений капіталїстом в підприємство — в продукції рушниці, творить в формі грошевій 62½ рублїв, що відповідають 625 годинам "мертвої праці". З них 500 годин, котрі містять ся в матеріялах і знарядах продукції, ввійшли лиш без зміни в загальну вартість продукції, лиш "заховали ся" в процесї продукції, але они не беруть жадної участи в витвореню додаткової вартости. Є це так звана "постійна часть капіталу", або коротше — сталий капітал. Прочі 125 годин, що представляють вартість набутої через капіталїста робочої сили, мають зовсїм инші прикмети: не лиш заховують ся вони в процесї праці, в процесї зужитя робочої сили, але в загальній вартости продукту они заміняють ся в 250 годин "живої" праці, отже улягають скількістевій зміні, збільшуючись о 125 годин додаткової вартости. Є це "змінна часть капіталу" або капітал змінний. Так отже лиш змінний капітал, за котрий купує ся робоча сила, витворює в дійсности додаткову працю; сталий капітал — вартість средств продукції — не має цеї здібности.

Відношенє додаткової вартости до змінного капіталу, або також відношенє додаткового робочого часу до необхідного — називає ся нормою додаткової вартости. В наведенім примірі на щоденну утрату змінного капіталу, що виносить 50 коп., припадає 5 годин додаткової праці, що також рівнає ся 50 коп., отже норма додаткової вартости = 100%. Очевидно, норма додаткової праці є мірою зиску, який капіталїст витягає з купленої робочої сили.

В кождім капіталїстичнім суспільстві норми додаткової вартости в ріжних галузях продукції і в ріжних підприємствах, змагають до одної пересїчної уровени. Це залежить від діланя конкуренції. Єли в якійсь ґрупі підприємств норма додаткової вартости стає ся висша як в инших, тоді починає ся сильний відплив робочих сил з тих підприємств до инших, де є менший визиск. Але тоді відношенє попиту і подачі робочої сили зміняє ся для першої

ґруш підприємств на користь робітників і підприємці з тої ґруш є змушені підвисшити платню, або зменшити час праці, взагалї знизити норму додаткової вартости. Противно, в прочих підприємствах, в наслїдок більшого напливу робочих рук, відношенє сил змінює ся на користь підприємців і норма додаткової вартости обнижує ся дещо. Але остаточно ріжниці висоти норм вирівнують ся.

Так отже суть капіталїстичної продукції полягає на тім, що робоча сила, перемінюючись в товар, куплена капіталїстом за його змінний капітал, зуживає ся в продукції, при чім она відтворює свою вартість, і ще творить додаткову вартість, яка є жерелом "зиску" для капіталїстичної кляси.

Межи економістами панувала думка, що зиск кляси капіталїстів не творить ся в продукції, але в обмінї, і полягає на тім, що капіталїст продає товар висше, нїж виносить його вартість. Прим. — товар, якого вартість є 100 годин, і якого цїна, відповідаюча вартости, є 10 рублїв, капіталїст обмінює за товар, котрого вартість = 110 годинам, цїна = 11 рублїв; він одержує 1 рубель зиску. Але в дїйсности в той спосіб можуть збогатити ся лиш одиницї; зиску к л я с и капіталїстів в той спосіб пояснити не можна. Єли перший капіталїст за товар о цїнї 10 рублїв одержав товар о цїнї 11 руб. то другий, противно, замість 11 рублїв одержав 10, т. є, 1 рубель страти; оба разом не одержують анї зиску, анї не мають страти; перед обміном они мали товар в загальній сумі 21 рублїв і по обмінї тілько осталось, лиш той, хто мав більше, дістав менше і на відворот. Єли навіть припустимо, що кождий продаючий мусить конечно ошукати купуючого, то прецїнь продавець з черги мусить стати купуючим, отже рівнож мусить бути ошукуваним.

Взагалї, колиб не істнувало инше жерело зиску побіч обміну, кляса капіталїстів не могла би істнувати.

г) Вплив розвиваючих ся капіталїстичних підприємств на перестарілї форми продукції.

Рукодїльнї повставали і розвивали ся серед скомплїкованої злуки ріжнородних економічних форм. В міськім перетворчім промислї панувала домашна форма капіталїстичної продукції, але переховали ся також численні останки дрібно-буржуазного ремісничого устрою з властивими йому корпораційними орґанїзаціями.

По селах переважали кількостево останки натуральної продукції — дрібні рільничі господарства з ріжними помічними ремеслами; торговельний капітал старав ся розширити на них свою орґанїзаторську діяльність визиску; це вдало ся йому в значнім степени, але не цїлковито, бо він стрічав не мало перешкоди в видї численних пережитків февдальних відносин. Процес розвитку і усуваня старих форм, який розпочав ся під впливом торговельного капіталу, під впливом промислового капіталу посував ся далеко скорше, робив собі побіч давних, також нові дороги.

Виступаючи до конкуренції з дрібно-ремісничою формою продукції, велика мануфактурна продукція показала ся сильнїйшою від першої. Велика продуктивність технїчно поділеної праці в рукодїльнях спричинила так велике обниженє вартости, отже і цїн продуктів, якого ремесло не було в силї видержати, тому то ремесло скоро упадало в тих галузях перетворчого промислу, котрі заняла рукодїльня; а число таких галузий все зростало.

Щоби хоч часово видержати нерівну конкуренцію, цехові майстри були змушені за якунебудь цїну збільшити видатність праці, або принаймнї збільшити сї визиск. В наслїдок того в рукодїльнянім періодї виступають з особливою силою обяви розкладу старих ремісничих орґанїзацій, які то обяви появили ся вже, хоч в меншій мірі, в попереднім періодї: зріст еґоїзму серед майстрів, змаганє всїми силами перешкодити челядникам, щоби не ставали

самостійними ремісниками, упадок давної безпосередної звязи межи майстрами і челядниками, завзята клясова боротьба межи орґанізаціями перших і других, вкінци внутрішний розпад самих цехів, який проявляв ся в змаганю декотрих майстрів оминути стісняючі їх особисто цехові постанови, і вивискувати своїх товаришів — инших майстрів — подібно, як се робили торговельні капіталісти. Здібність цехів до житя зменшувала ся дуже скоро.

Цехові орґанізації — так як і всї инші пережиті форми — тратили не лиш свою суспільну ужиточність, але ставали ся навіть шкідливими для дальшого розвитку суспільства. Цехи, які мали монополь продукції, а вчасти монополь ринку в більшости міст, були великою перешкодою розвиткови рукодільнї. Інтереси більшости суспільства вимагали дальшого розвитку рукодільнї; тому конечно була потрібна свобода капіталу, знесенє цехових ограничень і привілеїв.

Цехи стали в обороні своїх тісних інтересів, і тому заняли вороже становище зглядом технїчного поступу, котрий грозив загладою дрібним продуцентам. Користаючи з свого суспільного значіня, з свого впливу на правительство, цехи всїми силами перешкаджали впровадженю до суспільної технїки нових винаходів і осягали часто те, що винахідники гинули разом з своїми винаходами. В таких случаях реакційна роля старих орґанїзацій виступала дуже виразно.

В той спосіб в свідомости нових промислових кляс, буржуазії і пролетаріяту, постепенно ширила ся і утверджувала ся думка о конечности знесеня цехового устрою. Діяльність правительства чимраз більше звертала ся проти пережитих орґанїзацій.

По утраті суспільного значіня, цехи почали поволи розпадати ся формально. Передовсїм они стратили свою давну незалежність. Королївська власть присвоїла собі право надавати титул майстра і она користала енерґічно з того права — для збільшеня скарбових доходів. При видачі патентів на майстра отвирало ся широке поле для

надужитя; патенти видані одним пануючим, признавав єго наслїдник за неважні, бо і він потребував гроший. Дуже часто замість тих патентів продавано, як то вже ми говорили, привілеї в цїли оминаня цехових ограничень, найчастїйше одно і друге мало місце рівночасно.

Такі відносини правительства до цехів приспішили їх упадок в Анґлії, де они зникли скорше, як в инших державах. В Німеччинї они істнували аж до початку XIX. віку. В Франції знесенє цехового устрою відбуло ся відразу дорогою революції в 1789. р. Але і там в тім часї они заледво могли вдержати ся, випрані всюди конкуренцією рукодїльнї і домашної капіталїстичної продукції.

В часї підданьства селян і на початку капіталїстичної доби, серед селянського населеня істнували п о м і ч н і р е м е с л а. Головну ролю межи ними грала продукція одежі — ткацтво і шитє; також виріб многих необхідних в господарстві знарядів.

Продукти помічного ремесла споживано почасти в власних господарствах витворців, почасти продавано. Враз з розвитком грошевих зносин, з зміною селянських обовязків, а головно, коли появив ся торговельний капітал, продукція на продаж в помічних ремеслах переважає над продукцією для власного ужитку. Орґанїзація помічних ремесел, залежна від ринку, приймає форму домашного капіталїстичного промислу.

Перехід до рукодїльництва відбував ся на тім полї дуже поволи. Рукодїльня на селї по більшій части заховує ще довго слїди "помічного" характеру тих ремесел, з котрих повстала: робітники не є лиш єї робітниками — в лїтї они вертають до своїх занять на ріли; тодї рукодїльня в части, або зовсїм не функціонує. Часто загальний економічний занепад села допроваджує до упадку рукодїльнї: підприємець вважає кориснїйшим для себе, щоби селяне працювали по домах, як при помічнім ремеслї. Річ полягає на тім, що з огляду на низький уровень потреб селянина і з огляду на другорядне значінє, як для рільника, помічного

зарібку, витвори домашної продукції можуть бути продавані дуже дешево, помимо стародавної техніки.

Однак такий розклад рукодільництва, розкинене його в просторони, відворотна переміна промислового капіталу в торговельний, є в кождім разї переходовим явищем, яке усуває дальший поступ в техніці. Розвиток великих підприємств о високій видатности праці обнижує ціну до такої степени, що она перестає винагороджувати працю селянина і єго родини. Опісля зменшує ся також продукція для безпосередного зужитя. Рукодільництво витворює сильний попит на сирі матеріяли і селянин бачить, що для него вигіднійше продавати їх, ніж обробляти. Окрім цего кращий зверхний вигляд великих капіталїстичних підприємств, побіч значної дешевости, є причиною, що селяне волїють їх радше, ніж вироби власної праці.

Так отже з поступом техніки великої продукції розвиває ся суспільний поділ праці: рільництво відділює ся від перетворчого промислу, селянин або йде до рукодільнї, або займає ся лиш рільництвом.

Дрібна рільнича продукція тратить рівновагу, позбавлена підпори, яку мала в помічних ремеслах, і сила єї опору, з огляду на розвиваючі ся економічні форми, зменшує ся.

Це є основна тенденція розвитку промислового капіталу. В рукодільнім періодї, в першій стадії промислового капіталїзму, проявляє ся она в слабій мірі, почасти навіть зовсїм маскує ся, через повстанє в звязи з рукодільнями деяких нових і розвиток декотрих давних помічних ремесел: достава матеріялів для рукодільнї показує ся корисним занятєм і селяне почасти самостійно, почасти при помочи підприємців-капіталїстів, продукують ті матеріяли, єли на те позваляє їм техніка.

Капіталїзм в рільництві взагалї не розвиває ся так скоро і не з таким поводженєм, як в перетворчім промислї.

Техніка рільничого господарства не позваляє на так широкий поділ праці, який бачимо в рукодільни. Чи можна

поділити на складові части прим. таку чинність, як оранє? Окрім цего ріжні пільні роботи треба виконувати в ріжнім часї, а се ще більше зменшує значінє технїчного подїлу працї в тім обсягу продукції.

Тому то навіть в добі рукодїльнї велика капіталїстична і дрібна рільнича продукція виказує малі ріжниці що до видатности працї, так що дрібна продукція з поводженєм видержує конкуренцію великої.

Впрочім великі рільничі підприємства від самого початку мають певну технїчну перевагу, головно що до транспорту средств продукції з ринку і готових продуктів на ринок. Очевидно технїка великих підприємств розвиває ся також дуже скоро. Помимо того дрібні господарства ще довго видержуть конкуренцію великих. Брак технїки винагороджує ся великим напруженєм працї дрібного рільника. Це засадниче недомаганє того господарства. Лиш надзвичайна утрата енерґії працї позволяє дрібному рільникови видержати конкуренцію, так що взагалї праця не оплачує ся.

Границя "животности" дрібного господарства лежить поза обсягом мануфактурної епохи, але єго "здібність до житя" вже обнижує ся значно в тій епосї.

(В роздїлї о ґрунтовім рентї розглянемо подрібнїйше історію капіталїстичного рільництва.)

г) Торговельний і промисловий капітал.

В міру того, як з торговельного капіталу вироджує ся промисловий капітал, обсяг суспільної ролї торговельного капіталу звужує ся. Він тратить своє безпосередно орґанїзаторське значінє в продукції, бо ту функцію бере промисловий капітал.

Для промислового капіталу капітал торговельний стає ся посередником при закупнї средств продукції і продажі товарів, але, взагалї, з цего не слїдує, що торговельні підприємства панують над промисловими. Відношенє сил є инше: єсли торговельний капіталїст пробує взнести ся по-

над ролю посередника і заняти упривілїоване становиско, т. є. обнижуючи значно ціну товарів, визискувати над міру промислового капіталїста, той послїдний волить обходити ся без його услуг і навязує безпосередні зносини з ринком.

Однак таке ограничене функції торговельного капіталу відбуває ся лиш і стілько, оскілько розвиває ся рукодїльництво; а це послїдне ще через довший час — в Анґлії до початку XVIII. віку, в Німеччині ще пізнїйше — розширює ся в досить скромних розмірах, побіч дальше істнуючої домово-капіталїстичної продукції.

Окрім цього розвиток рукодїльництва в многих случаях торує дорогу домашно-капіталїстичній системі: конкуренція рукодїльні, ослаблюючи самостійного дрібного продуцента, віддає його в руки торговельного і лихварського капіталу.

Опісля — властитель рукодїльні дуже часто є також купцем в відношеню до дрібних витворців, котрі достарчують йому матеріялів продукції. Часом в рукодїльні не виконує ся всїх функцій продукції, декотрі з них віддають ся дрібним продуцентам працюючим в дома — тут знов маємо домашну систему капіталїстичної продукції.

Взагалї слїдом висших форм капіталїзму і під їх впливом розвивають ся звичайно низші, котрі в дальшім своїм розвитку з черги мусять перейти в висші форми.

Що відносить ся до постепенної спеціялїзації форм капіталу — відділене ся капіталу промислового від торговельного, а також повстане кредитового капіталу — то це представляє поодинокий ступінь розвиваючого ся подїлу працї межи підприємствами в капіталїстичнім суспільстві.

3. Способи суспільного подїлу продуктів в добі мануфактури.

Основним, майже загальним способом подїлу богацтв в капіталїстичнім суспільстві є обмін, незорґанїзований риночний подїл. В процесї обміну кожда суспільна кляса і кождий поєдинчий член кляси одержує свою часть су-

спільного продукту. Безпосередний поділ переховує ся звичайно лиш в нутрі родинного господарства.

Значному розвиткови обміну відповідає поступ грошевого обороту. В капіталїстичній продукції гріш є необхідною підоймою; без него сї істнованє неможливе. Капіталїст набуває за гроші средства продукції і робочу силу. Коли через співдїланє тих елементів продукції одержує ся продукт, єго знов продає ся за гроші. За одержані гроші, або за їх частину, наново купує ся робочу силу, знаряди і матеріял, товар знов продає ся і т. д. Опісля товар переходить з рук до рук, аж до зужитя — знова за помочю грошей. Зогляду на те для нормального ходу капіталїстичного житя є річию первородної ваги, щоби грошевий оборот відбував ся правильно і без перешкод, щоби подача грошей все відповідала попитови. В який спосіб можна це осягнути?

Як ми вже висше зазначили, гроші представляють форму вартости, яка позволяє переховувати через неозначений час і нагромаджувати в неограниченій скількости богацтва. Они також викликують змаганє до неограниченого громадженя і переховуваня. Так, що загальна сума грошей в краю о обміннїй господарцї майже все перевисшує скількість конечно потрібну для обороту. Весь надмір лежить поза сферою обороту — в кешенях, скринях і пивницях властителїв і відгравае ролю грошевого скарбу.

Власне завдяки істнованю скарбу подача на грошевім ринку може серед звичайних условин легко і скоро пристосуватись до попиту.

Подача грошей залежить від условин обміну і кредиту. Висоту попиту для даного періоду часу, як це вже висше було спімнено, можна пізнати в слїдуючий спосіб: до суми цїн товарів спроданих за готівку, додає ся сума припадаючих на даний період сплат на рати—відпимаючи від них ті, які взаїмно зносять ся, а вислїд дїлить ся через пересїчне число оборотів грошей. Отже колибанє ся в подачі грошей залежить: або від зміни кількости і цїн товарів, або

від зміни в розмірах і техніці кредиту. або також від змін в скорости грошевого обороту.

Припустім, що для однотижневого періоду загальна сума цін товарів, продаваних на ринку за готівку, виносить 1 міліон рублів, сума сплат на рати, менше ті, що взаїмно зносять ся — ½ міліона, пересічне число оборотів монети — 1. Тоді сума попиту грошей рівнає ся 1,100.000 рублів. В слідуючім тиждни в наслідок зросту скількости, або підвисшеня ся цін товарів, загальна сума їх ціни виносить 1½ міліона рублів, а прочі условини остають ся незмінені. Ті нові ½ міліона рублів купуючі товари мусять видістати з своїх скринь і заплатити продавцям — інакше не можна набути товарів. Подача грошей, т. є. скількість їх в обороті побільшує ся о пів міліона, а скарб зменшує ся о таку суму. Противно, колиб сума цін товарів не збільшила ся, але зменшилась, тоді часть грошей, що пішла на заплату за товари, осталаськи в кешенях властителів, побільшуючи грошевий скарб. Так само річ має ся при зрості або обниженю суми сплат на рати. Тут техніка кредиту має велике значінє: сли нема кредитових інституцій, котрі перебирають довги ріжних підприємств, то для ринку треба більше гроший; треба сплачувати грішми почасти і такі довги, котрі взаїмно знесли би ся, коли-б були рівночасно подані до відомости і зіставлені взаїмно; сума тих довгів збільшує скількість оборотових грошей, замість перейти до скарбу.

Припустім тепер, що при незміненій сумі цін товарів — 1 міліон, і при незміненій сумі сплат на рати — ½ міліона, пересічна скількість монетарних оборотів збільшила ся з 1 на 2 і товари і гроші обертають ся скорше. Тоді ринок вспіє замість раз, скористати два рази, з одної і тої самої суми грошей; капіталіст прим. має час купити за 1.000 рублів средств продукції, опісля одержати таку суму з продажи товарів, і знов купити за них средств продукції, т. є. обійти ся замість з 2.000 рублів лиш з 1.000 рублями. Весь грошевий ринок вимагає лиш 750.000 рублів, замість попередних 1,100.000 рублів; прочі 750.000 рублів лишають ся в кешенях властителів, збільшуючи скарб. Зі змен-

шенєм ся скорости товарово-грошевого обороту противні явища мають місце - часть скарбу переходить в оборот.

В той спосіб, при нормальнім, звичайнім стані річий утверджує ся відношенє ся межи попитом і подачею грошей. Скарб грає ролю резервоару, звідки, в разї потреби, вишливають гроші на поле обороту і куди пливе в противнім случаю їх надвишка.

З розвитком капіталїстичного суспільства, сума оборотових грошей на ринку росла далеко скорше, ніж скарб; але і скарб мусїв збільшувати ся, бо в противнім разї був би невистарчаючим з упливом часу, щоби реґулювати колибаня величезного грошевого ринку. Продукція грошей мусїла з конечности зростати. І справдї першим крокам капіталїзму в Европі товаришів небувалий доси привіз благородних металїв з нововідкритих країв, а головно з Америки. Впрочім значіня того напливу грошей ослаблював до певної міри факт, що вартість грошей, отже до певної степени також їх сила купна впала в порівнаню з середними віками; це залежало від більшої, як давнїйше, легкости добуваня грошевих металїв, завдяки котрій скіль кість суспільної енерґії працї, вложеної в даній сумі грошей, стала ся о много меншою.

Однак потреба грошей росла з так великою скоростю, що з часом, побіч металевих, почали вживати також паперових грошей.

Історія повстаня паперових грошей в головних начерках є слїдуюча. Важенє грошей при обмінних операціях перестало бути конечним від часу, як правительство взяло на себе контролю над оборотом грошей. Правительство виробляло з металю грошеві пластинки в даній вазї, формі і вартости монети. Монету від тепер приймали без важеня, бо правительство ручило за єї вагу і все було готове приняти єї назад за означену на них самих цїну.

Монети витирають ся в обороті, тратять на вазї, а однак все заховують ту саму силу купна, яка є на них означена, бо правительство не відмовляє ся замінити витерту монету на нову. Коли люде певні, що уряд все обміняє ви-

терту монету на нову, они приймають сї, хочби зовсїм не мала ваги. Звідси лиш оден крок до паперових грошей.

Правительство випускає паперові знаки, за котрі ручить і котрі всї приймають за монету, довіряючи правительству. Грошевий знак, це — можна сказати — монета, що витерла ся до тої степени, що з неї осталась лиш назва.

З початку правительство випускає лиш обмінні паперові гроші, т. є. такі, які на кожде жаданє зобовязує ся обміняти на благородні металї згідно з означеною на них цїною. Обмінні гроші в обороті мають вартість таку саму, як металеві. Не маючи майже жадної вартости самі про себе, они при обмінї мають цїну, бо неначе представляють свідоцтво на присвоєнє собі певної скількости суспільної енерґії працї, вложеної в грошевих металях.

Але випускаючи обмінні паперові гроші, правительство має звичайно на оцї не потребу обороту, але свої власні потреби. Паперові гроші є для правительства вигідною формою безпроцентової пожички: правительство друкує їх і опісля виплачує ними видатки уряду, державну службу і т. п. Тому, що потреби правительства ростуть разом з економічним розвитком, отже нич дивного, що оно випускає скількість паперів, яка значно перевисшує попит грошевого ринку. Тодї надмір паперів масами напливає до обміну на золото; як "скарб", золоті гроші є певнїйшим богацтвом, нїж паперові, які можуть стратити вартість в разї банкроцтва правительства. З початку державні каси вимінюють папери, але опісля, коли правительство бачить, що безпроцентова пожичка не удає ся, оно здержує свобідний обмін і обмінні паперові гроші перемінюють ся в необмінні.

Силою права правительство змушує горожан приймати необмінні паперові гроші і само також приймає їх при плаченю податків, мит і т. д.

Побіч необмінних паперів золото не вдержує ся в обороті: оно або заміняє ся в скарб, або йде за границю як заплата за привожені товари. В внутрішнім обороті позі-

стають лиш паперові гроші, але їх звичайно є за богато, більше, як треба. Вийти з обороту дуже їм трудно; за границею їх не приймають, а скарб творять дуже сумнівний. Що-ж тоді стає ся?

Припустім, що в якійсь державі дійсний попит на грошевім ринку виносить 800 міліонів рублів, а кредитових паперів в обороті є за 1.200 міліонів. Тоді очевидно 1.200 міліонів паперів заступає 800 міліонів золота і представляє в обороті ту саму вартість, що 800 міліонів рублів золотом. Тоді вартість кредитового рубля буде рівнати ся $^{800000000}/_{1200000000}$ або $^{2}/_{3}$ золотого рубля, значить $66^{2}/_{3}$ коп. золота. Це зазначують в той спосіб: "курс кредитових білетів $66^{2}/_{3}$ коп. золотом за рубля".

Упадок курсу паперових грошей в Росії доходив до 23 коп. за рубля. Взагалі він може спадати без границь. В Франції, в часах першої републики, надмірне друковане асиґнацій знизило їх ціну до $2\frac{1}{2}\%$ номінальної ціни, т. є. 40 франків асиґнат рівнало ся 1 фр. золотом.

Колибаня вартости необмінних паперових грошей можуть залежати від богато ріжних причин, чисто економічних або так званих політичних. Прим. політичне непевне положенє держави підчас війни, революції і т. п. — відразу обнижує курс: довірє до правительства зникає значно і зменшує ся сильно попит на його кредитові папери. Упадок курсу викликує, очевидно, підвисшенє всіх цін в нутрі краю, а підвисшенє курсу противно — упадок цін. Але колибанє цін не наступає сейчас по змінах курсу. Найскорше приноровлюють ся до курсу ціни товарів продукованих головно на вивіз а також тих, які привозять з за границі; так діє ся тому, що курс паперів реґулює ся наперед на заграничнім ринку, а на внутрішнім грошевім ринку не може бути докладно означеним, бо там майже не курсують металеві гроші, після котрих означує ся курс паперових грошей. Повільнійші зміні піддають ся ціни товарів, які лиш в части привозять або вивозять, а продукованих головно і зуживаних в нутрі краю. До таких товарів належить також робоча сила. Тому то упадок курсу

взагалї є некорисний для робітничої кляси: цїни средств конечних для житя підносять ся скорше, нїж платня робітникам; капіталїсти нїколи не спішать ся піднести єї відповідно до підвишки цїн на средства живности.

В великій масї відбуваючих ся обмінних операцій купно і продаж на кредит стають ся що раз частїйшим явищем. Рівнож і лихва в добі, котру тепер досліджуємо, сягає величезних розмірів.

Правительство від самого початку періоду обмінної господарки бере на себе контролю над кредитовими операціями. В разї потреби оно помагає відзискати довг, але під услівєм, що істнують письменні докази довгу, так зв. кредитові документи.

Найпростїйшою формою кредитового документу є записанє довгу в торговельну книгу. Торговельники провадять в означенім порядку книжки, в котрих записують кому і кілько они винні, і кілько їм винні: коли приходить час заплати, они порівнують торговельні книжки межи собою і платять грішми лиш ріжницю межи довгами з обох сторін.

Найважнїйшою формою кредитового документу є "вексель" — квіт на затягнений довг, уложений після правних вказівок. Це є одинокий кредитовий документ в міжнародній торговли. Він заступає гроші в слїдуючий спосіб.

Припустім, що російський купець А. вислав пшеницю анґлїйському купцеви Г. Анґлїйський фабрикант В. продав машину російському купцеви Б. Тодї Б. купує від А. вексель виставлений на Англичанина Г. і посилає його Анґличанинови В., котрий одержує гроші від Г. після цего векселя. Обійшло ся зовсїм без посиланя грошей, а кождий одержав своє, без видатків і ризика подвійної пересилки.

Разом з розвитком кредиту появили ся інституції, що займають ся лиш кредитовими операціями: з одної сторони одержують они кредит від тих, що розпоряджають свобідними капіталами, з другої сторони дають кредит капіталїстам, які його потребують, т. є. пускають в оборот свої і

пожичені від других гроші. Такі інституції називають ся банками.

Докладнійше розглянемо форму кредиту і його значінє в загальній системі народної господарки тоді, коли буде мова не о повстаючім (рукодільнім), але о розвиненім капіталї. В кождім разї вже в добі, котру тепер розслїджуємо, кредит має великий вплив на обмін, а через нього також і на продукцію. Взагалі вплив є того рода, що кредит помагає розвиткови великої продукції, бо часово згортає в одних руках прокуційні средства многих осіб.

4. Поділ суспільного продукту межи ріжними капіталїстичними клясами.

а) Зиск.

Від часу, як повстала суспільна кляса купців, повстав новий спеціяльний вираз — "зиск" — щоби означити сї участь в суспільнім продукті, так як участь прим. ремісника означено виразом "заробок". Ріжниця в тих назвах виразно показує, що, після загального погляду в суспільстві, дохід ремісника є вислїдом його працї, підчас коли дохід купця не залежить в такім степени від його працї. Загально вважає ся, що купець не продукує нїчого, бо продукт виходить з його рук в такій самій постаті, в якій він його набув; противно, праця ремісника витворює матеріяльні зміни, творить новий продукт.

Цей погляд операє ся лиш на поверховнім глядану на явище і випливає з хибного розумованя. Продукту не можна вважати за скінчений, коли не можна його зужити там, де його витворено; перевоженє його з одної місцевости до другої або з одного господарства до другого є конечною кінцевою операцією "продукції". Під тим зглядом праця купця не ріжнить ся нїчим від працї ремісника; і о скілько зиск залежить від суспільно-пожиточної утрати енерґії працї зі сторони купця, о стілько є дійсним зарібком.

Але дохід купця не полягає виключно на торговельнім зарібку. Купець від початку виступає в ролї торговельного капіталїста. Він бере верх над дрібними підприємствами, і зиск, котрий з них тягне, залежить не від скількости виконаної ним суспільно-пожиточної працї, але від розмірів капіталу і від його власти над продуцентами. В той спосіб зиск по найбільшій части не є зарібком; і чим дальше, тим в більшій степени дїйсний торговельний заробок топить ся в торговельнім "зиску", зходить в порівнаню з ним до зера.

То само відносить ся і до промислового капіталїста: зиск, який він одержує, не є в жадній звязи з величиною страт енерґії працї, котрих вимагає його орґанїзаторська дїяльність. Противно, рівночасно з зростом підприємства, капіталїст звичайно здає чимраз більшу часть своєї роботи на наємних робітників, зменшуючи розміри своєї орґанїзаторської працї; але його зиск зростає.

В тім значіню протиставленє капіталїстичного зиску зарібкови цїлковито відповідає дїйсности. Походженє промислового зиску ми вже висше пояснили. Він повстає з додаткової вартости, т. є. з додаткової працї наємних робітників. Дохід торговельного капіталу в домово-капіталїстичній системі є також вислїдом додаткової працї дрібних витворців, незалежних лиш формально; ріжниця в обох случаях не є річевою і она зникає що раз більше в міру того, як торговельний капітал стає ся промисловим.

Розслїджуючи справу зиску капіталїста, треба передовсїм зазначити, що норма додаткової вартости не є достаточною мірою зиску: ця норма вияснює лиш одну сторону справи — о скілько некористим є для робітника працювати в чужім підприємстві, але не показує вона з другої сторони — о скілько корисним є для капіталїста проваджене підприємства.

Ми розглядали вже оден примір капіталїстичного підприємства — виріб рушниць. Норма додаткової вартости творила там 100%, бо ті 12½ рублїв, які капіталїст стратив на купно робочої сили, принесли йому 125 годин до-

даткової праці, рівній 12½ рублям. Але капіталїст вложив в підприємство не лиш змінний капітал; він вложив ще 50 руб. сталого капіталу — видаток на матеріяли і знаряди. Після свого рахунку він одержав 12½ руб. зиску з цїлих 62½ руб. витраченого капіталу, або 20% від капіталу. Число проценту зиску з цїлого капіталу називає ся нормою зиску.

Очевидно норма зиску є менша від норми додаткової вартости бо норма додаткової вартости числить ся лиш після капіталу змінного, а норма зиску від всего капіталу — і сталого і змінного. В наведенім примірі є пять разів більший від змінного капіталу, а норма зиску пять разів менша від норми додаткової вартости.

Инший підприємець вложив в підприємство, припустїм, відносно ще більше сталого капіталу, прим 112½ рублїв на ті самі 12½ руб. капіталу змінного. Тодї, при тій самій нормі додаткової вартости норма зиску буде виносити лиш $^{12'5}/_{125}$, т. є. 10%. Отже друге підприємство є менше корисне нїж перше; це походить звідси, що сталого капіталу вложено в друге підприємство значно менше.

Взагалї при однаковій нормі додаткової вартости, норма зиску є тим низшою, чим меншим є змінний капітал в відношеню до сталого.

Інакше можна представити це в той спосіб: норма зиску з огляду на дану норму додаткової вартости є тим низшою, чим висший є орґанїчний склад капіталу. "Орґанїчним складом" капіталу називає ся відношенє що до вартости межи його сталими і змінними частями; орґанїчний склад вважає ся за "висший" тодї, коли стала часть є відносно більшою — а це тому, що процес розвитку, як побачимо дальше, провадить до зросту відносної величини сталого капіталу.

Попередний примір представляє річ в упрощенім видї: розходить ся тут о норму зиску лиш для одного обороту капіталу. Капіталїст купив раз матеріяли і знаряди, наняв робітників, продав товар і витрачений капітал вернув ся до него з зиском. В дїйсности не відбу-

вас ся всьо так просто. Підприємець не ограничує ся до одного обороту капіталу, але провадить інтерес в протягу довшого або коротшого часу. Зиск свого підприємства він мірить процентом зиску з а р і к. В міру потреби він купує робочу силу, знаряди, матеріяли; в міру можности — продає товар.

Єго капітал робить цілий ряд оборотів; при тім тих оборотів не можна докладно відділить від себе. Підприємець рівночасно продає давно витворений товар, продукує за помочію робочої сили новий і купує всьо, що потрібно для дальшої продукції. Грошевий капітал видає ся частями і вертає частями, але дуже нерівномірно.

Видаток на купно робочої сили вертає ся капіталїстови цілковито при кождій продажі товару, котрий зістав витворений через зужите тої робочої сили. Так само вертає ся цілковито при кождій продажі вартість матеріялів, які пішли на витворене товару. Сли прим. капіталїст продає 1.000 метрів перкалю, то мусить при тім одержати з поворотом все те, що єго коштували матеріяли і робоча сила, зужита при продукції тих 1.000 метрів (мусить він очевидно окрім цего одержати зиск, але тимчасом можемо лишити його на боці).

Зовсїм що иньшого діє ся з капіталом виданим на знаряди: на робітню, варстати, струменти; та часть капіталу не вертає ся від разу при кождій продажі товару. Продаючи 1.000 метрів перкалю, капіталїст не одержує ще тої суми, яку видав на робітню. І це зовсїм природне: робітнї йому не убуло, стоїть на своїм місцї і буде служити еще може бути на многолїтну продукцію. Припустїм, що сї вистарчить на випродуковане мілїона метрів перкалю: тодї в вартість кождого метра входить одна мілїонова часть вартости робітнї і при продажі 1.000 метрів, повинна вернутись йому лиш $^1/_{1000}$ капіталу виданого на робітню.

Те саме відносить ся до струментів: при продажі перкалю капіталїстови вертає ся за кождим разом лиш певна часть видатків на варстати і вертена, при помочи котрих вироблено товар. Сли варстату вистарчить на 100.000 ме-

трів, то при продажі 1.000 метрів капіталїст одержує з поворотом в грошевій формі $^1/_{100}$ вартости варстату і т. д. Оден знаряд може служити довше, як другий: прим. робітня — 50 лїт, варстат — 5 лїт. Часть капіталу видана на робітню вертає ся дрібними частинками і верне ся в цілости доперва за 50 лїт; иншими словами час єї обороту виносить 50 лїт. Для капіталу виданого на варстати цілковитий оборот відбуває ся в протягу 5 лїт. Капітал виданий на матеріяли і робочу силу обертає ся ще скорше прим. в протягу одного місяця.

Ріжниця межи двома частями капіталу, котру ми зазначили, має велике значінє для капіталїста: одна— видатки на матеріял і робочу силу—вертає ся відразу підприємцеви при кождоразовій продажі товару; це так званий о б о р о т о в и й капітал; друга — видатки на знаряди — лиш частинно вертає ся капіталїстови; це к а п і т а л з а к л а д о в и й. Закладового капіталу тратить ся при повстаню підприємства відносно велику скількість від разу; а оборотового капіталу для провадженя інтересу потрібно лиш тілько, щоби його вистарчило від одної спродажі до другої; для підприємця ця ріжниця є дуже важна.

Межи закладовим і оборотовим капіталом є ще иньші ріжниці. Закладовий капітал через цілий час уживаня, доки не знищить ся, не змінює форми: робітня остає ся робітнею, сокира — сокирою. Оборотовий капітал змінює форму підчас продукції: пряжа стає ся тканиною, вуголь спалює ся, — і одно і друге перестає істнувати в давній постаті; робоча сила також раз зужита, перестає бути капіталом, вже не належить до капіталїста, котрий мусить купувати сї знова до дальшої продукції.

Не треба мішати капіталу оборотового з змінним капіталом, і закладового капіталу — з сталим. Одно ділене капіталу на части робить ся з точки погляду підприємця, друге — з точки погляду робітника — виконавця. Змінний капітал — вартість робочої сили —

є лиш частю оборотового капіталу, бо в оборотовім капіталї містить ся ще вартість матеріялів; а сталий капітал є більший від закладового, бо містить в собі також саму вартість матеріялів.

В продукції маємо:

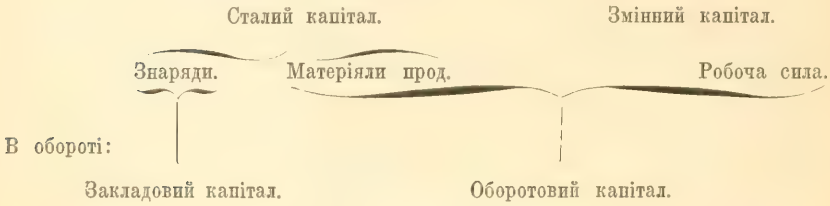

Знаючи скорість обороту поодиноких частий капіталу, можна знайти пересїчну довготу обороту цїлого капіталу, т. є. вирахувати, через який час цїла сума вложеного капіталу частинно, при поодиноких продажах в грошевій формі переходить через руки капіталїста.

Легко зрозуміти, яку ролю в обчисленях капіталїста грає пересїчний час обороту; єли при кождім обороті одержує ся 2% зиску, то при трех оборотах процент зиску винесе 6%, а при пятьох аж 10%.

В квестії річного проценту зиску, час обороту змінного капіталу має особливше значінє. Припустім, що той час становить оден місяць, то змінний капітал в протягу року вертає ся підприємцеви 12 разів. Єли норма додаткової вартости виносить 100%, т. є. 1 рубель змінного капіталу приносить капіталїстови 1 рубля додаткової вартости, то за цїлий рік оден і той самий рубель змінного капіталу принесе в 12 разах 12 рублїв, т. є. 1.200% додаткової вартости.

Для робітничої кляси значінє має лиш проста норма вартости додаткової, т. є. норма кождоразового обороту, бо она вказує на відношенє додаткової працї до конечної, і о скілько є некорисним для робітника продавати робочу

силу. Для капіталїста важною є р і ч н а норма додаткової вартости, бо єго цїлию є одержати можливо як найбільший річний процент зиску з свого капіталу, а річна норма додаткової вартости вказує, о скілько корисним для нього є купувати робочу силу.

Як це ми вже вияснили, норма додаткової вартости при поодинокім обороті змагає до зрівнаня ся в всїх галузях суспільної продукції. Тимчасом пересїчний оборот капіталу в ріжних галузях продукції є ріжний, тому то річна норма додаткової вартости є неоднакова. Єли прим. в прядільнянім заводї пересїчна довгота обороту змінного капіталу виносить оден місяць, а в гарбарстві два місяцї, то, при нормі додаткової вартости в скількости 100%, це дасть річну норму для прядільнї 1200%, для гарбарнї 600%.

Вже висше ми сказали, що навіть при однаковій нормі додаткової вартости, норма зиску не є однакова, єли склад капіталу є ріжний. Тепер треба до того додати, що і річна норма додаткової вартости є неоднакова, єли не є однаковий час обороту змінного капіталу. Звідси здавалоби ся, що заключенє буде таке: річна норма зиску в ріжних підприємствах повинна бути ріжною.

В поодиноких случаях можна це наглядно показати в слїдуючий спосіб: Маємо два капіталїстичні підприємства — цукроварні і бавовняні заводи.

Ч. підприємства.	Сталий капітал.	Змінний капітал.	Річна норма додаткової вартости	Річна сума додаткової вартости.	Ціна відповідаюча вартости всего товару витроченого в протягу року.	Рыночна ціна всего товару.	Річний процент зиску.
1	900 р.	100 р.	100%	3 обор.	300%	300 р.	30%
2	950 .р	50 р.	100%	2 обор.	200%	100 р.	10%

Чи можливий такий стан річний в дїйсности? Нї, бо

він перечить правам конкуренції, пануючим в капіталїстичнім суспільстві. Коли в дійсности підприємства одної галузи продукції є більше корисні, ніж підприємства другої, тоді відбуває ся перехід капіталу з другої до першої: в першій продукція розширює ся і подача єї продуктів на ринку зростає; в другій зменшує ся продукція і подача єї товарів на ринку зменшує ся; тоді ціна товарів в першій галузи продукції паде, а в другій підвисшує ся, рівночасно змінює ся норма зиску одних і других підприємств. Отже з причини конкуренції відбуває ся переміна цін в такім напрямі, щоби зиск в найкористнїйших підприємствах обнизив ся. В той спосіб річний процент зиску змагає до рівноваги. Так впливає на нього конкуренція капіталїстів. Ринок взагалї не зносить нерівности: в капіталїстичнім суспільстві він грає ролю загального елементарного нівелятора.

Так отже після прав конкуренції річний процент зиску з капіталу в данім суспільстві зміряє до зрівнаня ся і колибає ся около одної пересїчної величини.

Легко переконатись, що в наслїдок того права одні товари завсїгди продають ся дещо понад свою вартість, инші — понизше вартости. Це нам буде легко розслїдити на попереднім примірі, припускаючи, що в цїлій суспільности є лиш два капіталїсти (справа не змінить ся, хоч би ми взяли для приміру далеко більше капіталїстів).

Ч. підприємств.	Сталого капіталу.	Змінного капіталу.	Норма додаткової вартости.	Річна скількість оборотів змінного капіталу.	Річна норма додаткової вартости.	Річна скількість додатковової вартости.	Річна норма зиску.	
1	900р.	100р,	300%	300р.	1300р.	1200р.	20%	Ціна товару понизше вартости 100р.
2	950р.	50р.	200%	100р.	1100р.	1200р,	20%	Ціна товару повисше вартости 100р.

Отже кождий товар продає ся пересічно не після вартости праці, але висше або низше. Те, що виграє ся на ціні одних товарів, тратить ся на ціні других. Лиш загально і пересічно, не для поодинокого товару, але для суспільного продукту риночні ціни відповідають вповні вартости.

Продаж поодиноких товарів не цілком після їх вартости є ціхою капіталїстичної продукції. В обмінній господарці, (не капіталїстичній а дрібно-буржуазній, — котра в прочім в чистім виді зовсім не істнувала), продавцем був безпосередний продуцент; він все мусів приноровити ся при обміні до вартости продуктів, в противнім разї поодинокі господарства, як то вже ми говорили, упадають, зменшують продукцію, а опісля вислїдом цього є, що зміни в попиті і подачі змагають до встановленя цін відповідних вартостям. Пересічна риночна ціна товару могла тоді зближати ся до його вартости.

В капіталїстичнім суспільстві річ має ся інакше: товар продає не особа, яка його випродукувала, але капіталїст. Для капіталїстів обмін рівних скількостий суспільної енерґії праці необхідним не є, найважнїйшим для него є з и с к. Процент зиску мусить бути однаковий, хочби навіть риночна ціна мала віддалити ся від вартости.

Все те, що ми сказали про річний процент зиску, відносить ся не лиш до чисто промислових, але також до торговельних і кредитових підприємств. Хоч змінний капітал тих підприємств був би незначний, хоч незначною булаби сума витворюваної в них додаткової вартости, они мусять давати звичайний річний процент зиску, або їх понехає ся, як некорисні, а капітали звернуть ся до инших галузий суспільної продукції.

Впрочім в ріжних галузях продукцій можуть вдержати ся певні ріжниці в висоті річного проценту зиску. Ріжниці ті залежать передівсім від того, що в одних підприємствах орґанізаторська діяльність капіталїста є більше зложена і труднїйша, в инших — менше. Здаючи свою орґанізаторську роботу на наємних робітників, капіталїст мусить вдоволити ся трохи меншим процентом зиску. З тої

самої причини банковий процент від капіталу є звичайно низший від звичайного промислового зиску. Слиб в промисловім підприємстві я дістав з 100 рублів 7 рублів зиску на рік, то пожичаючи ті 100 руб. промисловому капіталїстови, я вдоволю ся 5 руб., але за те позбуду ся клопотів, перозлучних з промисловими підприємствами.

Другим услівєм ріжниці висоти зиску є ступінь ризика полученого з провадженєм інтересу. Щоби капіталїстови оплатило ся наражати ся на велике ризико, то його зиск мусить бути висший від звичайного зиску. Передовсїм легко можна це бачити на примірі кредитовиxx підприємств. При звичайних 7% зиску промислового, банковий капіталїст годить ся взяти прим. 5 від 100 лиш в тім случаю, єли довжник дасть достаточне забезпеченє; єли такого забезпеченя нема, вірітель уважає 5% недостаточним винагородженєм, бо він ризикує, що гроші можуть бути йому не звернені. Тому то вірітель в подібнім случаю може взяти 6, 8, 10%, а навіть і більше.

Звичайна норма річного зиску для даного суспільства залежить від цілої суми єго капіталів і цілої суми витвореної в протягу року додаткової вартости. Єли сума капіталів виносить 1000 мілїонів, а вартість додаткова 100 мілїонів, пересїчна норма зиску буде 10%. Впрочім тут треба зробити увагу, що часть додаткової вартости заберає в видї податків і мит правительство, другу часть, як то побачимо дальше, в видї ренту — властитель землї. Припустім, що обі ті части виносять 30 мілїонів. Тодї цїлий зиск капіталїста виносить 70 мілїонів, пересїчна річна норма — 7%.

Вертаючи до розслїджуваного тут періоду капіталїзму — мануфактурної епохи — треба завважити, що тодї норма зиску була дуже висока, мірила ся взагалї на десятки процентів (часом доходила до 300—100%). Це треба пояснити в слїдуючий спосіб: доки праця була ручною, видатки на робочу силу, т. є. змінний капітал, творять дуже значну часть цїлого капіталу, а тому що зиск повстає за

помочю змінного капіталу, то чим він більший, тим висший є процент зиску. Тому то хоч в мануфактурних підприємствах норма додаткової вартости не є дуже висока, процент зиску є значний.

Однак загальна маса зиску не сягає таких величезних розмірів, як в добі розвиненого машинового капіталїзму і капітали є ще відносно малі, а великий процент від малого капіталу ще не представляє значної суми.

б) Ґрунтовий рент.

В февдальній добі житя людськости, коли рільництво було засаднічою і пануючою формою продукції, володїнє землею було нероздїльно злучене з орґанїзаторською ролею в суспільній боротьбі з природою. Доходи властителя землї, февдала (панщина і чинш) були неминучим вислїдом тої орґанїзаторської діяльности і рівночасно конечним услівєм, щоби властитель рілї міг сповняти свою суспільно-пожиточну ролю.

Розвиток обмінного господарства змінює характер і значінє доходу земельного властителя. Що до форми, зміна полягає на тім, що доходи побирають ся не в натуральнім видї, т. є. не вирост в формі продуктів, але змінюють ся наперед на гроші. Ця зміна полягає на тім, що дохід той що раз то менше випливає з продуктивної орґанїзаторської діяльности властителя рілї, бо февдал, втягнений в систему обмінних зносин що раз то більше усуває ся від тої діяльности.

Це не значить, що дохід властителя землї почав зменшувати ся. Противно, як то ми вже сказали, власне під впливом розвиваючого ся обміну, февдальний визиск зміцнює ся значно і викликує з початку прикованє селян до землї, а опісля позбавленє їх землї цїлковито, або в части.

Коли зникає панщина і чинш, а підданий селянин стає ся почасти свобідним, дрібним властителем землї, з февдально-орґанїзаторської ролї майже не остаєсь нїчого. Впрочім дїдич не все дає землю на винайм, але часто про-

вадить сам господарство при помочи наємних робітників, але тоді тип господарства є цілковито капіталїстичний, не подібний до февдальної орґанїзації продукції. Дохід властителя землї стає ся анальоґічним з "зиском" капіталїста; земля стає ся капіталом і з загальної суми додаткової вартости, витворюваної в данім суспільстві, властитель рілї мусить одержати свою часть, як кождий инший капіталїст. Лиш що розміри тої части залежать від дещо відмінних условин, нїж для иньших капіталїстів.

Розвиток капіталїстичних форм володіня землею відбував ся з певною повільностю. Останки февдальних відносин лиш в Анґлії зникли в половині XVIII. віку, а в иньших краях европейських задержались довше: до кінця XVIII. в. в Франції, до послїдного часу в Німеччині, Австрії і и.

Решітки февдалїзму є ріжні що до форми для ріжних країв і періодів. Деколи спроваджують ся вони до натурально-господарчого винайму; тут вчислює ся, перше, винаєм за відроблене на панськім, що повстав з давної панщини, друге, спілка, подібна до февдальних чиншових условин (наймаючий віддає властителеви землї певну часть продукту, найчастїйше половину, часом більше). Деколи з причини особливних історичних обставин, серед розвиваючих ся капіталїстичних условин переховують ся через довший час останки підданчої громади (звичайно правительство піддержує громаду з тих самих причин, що давнїйше піддержував єї февдал: в цїли позисканя ріжнородних оплат, вигіднїйше є мати до дїла з громадою, якої члени є звязані солїдарною порукою, нїж з поодинокими господарствами).

Економічний розвиток усуває останки давних відносин ріжними дорогами. Як це вже висше ми сказали, дідич з розвитком грошевої господарки, замінює в власнім інтересї натуральні селянські данини на грошеві, заступає опісля в многих случаях підданих дідичних винаємників свобідними і т. д. Там, де останки минувшини переховують ся за довго, так, що перепкаджають сильно розвиткови.

зносить ся їх звичайно за помочю прав. Ми не будем тут докладнійше розглядати історії подібних змін. В кождім разї они відбували ся всюди, де мав місце розвиток обмінного суспільства.

Суть ренту і права єго змін виступають найвиразнійше, коли розслїджуємо їх в розвинених формах ґрунтових відносин капіталїстичного суспільства. Условини менше викінчені лекше розглядати, операючись на певній знакомости більше викінчених условин.

Підприємець, посїдаючий капітал, бажає зорґанїзувати підприємство — промислове, торговельне або рільниче — всьо одно, яке. Жадне підприємство не може бути уряджене поза просторонню; отже підприємець мусить заняти відповідний кусень землї. Але в культурнім капіталїстичнім краю нема землї без властителя, треба землю купити або винаймити, бо нїхто єї даром не відступить.

Так отже підприємець купує або наймає кавалок землї, припустім, що зовсїм незправленої, що в нїй не містить ся анї атому людської працї — землї, що не має жадної вартости. За щож в такім разї платить підприємець? За можність вложеня суспільної працї в дану просторонь землї. Обмін полягає тут не на праві вартости працї, але на праві монополю. Колиб земля не була змонополїзована, капіталїст не був би змушений платити за кавалок ґрунту, за можність застосованя на нїм суспільної працї. В заплатї лиш за можність дїяльности в певнім напрямі нема нїчого незвичайного в капіталїстичних відносинах; прецїнь і самий підприємець одержує додаткову вартість на тій засадї, що він дає робітникови можність брати участь в суспільній продукції.

Форма заплати — купно або винаєм — не має великого значіня в цїй справі. Припустїм, що рент за землю виносить 1000 руб.; єли властитель землї продає даний кусень ґрунту, то бере за нього суму, котра без клопоту і ризика давала би йому річного доходу 1000 рублїв. Єли звичайний кредитовий процент виносить 40% річно, то цїна за продаж кавалка ґрунту виносе 25.000 руб.; ця сума при-

носить властителеви землї 1.000 руб. доходу, так само догідно, як в формі ґрунтового ренту. Взагалї цїна, за котру продає ся землю представляє як це звичайно говорить ся — скапіталїзований рент, т. є. рент замінений на капітал, що приносить такий самий кредитовий зиск, як рент. Вложивши капітал в закупно землї, підприємець зачислює той видаток до необхідних видатків в підприємстві і повинен одержати звичайний зиск з того видатку, иньшими словами, він став ся земельним властителем і мусить також одержувати ґрунтовий рент.

Але від кого бере рент підприємець, що віддає його властителеви землї, або бере для себе, єли земля належить до нього? Очевидно від купуючих, в цїнї продуктів. В той спосіб цїна продукту, побіч звичайних видатків на продукцію і звичайного зиску, мусить оплачувати також рент, інакше підприємство не було би корисним для капіталїста. Припустім, що гірничий промисловець видав на матеріяли, знаряди і робочу силу 750.000 руб., а з того випродуковано 1 мілїон пудів чавуну (литого желїза); звичайна норма зиску виносить 10% річно а рент за землю під копальнями і гірничими забудованями — 25.000 руб.; в такім разї продукт мусить бути проданий за 750.000 + 75.000 + 25.000 — за 850.000 руб. по 85 коп. за пуд, щоби підприємство могло входити за хосенне.

Так річ представляє ся з точки погляду поодинокого капіталїста, поодинокого властителя землї. Як-же представляє ся вона з точки погляду цїлого суспільного господарства?

Властитель землї хоче, щоби рент був якнайвисший; а капіталїст старає ся платити за землю якнайменше — на тім основує ся протилежність їх інтересів. Звідси повстає боротьба о рент. Вислїд боротьби залежить як завсїгди в таких случаях, від взаїмних відносин сил, від степени переваги властителя землї на капіталїстом, і противно. Єли в краю находить ся богато незанятої землї, котру властителї хочуть продати для рільничих або промислових підприємств, тодї капіталїсти находять ся в корисних усло-

винах боротьби: земельні властителї дуже їх потребують, конкурують межи собою на земельнім ринку і не можуть жадати занадто високого ренту. Єли противно, незанятої землї, здатної для цїлий підприємства, осталось відносно небогато, тодї капіталїсти відчувають більший брак землї, конкурують межи собою і мусять платити висший рент.

З огляду на такі условини ясно є, що в міру розширеня ся продукції, в міру зменшуваня ся простору землї, не занятої на капіталїстичні підприємства але здатної до тої цїли, зростати мусить власть земельних монополїстів над підприємцями, збільшувати ся мусить рент. Розміри того зросту в кождій даній хвили залежуть від укладу сил і інтересів в боротьбі. В самій річи, єли властителї землї в якімсь краю зачинають вимагати занадто високої заплати за землю, значить, забогато зменшують зиск капіталїстів, тодї капіталїсти винаходять спосіб на перенесенє своїх капіталів до инших країв, що в дійсности дуже часто можна бачити. Єли цего средства не можна ужити, тодї мусить здержати ся розвиток продукції, бо зменшує ся можність для капіталїстів громадженя богацтв; услівя конкуренції будуть дуже тяжкі, так, що приспіннить ся руїна здібнїйших підприємств; їх капітали, згромаджені в руках меншого числа великих капіталїстів, будуть творити більше сили, ніж давнїйше, бо будуть менше подїленою силою; властителї землї, що лекше давали собі раду з слабими підприємцями, будуть змушені уступити перед сильними капіталїстами.

Так отже загальна сума ренту, яку одержують властителї землї в данім суспільстві, залежить від слїдуючих двох условин: перше, від загальної суми додаткової вартости витворюваної в краю і дїленої межи властителями землї і підприємцями; друге, від історично утвореного складу і взаїмного відношеня обох кляс, в боротьбі за зиск і рент. Перше услівє залежить очевидно від загальної уровени розвитку продукції; від цего залежить також друге услівє, як це бачимо з факту, що зріст попиту на землю з сторони розширяючої ся продукції збільшує панованє рільників

над підприємцями, а заміна дрібних підприємств на великі має противний вплив.

Припустім, що загальна сума капіталу в краю виносить 1200 міліонів годин, що відповідає 120 міліонам рублів; річна сума додаткової вартости рівнає ся 120 міліонам годин, в грошевій формі 12 міліонам рублів. З тих чисел рільники беруть 3 міліони рублів, а для підприємців остає ся 9 міліонів рублів. Норма річного зиску виносить тоді 7½% (9 міліонів від 120 міліонів); а норма ренту для цілого краю виносить 2½% (3 міліони від 120 міліонів). З розвитком продукції капітал зростає прим. до 300 міліонів рублів; припустім, що вартість додаткова виносить 25 міліонів; з них землевласники, користаючи з зросту свого панованя над капіталістами, котрим труднійше, як передше, знайти землю на підприємства, беруть для себе аж 10 міліонів, полишаючи підприємцям 15 міліонів; норма зиску винесе 5%; норма ренту для цілого краю 3½%. Опісля продукція ще більше зростає: сума капіталу — 800 міліонів рублів, додаткової вартости 60 міліонів; але капіталісти знайшли новий вихід для своїх капіталів, прим. край знайшов собі кольонії, де є богато вільної, таної землї, здатної під рільничі і промислові підприємства. Тоді землевласники стають ся трохи приступнійші; они беруть вже не $^2/_3$ але одну трету часть загальної суми додаткової вартости, іменно 20 міліонів рублів; зиск рівнає ся 40 міліонам, норма зиску — 5%, загальна норма ренту 2½%.

Перейдім тепер до питаня, яким способом ділить ся загальна сума ренту межи поодинокими властителями землї. Треба взяти тут під увагу неоднакову якість ріжних куснів землї: праця вложена в одні є більше продуктивна, ніж в других. Цю ріжницю видно наглядно в видобуваючім промислї: в рільництві в наслїдок неоднакової урожайности землї — показує ся, що на однім шматї землї плід є пять кратний, на иншім, при однаковій утратї капіталу і працї, — десятикратний; в гірництві, в однім місцї руда має більше металю, в иньшім — менше і т. д. Але в перетворчім промислї рівнож не мале значінє має прим. близькість во-

ди, необхідньої для продукції, або можність застосованя бігу ріки або потока. Дальше, в всїх чисто капіталїстичних підприємствах важним є дуже, під зглядом продуктивности праці, віддалене від ринків, де купує ся матеріяли і продає ся готові товари, як рівнож істноване або неістноване вигідних чи невигідних доріг комунікації до тих ринків. Тому, що вартість транспорту містить ся в вартости продукту — коли перевіз коштує менше праці, як звичайно, продуктивність праці в данім підприємстві буде висша від пересїчної.

Так отже маємо перед собою ряд одного роду підприємств, припустім рільничих, провадженних серед неоднакових условин природи. На одній частці землї, при видатках на средства продукції і робочу силу 10.000 руб., одержує ся 10.000 пудів збіжа. Це найгірший рід поля; з другого, при тих самих видатках, одержуємо 15.000 пудів збіжа; з третого, найлучшого поля — 20.000 пудів. Звичайний річний процент зиску виносить припустім 5%. Підприємець, що провадить господарство на гіршім полю, мусить мати своїх 5%, т. є. 500 руб. зиску на рік, бо в иньшім случаю він вважав би своє підприємство некорисним, і постарав би ся вмістити свій капітал в иншій галузи продукції. Але земля не належить до нього і він не може дістати єї даром, отже він мусить платити землевласникови якийсь рент, очевидно не дуже великий, бо ґрунт є гірший, ніж иньші ґрунта; в противнім случаю підприємець переніс би капітал до иньшого краю, з огляду на те, що видатки на транспорт можуть коштувати менше, ніж занадто високий рент. Припустім, що рент виносить 300 руб. Отже в цїнї продукту підприємець мусить одержати загалом 10.800 руб. (10.000 на видатки продукції, 500 руб. зиску і 300 руб. ренту). Отже пуд збіжа мусить коштувати 1 руб. і 8 коп.; таньше продавати не можна, бо тодї підприємець мусїв би кинути свій інтерес; дорозше продавати також не може, бо тодї його зиск був-би більший від звичайного. Отже в данім суспільстві риночна цїна збіжа виносить не більше над 1 руб. 8 коп. Єли она є низша від тої норми, рільнича продукція

зменшує ся і ціна збіжа зростає в наслідок меншої подачі: єли є висша — зиск в рільництві більший ніж звичайно. капітали напливають до тої галузи продукції і землевласник, користаючи з їх конкуренції, підвисшує рент так, щоби висоту зиску допровадити до звичайної степени. прим. бере 500 — 1000 руб.

Рент з найгіршого обшару землї називає ся абсолютним рентом. Так отже звичайна риночна ціна відповідає видаткам продукції, при найгірших природних условинах, при котрих капіталїсти ще провадять інтерес, плюс звичайний зиск, плюс абсолютний рент. Це відносить ся очевидно не лиш до збіжа, але також до всїх инших продуктів; лиш що в перетворчім промислї значінє природних условин в наших часах є відносно менше ніж в рільництві з його зацофаною технїкою, з єго великою залежностію від якости землї, від клїмату, з його потребою великих земельних просторів.

Ринок не робить жадної ріжницї межи продуктом витвореним серед гірших або лучших условин: ціна є однакова, в нашім примірі 1 руб. 8 коп.; 15.000 пудів збіжа, випродукованих на другім кавалку землї, будуть продані за 16.200 руб., т. є. окрім звичайних видатків і зиску лишить ся 5.700 руб., котрі забере землевласник в видї ренту, капіталїстови з тих 5.700 руб. не лишить ся нїчого — він одержав лиш свій звичайний зиск, після правила річних норм зиску: єлиби рент виносив менше ніж 5.000 руб., а зиск більше ніж 500 руб., тодї появились би конкуренти иньші капіталїсти, котрі згодилисьби на підвисшенє ренту.

Так отже властитель другого кавалка землї, окрім 300 руб. абсолютного ренту, одержує ще 5.400 рублїв, які творять т. зв. диференціяльний (ріжничковий) рент. Властитель третого, найлучшого кусника землї одержить ще більший ріжничковий рент — 10.000 руб., як то можна переконати ся з простого обчисленя, так як в попереднім примірі.

Тут може виринути питанє, чи не перечить теорії вартости праці висше вказана звязь межи риночною ціною і найгіршими природними условинами, при котрих ще можна провадити продукцію. Ми знаєм, що ціна залежить від вартости, а вартість є то пересічна скількість енерґії праці конечної до витвореня продукту; отже величина вартости відповідає утраті праці в пересічних природних условинах, а не в найгірших; здавалоби ся, що і до пересічної риночної ціни повинноби те саме відносити ся, т. є. повинна она відповідати видаткам продукції в пересічних природних условинах плюс зиск, плюс абсолютний рент. Але противеньство є лиш тут позірне і оно скоро зникає, коли приглянемось тому близше.

Вартість товару розпадає ся, як це ми вже знаєм, на вартість сталого і змінного капіталу і на додаткову вартість. Відповідно до того ціна повинна розпадати ся на пересічні видатки продукції, пересічний зиск, і пересічний рент (бо загальна сума ренту і зиску рівнає ся загальній сумі додаткової вартости).

Відповідно до форми поданої в тім розділї, ціна розпадає ся інакше: замість пересічних видатків продукції, є взяті видатки продукції на найгіршім, найменше придатнім на подібного рода підприємства шматі землї, а замість пересічного ренту взятий абсолютний рент. Але легко спостерегти, що о скілько видатки на найгіршім ґрунті перевисшають видатки на пересічнім, о стілько абсолютний рент є меньший від пересічного, в котрім містить ся окрім абсолютної ще і пересічний, ріжничковий (диференціяльний) рент. І в той спосіб обі формулки цїн є зовсїм однакові. Справдім це на нашім чисельнім примірі, уважаючи другий кавалок ґрунту за пересічний.

Продукція 10.000 пудів збіжа на найгіршім кавалку вимагає видатків сталого і змінного капіталу 10.000 руб.
5% зиску 500 руб.
абсолютного ренту 300 руб.

Загалом 10.800 руб. по 1 р. 8. к. за пуд.

Пересічний кавалок ґрунту такого самого розміру, що гірший, при видатку 10.000 руб. сталого і змінного капіталу, дає 15.000 пудів; то значить, ,щоби порівнати його з гіршим, треба взяти кавалок ґрунту 1½ разів менший, з котрого одержує ся також 10.000 пудів; тоді маємо: видатки капіталу змінного і сталого:
6666⅔ руб. (1½ разів менше як 10.000р.)
зиск 5% 333⅓ "
пересічний рент 3800 " (1½ разів мен. 4700 р.)

Разом 10.800 руб. по 1 руб. 8 к. за пуд.

Ходить о те, що при обчислюваню для пересічного шмата землї бере ся видатки о 3,333½ руб. менші, зиску о 166⅔ руб. менші, навіть абсолютного ренту о 100 руб. менше (200 руб. замість 300 руб., бо беремо о 1½ разів менший кусень ґрунту), натомість вчислює ся в ціну недостаточний для гірших частин ґрунт, пересічний ріжничковий (диференціяльний) рент — 3,600 руб.; одержуєм отже оден і той самий результат.

Всі ті обчисленя дають ся пристосовувати до всїх иньших товарів, лиш з тою ріжницею, що в перетворчім промислї ріжничковий рент, а тимбільше абсолютний, мають менше значінє — ніж в дискусії.

З того обчисленя показує ся, між иньшим, в якім значіню ціна залежить від вартости працї в епосї капіталїзму. Ціна продукту є в залежности від пересічних видатків сталого і змінного капіталу, плюс пересічний дохід капіталїстичний (сума пересічного зиску і пересічного ренту). А пересічна норма капіталїстич-

ного доходу залежить від відношеня вартости праці всего капіталу в краю. В той спосіб від права вартости праці посередно залежать ціни, що в першій мірі є залежні від норми капіталїстичного доходу, від котрої з черги залежать ціни при даних стратах сталого і змінного капіталу.

Передовсїм великих розмірів сягає ріжничковий рент в промислових місцевостях і містах, де приміненє суспільної праці відбуває ся найінтензивнїйше, де близькість ринку потягає за собою найбільшу ощадність праці при транспорті і переховуваню товарів. В самій річи припустім, що одна фабрика, яка продукує 1.000.000 пудів товару находить ся в віддаленю одної верстви від ринку, а друга така сама — в 11 верствах; 10-верствовий транспорт міліона пудів є величезною утратою праці, єли отже перша фабрика оминє тої страти, то при з в и ч а й н і й висоті зиску першого фабриканта, вся ощадність піде на ріжничковий рент для властителя землї — як заплата за можність приміненя суспільної праці при незвичайно сприяючих обставинах. Впрочім великий капіталїст, маючи величезну економічну силу, дуже часто відтягає для себе часть того ріжничкового ренту і тим лекше побиває конкурентів.

Загальний процес продукції, як то ми вже сказали, провадить до того, що рент росте, без жадної заслуги зі сторони тих, що його побирають: зростає разом з попитом на зелю для ріжного рода підприємств.

Зростає передовсїм ріжничковий рент, особливо коли близько ґрунтів побудовані добрі дороги комунікації, які приближають ті місцевости до ринку, або коли на тих ґрунтах відкрито нові природні богацтва і т. п.

Завдяки сталому зростови ренту, земля звичайно продає ся дорожше, ніж це припадало би з обчислень капіталїзації ренту; будуче підвисшеня ся ренту оплачує ся почасти в ґрунтовій ціні. Завважимо тут, що продаж землї з м і ц н ю є рент. В самій річи капіталїст, що купив землю, уважає гроші, які він за ню за-

платив, за вложений в землю капітал, що конечно мусить принести йому відповідний зиск. Рент хоронить з одної сторони не лиш сила монополю, але і сила капіталїстів, що вимагає рівної норми зиску для всїх капіталів.

Не треба мішати так званого винаємного чиншу з рентом. Винаймає ся по більшій части не голу неуправлену землю, але разом з будинками, що находять ся на нїй, разом з улїпшенями перепровадженими там попередною працею, часто разом з знарядами, худобою і т. д. Все те творить певний капітал, який пожичає ся в формі винайму, і який мусить принести вірителеви т. є. землевласникови, звичайний кредитовий процент. Отже часть винаємного чиншу представляє звичайний зиск з кредитового капіталу землевласника; ту часть треба відняти від винаємного чиншу, щоби одержати чистий рент.

Побіч розвинених форм капіталїстичного рільництва в мануфактурній добі всюди, а пізнїйше в більшій части краю, переховують ся форми менше скінчені, головно в рільництві. До таких форм можна зачислити також господарства, в котрих землевласник і капіталїстичний підприємець творять одну особу, котра одержує і рент і зиск. Але не маємо потреби задержувати ся тут на цїм: така злука майже нїчого не змінює в загальнім станї річий.

Дуже часто в ролї винаємника виступає не капіталїст але дрібний продуцент, що обходить ся зовсїм або майже зовсїм без наємної працї, — звичайно селянин-хлїбороб. В тім случаю "зиск" хлїбороба легко спроваджує ся до зера: дрібний арендатор (винаємник) не має сили капіталїста, він не може провадити боротьби з землевласником за рент, і рент зростає так, що заледви лишає арендаторови необхідні середники до житя. В дїйсности є він тодї наємним робітником землевласником, під маскою самостійного арендатора. Під впливом торговельного капіталу, що з своєї сторони визискує дрібного арендатора, судьба цего послїдного стає ся чим раз нужденнїйшою, аж

доки продуцент зовсїм не вироджує ся (примір того маємо в Ірляндії).

В тих случаях, коли землевласник і рільник творять одну особу — селянина, здавалоби ся на перший погляд, що одна і та сама особа одержує і заробітню платню і зиск і рент. Однак в дійсности в тім случаю зиск переходить дуже скоро до рук торговельного капіталїста, так як і в попереднім случаю; а рент взагалї відносно великим не є, бо кляса дрібних властителїв землї не має так великої, історично розвиненої, суспільної сили, якою тїшить ся кляса великих землевласників.

Щож отже є ґрунтовий рент? Є то часть додаткової вартости, котру капіталїст відступає землевласникови за можність приміненя суспільної працї на данім просторі землї.

Можність визиску сил природи при помочи суспільної працї є неограничена; навіть найурожайнїйша земля і до того в найбільше залюднених краях не вся є під управою. Але суспільство не може свобідно з того всього користати: оно стрічає ся з опором кляси землевласників, і цей опір поборює ся при помочи ренту.

б) Заробітна платня.

Вартість своєї робочої сили одержує робітник з поворотом в видї заробітної платнї.

В натурально-господарчих періодах наємна праця є рідким случаєм. Праця вандрівного ремісника в февдальних часах, в домі замовляючого і з його матеріялу, має лиш зверхну схожість з наємною працею; платня, яку одержує такий ремісник, відповідає не вартости робочої сили, але вартости, витвореної його власною працею — тут ще нема жадного визиску, бо ремісник має самий знаряди продукції і може легко обійти ся без котрого небудь замовляючого, принаймнї так само, як цей послїдний без нього.

Наємна праця перший раз зачинає відгравати важну ролю в житю тогди, коли в містах розвиває ся дрібно- бур-

жуазна орґанізація ремесла. Челядники і ученики є вже наємними робітниками майстра. Але доки переховують ся патріярхальні відносини в границях ремісничого господарства, доки роля челядника є лиш перехідним ступінем до гідности майстра, доти заробітня платня челядника не залежить від вартости робочої сили, але є дещо висша від неї: в противнім разї челядник не міг би в часї своєї служби зібрати відповідної суми на заложенє власної робітнї і власного господарства. Але коли торговельний капітал бурить давну патріярхальну гармонію ремісничих відносин і визискуючи майстра змушує його визискувати челядників, тодї уровень заробітної платнї в ремеслї спадає до позему вартости необхідних средств до житя, до позему вартости робочої сили.

Як вже ми зазначили, торговельний капітал лиш ф о р м а л ь н о не робить з дрібного ремісника і селянина наємних робітників; але в дійсности лишає їм за їх працю лиш вартість робочої сили так що їх матеріяльне положенє не ріжнить ся від положеня наємних робітників.

Розвиток промислового капіталу означує ровиток наємної працї, котра доперва від того часу зачинає грати важну ролю в продукційнім житю суспільства. "Заробіток" самостійного дрібного продуцента тепер чим раз частійше випирає ся заробітною платнею продуцента-пролєтара.

Початковою формою заробітної платнї є н а т у р а л ь н а форма, т. є. платня продуктами, предметами споживчими. Та форма заробітної платнї є цікава з того згляду, що вартість робочої сили виступає тут найвиразнійше, як вартість продукції необхідних средств до житя.

Натуральна платня задержує ся довго передовсїм в рільництві, а це легко зрозуміле, бо продукти рільництва творять власне більшу часть необхідних средств до житя робітника. В тій галузи продукції переховує ся она навіть при досить розвиненім капіталїзмі, але вже в злуцї з грошевою заплатою. В такій самій мішаній, але передовсїм натуральній формі одержував заплату челядник в середних віках. Ще до тепер в дрібних підприємствах властителї

уважають за більше корисне для них давати робітникови харч і лиш часть заплати давали йому в формі грошей.

Разом з великим розвитком обміну і грошевого обороту, натуральна платня зникає всюди. Грошева форма є вигіднійша для робітника, бо дає йому можність купованя средств житєвих після власного вибору, і для капіталїста, котрого це увільнює від клопотів купованя житєвих середників для робітника.

В велико-капіталїстічній продукції можна знайти щось в роді мішаної заплати: так звана "система примусу". Підприємець закладає при своїм промисловім заводї крамницю і примушує робітників купувати в нїм продукти; очевидно продає їх по цїнї, яка приносить йому добрий зиск. "Система примусу" позваляє капіталїстови зменшувати аж до остаточности заробітну платню, не обнижуючи єї отверто.

Заробітна платня є ріжнородна: денна, тиждневa, місячна, — взагалї з а ч а с або в і д ш т у к и: після першого способу платив звичайно майстер челядникам. Другий є по більшій части звязаний історично з домово-капіталїстичною формою промислу, в котрій продукцент не міг навіть одержати інакше заплати як від штуки.

В добі промислового капіталїзму оба способи стрічають ся разом; капіталїст вибирає з них той, що в данім разї є для нього кориснїйший: оба мають свої добрі і злі сторони для підприємця.

При платнї від часу робітник менше напружує свої сили, заощаджує їх; праця його є менше інтензивна. Бо хочби як тяжко працював, він одержить за день однакову заплату.

Платня від штуки примушує робітника працювати з далеко більшим напруженєм, він старає ся зробити якнайбільше, бо це збільшує його заробок. Але в наслїдок скорости при роботї обнижує ся якість продукту. Отже платня від часу є кориснїйша для підприємця там, де ходить головно о якість товару.

Впрочім також при платні від штуки підприємець може при помочи відкиданя зле оброблених штук і при помочи кар допровадити постепенно до більшої старанности в роботі. Дальше, платня від штуки корисніїша для підприємця тим, що дає йому можність збільшувати потрохи зиск, одержуваний з кождого робітника. Це відбуває ся в слідуючий спосіб. З огляду на більший заробок, робітники працюють енерґічнійше і через якийсь час в дійсности одержують більшу платню, як звичайно. Але коли они призвичаїли ся до більшого напруженя енерґії, підприємець обнижує ціну, так, що заробітня платня спадає менше більше на давне місце. Щоби збільшити заробок, робітники знова мусять збільшити інтензивність праці; опісля знова повтаряє ся обниженє цін і т. д.

Очевидно, з огляду на такі обставини платня від штуки з розвитком капіталїзму чим раз більше виперає платню від часу.

Щоби скінчити з формами заробітної платні, згадаємо тут ще про платню з участю в зиску. Окрім платні за час або від штуки, ділить ся межи робітниками якась часть зиску, прим. 5—10%. Поважного, загального значіня ця форма платні не має. Она занадто рідко коли корисна для підприємця. Она примінює ся виключно там, де потрібне заінтересованє ся робітників в якости їх роботи, прим. при виробі музичних інструментів.

Підприємець дає заробітню платню по скінченій праці. Виїмки з того правила є дуже рідкі. Отже робітники вложичують капіталїстови свою робочу силу, дають єї на кредит; она зуживає ся скорше, ніж є оплачена.

З огляду на те дуже важним для робітника є термін виплати — тиждневий, двотиждневий, місячний і т. д. Від одної виплати до другої робітник мусить звичайно жити на кредит. Але властитель крамниці, від котрого робітник купує средства поживи, дає кредит не за дармо. Чим рідшою є виплата, тим труднійше є положенє робітника.

Справа виплати заробітної платні представляє спеціяльні трудности до розслідженя. Треба передовсім розва-

жити, в який спосіб можна порівнати висоти заробітної платні в ріжних місцевостях і періодах часу.

При натуральній формі платні порівнанє є досить легке: де дають робітникови більше продуктів, там платня є висша (розуміє ся, сли продукти є однакові; в противнім случаю заключеня будуть лиш приблизні).

При грошевій формі платні трудність зростає. Сли в однім місці робітник одержує два рази більше, як в другім, то це ще не значить, що єго дійсна платня є висша. Гроші не є важні для робітника самі через себе, а лиш о стілько, о скілько він купує за них предмети зужитя. Коли в однім краю заробітня платня виносить 2 руб., а в другім 1 руб., але в першім краю всї предмети зужитя є два рази дорожші, то дійсна платня в обох случаях вважає ся за однакову.

В той спосіб треба відріжнити номінальну, позірну висоту платнї: тілько а тілько рублїв, копіок — і реальну, дійсну висоту: щоби здати собі справу з реальної платнї, треба знати, яке число предметів зужитя можна купити за дану грошеву платню: тілько а тілько фунтів хлїба, мяса, тілько а тілько метрів полотна і т. д.

Порівнувати прямо грошеву платню можна лиш в одній і тій самій місцевости, в однім і тім самім часї; інакше дуже легко можна зробити великі ошибки.

Але це ще не всї трудности. Обчислюючи висоту заробітної платнї, треба також конечно взяти під увагу довготу часу робочого і інтензивність працї, взагалї скількість страт енерґії працї. Сли робітники одного краю одержують тілько само за 10-годинний день, що робітники другого краю за 12-годинний робочий день, то очевидно платня других є низша. Сли робочий день в обох случаях є однаковий, прим. 10 годин, але праця в другім случаю є інтензивнїйша, то заробітна платня в другім краю є низша.

В економічній лїтературі, внаслїдок висше наведених трудностий, можна бачити дуже часто спори, чи заробітна платня збільшила ся, чи зменшила ся для даної місцевости і в певнім періодї часу.

В кождім разї заробітна платня не є нічим иньшим, як риночною ціною робочої сили. Тому то пересїчно, в приближеню відповідає вона вартости робочої сили.

Як то ми вже вияснили, вартість робочої сили є вартостию річий потрібних до заспокоєня звичайних потреб робітника і його родини. До цього ми ще додамо декотрі поясненя.

1) Межи звичайними потребами робітника, потреби розвинені штучно мають майже такий самий вплив на вартість робочої сили і висоту платнї, як натуральні.

При тім треба зазначити, що коли платня де небудь держить ся високої точки, то там рідко коли она спадає в долину. Робітники всїми способами боронять підвисшеної платнї, щоби мати можність жити відповідно до нових привичок. Сли помимо того платня спадає, то показує ся часто, що робітник зменшує зуживанє, мяса, хлїба, щоби лиш мати можність купити тютюну, вина, чаю, книжок і т. д.

2) Коли говорить ся, що в вартости робочої сили містить ся вартість задоволеня потреб родини робітника, то під тим розуміє ся іменно родину пересїчних розмірів.

Дальше припускає ся, що в данім суспільстві пересїчно лиш оден чоловік з цїлої родини продає свою робочу силу, та що він заробляє на прочих членів родини.

Після цих загальних уваг про заробітню працю, можна перейти до обговореня заробітної платнї в мануфактурній добі.

Навіть при розвитій рукодїльничій продукції праця остає ся ручною, так як в ремеслї. Тому то особиста зручність робітника має, як і давнїйше, велике значінє.

Ріжні роди працї показують ся при технїчнім подїлї більше прості, або зложені, вимагають більшої або меншої вправи і науки. Після цего, чи праця є зложена, чи проста, відповідно до степеня зручности і образованя робітники в рукодїльнях дїлять ся на ряди, котрих заробітна платня є неоднакова.

Низший ряд творять т. зв. робітники некваліфіковані — представителї "простої" працї в мануфактурній добі. Від них не жадали жадної специяльної науки, їм повірювали чинности, які може сповнювати кождий. Они мали найнизшу платню відповідно до своїх дуже мало розвинених потреб. Селяне позбавлені землї, ріжного рода бурлаки, бідаки: всї вони достарчували рукодїльнї більшу часть "простих" робітників.

Кваліфіковані робітники творили свого рода аристократію і одержували далеко більше, нїж "прості" робітники. Межи сими також істнував подїл на ріжні ряди, відповідно до вправи і науки. Жерелом кваліфікованих робітників була з початку кляса зруйнованих ремісників, а також бувші челядники.

Маючи те на увазї, що заробітна платня залежить від вартости робочої сили, т. є. від вартости заспокоєня необхідних житєвих потреб робітника, легко зрозуміти, що в рукодїльняній добі могли істнувати великі і сталї ріжницї в заробітній платнї; сповнюючи неоднакову ролю в продукції, витрачуючи в процесї працї неоднакову скількість суспільно пожиточної енерґії працї, ріжні ряди робітників мусїли мати також ріжні потреби. Але чому капіталїст числить ся з ріжнородностю робітничих потреб, чому не знизує платнї вправлених робітників до розмірів платнї "простих" робітників? Прецїнь не ходить йому о те, що наука робітника щось коштувала.

Перше, розуміє ся само собою, що викваліфіковані робітники боронять енерґічно високого позему своїх потреб. Друге, в боротьбі за платню они находять ся в добрих условинах, далеко лучших, нїж некваліфіковані робітники. Перших є менше, конкуренція межи ними слабша, заступити їх труднїйше, одним словом відношенє межи попитом і подачею є для них корснїйше і капіталїстови дуже трудно зменшити їм платню.

О скілько корисним взагалї було положенє вправлених робітників в відношеню до властителїв рукодїльнї, можна бачити з слїдуючого: сли кількох робітників, що викону-

ють роботу конечно потрібну в ряді инших робіт і вимагаючу великої зручности і вправи, не хоче працювати, то з огляду на те, що не можливо сейчас заступити їх иньшими, властитель є змушений часто спинити продукцію, або уступити. Попит на заводових робітників з сторони розвиваючої ся продукції рукодільняної був так великий, що они дуже часто могли ставити свої условини властителям. Очевидно, так було не все і не всюди.

Взагалї, колиб навіть внаслїдок виїмкових обставин платня кваліфікованих робітників не була висша від платнї "простих" робітників, они-б поволи покидали свої давні занятя, що вимагають більшого напруженя нервів, більшої утрати енерґії і перейшли би в ряди простих робітників; а вчити ся наново скомплїкованої працї нїхто би не хотїв, бо це не приносилоби жадної користи.

В кождім разї найбільшу часть пролєтаріяту творили "прості" і мало викваліфіковані робітники. Они походили з кляс суспільних найбільше гноблених і ослаблених економічно до крайности, і тому розвивали они свої потреби дуже поволи. Тому то в XVI.—XVII. віках заробітна платня взагалї була низька. Ще більше, нїж до перетворчого промислу відносить ся це до ново-повставшого капіталїстичного рільництва — де "викваліфікована" праця взагалї майже не істнує, а потреби працюючих незвичайно мало розвинені.

В підприємствах більше зацофаного типу, зорґанїзованих після домово-капіталїстичної системи, уровень платнї витворців був менше-більше такий самий як в рукодільни, або ще низший. Торговельний капітал ще менше дбає за продуцента нїж промисловий, для котрого вичерпаний, звироднїлий робітник є очевидно занадто невигідний.

Условиною, що сприяє високій заробітній платнї, є в мануфактурній добі факт, що праця женщин і дїтей є ще мало розповсюднена: з цїлої родини продає свою робочу силу лиш оден чоловік. В той спосіб продаж одної робочої сили достарчує средств до житя для цїлої родини. В наслїдок того жінка сповняє дальше в родинї ту саму "нату-

рально-господарчу" ролю, що в дрібно-буржуазнім періоді: она ограничує ся до провадженя домашного господарства.

На початку рукодільняного періоду довгота робочого дня мало ріжнить ся від довготи дня для ремісничих челядників в часї розцвіту ремесла — 9—10 годин на добу; деколи навіть менше. Оден автор XVII. в. жалісно нарікає на еґоїзм і лїнивство анґлїйських робітників, котрі працюючи 4—5 днів в тиждень по 8 годин, одержують необхідні средства до житя і зовсїм не дбають про те, щоби більше працювати.

Для представителїв зложеної працї така мала довгота часу поясню́є ся передовсїм їх корисним положенєм на ринку працї. Для представителїв простої працї це залежало передовсїм від надзвичайно малого розвитку їх потреб. Те саме було причиною відносно низької інтензивности працї.

Такий стан річий змушував законодавство тих часів уживати средств проти "лїнивства" і "еґоїзму" робітників. Тут належуть передовсїм закони проти "волоцюг", т. є, проти безробітних, що конечно мусїли наняти ся де-небудь, щоби оминути острої кари від різок аж до шибеницї. В той спосіб дисциплїновано маси бездомних бідаків, щоби зробити їх услужними цїлям промислових капіталів і щоби збільшуючи подачу робітників, зробити всїх прочих менше відпорними. Але цїль осягали в дуже малій степени. Опісля реґульовано правно робочий день: назначувано н а й м е н ш у його довготу. Прим. анґлїйські закони XVII. ст. означували цю довготу від 11—12 годин і в случаю угоди на коротший день обі сторони підлягали карі. В другій половинї мануфактурної доби річи дещо змінили ся, але не на користь робітників. Позбавлюванє селян землї і упадок дрібної продукції чим раз більше розширювали ряди пролєтаріяту. Анї рукодільняна продукція, анї останки ремесла не були в силї дати відповідного зарібку тій масї зголоднїлих людей. Конкуренція на робітничім ринку заострювала ся чимраз більше.

Однак довгота робочого дня зростала дуже поволи. Трудно навести докладні дані, але слідуючий факт доказує, що навіть при кінці мануфактурної доби робочий день не був занадто довгий. В 1770. р. автор одного економічного твору робить слідуюче предложенє: щоби спасти Анґлію від всїх безробітних, треба заложити для них величезний робітничий дім, котрий був би, після думки автора проєкту, дійсним "домом страху". Замкнені в тім домі мали одержувати необхідні средства до житя і працювати за те "аж 12 годин на добу". З того, що пропоновано для "дому страху" 12-годинний робочий день можна вносити, що звичайна довгота робочого дня була значно менша.

5. Головні черти суспільної психольоґії мануфактурної доби.

В першій, рукодільняній добі, капіталїзму промислового тягне ся дальше освободженє одиниці з під панованя ріжних авторітетів , що ще остались з февдальних відносин. Зникає підданьство з відтам, де ще істнувало; зменшує ся скоро суспільна сила і вплив католицької орґанїзації; цехи тратять остаточно своє значінє; змінюють ся також відповідно до напряму річий також полїтичні форми. Все те провадить до одного: усувають ся перешкоди розвитку індівідуального господарства і одиниці. Скорше, як давнїйше, можуть витворюватись нові суспільні форми житя.

Але єли одиниця стрічає чимраз менше перешкод в своїм розвитку з сторони зовнїшних авторитетів, єли падуть ф о р м а л ь н і границї розширеня ся єї діяльности, то істнують дальше м а т е р і я л ь н і границї; в великім множестві случаїв можність розвитку є ослаблена через брак матеріяльних условин. Під тим зглядом для ріжних ґруп суспільства перешкоди є неоднакові.

Безнастанно зростаюче нромадженє богацтв в клясах, до котрих належить орґанїзаторська діяльність, дає вже само через себе многим представникам тих кляс повну можність посвятити свої сили умовій праці. Рівночасно загальний розвиток технїки продукції і технїки комунїкації і

зростаюча комплікація орґанізаторської діяльности в продукції витворюють сильний попит на умову працю. Капіталови потрібні інжінери, техніки, маринарі, книговодчики і т. д.; для правительства потрібні образовані урядники, офіцири і т. д. Внаслідок таких обставин повстає буржуазна інтеліґенція. Праця сї оплачує ся добре, відповідно до сї високих потреб і упривільованого становища. Посвячуючись виключно науковій праці, она є в можности розвинути високу продуктивність праці. В той спосіб висші верстви суспільства, від властителів землї до буржуазної інтеліґенції, майже не стрічають жадних матеріяльних перепкод розвитку.

В зовсім иньшім положеню були кляси, що грали в загальній системі продукції виконуючу ролю. Як ми вже говорили в розділї про заробітну платню, продаючий робочу силу жив в тім часї серед нужденних матеріяльних обставин; низька заробітна платня, що цілковито відповідала нерозвиненим потребам, майже не лишала можности умового розвитку. На однім місцї з робітниками стоять, під тим зглядом, дрібні продуценти, зорґанізовані через торговельний капітал, після взірця домово-капіталістичного промислу.

Лиш викваліфіковані робітники, що одержували відносно висшу заробітню платню, були в силї жити дещо умовим житєм. Але они були лиш малою частію робітничої кляси, часто відокремленою, і їх корисне положенє майже зовсїм не впливало на поступ духового житя всїх прочих робітників. (Взагалї завдяки величезній ріжнородности матеріяльних условин житя, робітники рукодільняної доби не творили практично одної кляси; свідомість, солїдарність була серед них дуже мало розвинена.)

Треба тут завважати, що мануфактурний поділ працї, що йшов в напрямі поділу кождої роботи на більше прості чинности, з котрих кожда мусїла бути виконувана через одного робітника, не представляє самий через себе сприяючих условин розвитку. Робітникови припадає дуже вузка сфера діяльности; од-

> породна, чисто механічна праця, при помочи одного і того самого знаряду, над одним і тим самим матеріялом, може умово притупити чоловіка, зробити з нього машину. Однак не треба пересаджувати цього впливу: коли праця є позбавлена умового змісту, але рівночасно енерґія розвитку істнує, то духове житє може розвивати ся тим ширше, бо не є затіснене з конечности границями специяльности.

Взагалї треба признати, що острий переділ працї умової від фізичної, так характеристичний для мануфактурної доби, хоч збільшує продуктивність одної і другої, але рівночасно витворює условини дуже нерівномірного психічного розвитку поодиноких ґруп суспільства.

Скількість матеріялу пізнаня, що повстає з продукційного житя, зростає надзвичайно. Розширює ся в просторі сфера продукційної діяльности культурних народів, загортаючи чим раз ширші круги земської кулї; енерґічно експльоатує ся природні богацтва землї; одно і друге тягне за собою безпосередно поступ технїчних наук. За ними нерозлучно йдуть природничі науки. XVII і XVIII ст. відзначають ся бистрим поступом математики, теоретичної механїки, фізики, хемії, а опісля більше зложених наук — біольоґічних. Розвиваюче ся мореплавство мало значний вплив на поступ всїх природничих наук, улегчуючи Европейцям дослїди над природою чужих країв, але передовсїм астрономія одержала сильний товчок до розвитку — бо она має значне примінене в мореплавстві. Поступ астрономії був злучений тїсно з винаходом і улучшенем оптичних знарядів, котрі з черги приспішили значно розвиток наук о живій природї і т. д.

Технїчний поступ ріжними дорогами витворював конечність і можність поступу знаня, котрий в дїйсности не дасть ся віддїлити від першого і безпосередно є його продовженем.

Поступ науки в добі мануфактурного капіталїзму має величезне значінє для дальшого розвитку самого капіталїз-

му. Лиш на певній степени розвитку науки можливий є перехід капіталїзму мануфактурного в машиновий.

Розвиток знаня йшов не лиш вглуб але і вширш. Ті самі суспільні потреби, що в добі торговельного капіталу спричинювали розширенє ся свідомости серед робочих мас, ділають з ще більшою силою в мануфактурній добі. Однак не можна сказати, щоби образованє в тій добі занадто ширило ся: так рукодільні, як і капіталїстичне рільництво, представляють ще малий попит на відносно образованих, уміючих читати і писати, робітників.

Розвиток продукції і науки, зріст власти чоловіка над природою, з конечности потягає за собою чим раз більший упадок останків натурального фетишизму. Але ще далеко до остаточного їх зникненя; людскість відносить остаточну побіду над природою не в цій добі, але пізнїйше.

Власть суспільних условин над людьми тревае дальше, навіть зростає в наслідок загального розвитку обміну і конкуренції; випливаючий з тої власти обмінний фетишизм є ненарушений — як фальшиве поясненюванє суспільних процесів.

В економічних поглядах тої доби найлекше розглянути з одної сторони фетишистичне розумінє суспільної діяльности, з другої — повстанє розуміня тої дійсности, котре завсїгди розвивало ся о стільки, о скільки позволяли на те фактичні суспільні відносини і неминуче звязаний з ними фетишизм.

Інтереси і погляди промислового капіталу, котрі проявляють ся в домово-капіталїстичній системі продукції, як рівнож інтереси і погляди доперва повстаючого капіталу чисто промислового, знайшли свій вислів в творах економістів меркантилїстичної школи, або школи "торговельного білянсу".

В тій добі обмінні відносини створили вже досить тревалу і тїсну звязь в економічнім житю поодиноких місцевостий, майже кождого з великих країв, на котрі ділить ся Европа. Зверхним знаком тої злуки була національна держава. Але межи поодинокими кра-

ями навязують ся також чимраз ширші обмінні зносини і капітали ріжних країв починають конкурувати межи собою на міжнароднім ринку, при чім їх інтереси попадають часом в колізію. Прим. анґлійські капіталісти на початку XVII. ст. мусїли старати ся передовсїм о те, щоби забезпечити собі експльоатацію внутрішного ринку свого краю проти конкуренції більше розвиненого голяндського капіталу, а також і о те, щоби мати свобідний доступ до внутрішного ринку Франції. В той самий спосіб заховує ся також французький капітал. Взагалї капітал кождого краю бажає не лиш свобідно панувати над продукцією власного краю, але мріє також про те, щоби підбити продукцію иньших країв.

Практичні інтереси, що творять підставу школи торговельного білянсу, є слїдуючі: що відносить ся теоретичної підстави, то она спроваджує ся до давного погляду на гріш як на одиноке богацтво. Для меркантилїста гроші самі ч е р е з себе мають вартість, лиш гроші; иньші товари мають вартість лиш о стільки, о скільки дасть ся виміняти їх на гроші; скількостю грошей в краю мірить ся його дійсна економічна сила, зріст скількости грошей є зростом тої сили. Щоби зрозуміти, яким чудом міг переховати ся в тій добі такий простацько-фетишистичний погляд, треба пригадати собі, що скількостево переважав тодї капітал торговельний, котрий має переважно форму грошеву; а капітал промисловий, що проявляє ся переважно в видї средств продукції, доперва що повставав.

Але коли з погляду на гроші, як на одиноке богацтво, дрібне міщанство, а разом з ним школа грошевого білянсу, робили заключенє, що грошей треба видавати якнайбільше, — капіталїст і школа торговельного білянсу роблять вже иньше заключенє: треба видавати гроші в такий спосіб, щоби одержати якнайбільший зиск. Велика буржуазія стоїть висше понад дрібничковою ощадностю — само житє учить єї

цього. Она виступає проти старих законів, які забороновали надмірне видаванє грошей; она переконує ся, що надмірний попит на товари окрас отвирають дорогу розвиткови продукції. Що більше — она виступає проти давних законів, які забороняли вивозити гроші за границю, бо вже розуміє, що часом корисніше вивезти богато грошей за границю, щоби опісля привезти їх ще більше, як це має місце прим. при продажі заграничних товарів. Зглядом монополів приватних осіб і товариств представителї нової школи займають по більшій части вороже становище, що є цілком зрозуміле: монополь, корисний для невеликої скількости людей, є солею в оці для решти капіталїстів в краю, які є змушені дорого платити за продукти монополю, і впрочім високий зиск викликує в них завість.

Бажанє охорони краєвих капіталів перед заграничною конкуренцією спонукує меркантилїстів жадати, щоби правительство накладало високі цїни на привожені предмети зужитя. Але в противенстві до школи грошевого білянсу нова школа жадає знизеня мит на спроваджувані сирі матеріяли і знаряди: промисловий капіталїст бажає одержати можливо найтаньше необхідні средства продукції. Опісля стараючись не лише охоронити внутрішні ринки, але також підбити заграничні, нова школа жадає зменшеня вивозових мит, жадає вивозових полекший.

Взагалї меркантилїстична школа є за значною участю держави в економічнім житю, але за участю пожиточною для розвитку капіталу. В часї своєї молодости капітал кождого краю потребує опіки і помочи правительства, бо йому трудно порадити собі з конкуренцією заграничних капіталїстів, а навіть самостійних дрібних продуцентів. Тому то завсїгди звертає ся він до правительства, жадаючи забезпеченя для него краєвого монополю і увільненя від заграничної конкуренції.

І правительство в дійсности впроваджувало в житє жаданя меркантилїзму. Не лиш утворило відповідну систему мит, але також иньшими дорогами попирало капітал.

І так французьке правительство за часів Кольберта (за Людвика XIV.) не ограничило ся на обложеню цлом продуктів заграничних рукоділень, але поробило богато кроків в напрямі піднесеня краєвої техніки. Спроваджувало і заманювало до Франції з заграниці досвідчених робітників,здобувало за помочю підкупства для капіталїстів промислові секрети заграничних рукоділень. Видано подрібний реґулямін, що докладно означував, подібно як в цехових уставах, якість товару і всї подробиці продукції. Таке подрібне втручуванє ся до техніки промислових підприємств було тодї в більшости случаїв пожиточне для розвитку продукції, бо правительство старанно дбало про промисловий поступ. Часом правительство помагало рукодільням капіталом. Стараючись знайти ринок для збуту товарів, оно не здержувало ся навіть перед війною.

Способи, яких правительство уживало в своїй "протекційній" полїтицї, були взагалї в найвисшій степени ріжнородні, а деколи дуже ориґінальні. В 1563. р. анґлїйська королева Єлисавета приписала обовязуючий піст — два дни в тиждни для попертя риболовлї. В 1666. р. видано в Анґлії закон, котрий під загрозою високої кари вимагав, щоби умерлих ховано конечно в вовняній одежі.

В ряді ріжних средств державної охорони перетворчого промислу, дуже важне історичне значінє мала "кольоніяльна полїтика". Она полягала на тім, що кольонії не мали права закладати власних рукоділень, а спрі матеріяли вільно їм було вивозити лиш до метрополії. Така експльоатація кольоніяльних ринків не мало приспішила розвиток прим. анґлїйського капіталїзму.

Після "Мореплавського Акту" Кромвеля всякі товари могли бути привожені до кольоній і вивожені з них лиш на анґлійських кораблях, а до Анґлії чужоземці мали право привозити на власних кораблях лиш вироби власного краю. В той спосіб Анґлія і єї кольонії були певними ринками для анґлійських капіталїстів.

В кольоніяльній полїтицї поважну ролю відграє система монополїв: з одної сторони цего вимагали інтереси державного скарбу, з другої — приватна підприємчивість не досягла ще, може бути, такої степени розвитку, щоби можна обійти ся без особливної протекції в скомплїкованих і ризиковних кольоніяльних підприємствах. Великим компаніям капіталїстів віддавано за певну суму гроший провадженє торговельних справ в певних кольоніях, разом з иньшими економічними привілєями. Найвизначнійшою серед таких товариств була анґлійська Східно-Індійська кольонія; своєю зручностію і хитрою полїтикою она зуміла здобути величезні посїлости з людностю, що числила на десятки міліонів. Так отже в "протекційній" полїтицї держав практично зреалїзували ся потреби розвиваючої ся капіталїстичної продукції, котрі теоретично відбивали ся в поглядах школи торговельного білянсу.

В школї торговельного білянсу по раз перший повстала ідея о законах економічних явищ. Є це ідея в найвищій степени важна, бо без неї було би неможливе повстанє економічних наук, бо наука не може істнувати, єли нема бодай змаганя до викритя законів ріжних явищ. Перший раз Тома Мейн (початок XVII. ст.) висказав думку, що економічне житє є підчинене власним законам. Ріжні кроки з сторони правительства можуть, після його думки, ледво на короткий час змінити напрям подій, опісля возьмуть гору власні права економіки, і все знова піде власним шляхом. Матеріял до таких поглядів дали очевидно неудачі ріжних правительственних кроків, що йшли в попе-

рек потреби часу, средств прим. в дусї системи грошевого білянсу.

Єли для капіталїзму доперва повстаючого, ще слабого, система протекційна є надзвичайно пожиточна, а в декотрих случаях навіть конечна, то це ще не значить, що ця система має таке саме значінє на висших ступінях капіталїстичного розвитку. Скорше чи пізнїйше проходить час, коли промисловий капітал чує ся досить сильним, щоби обійти ся без чужої помочи. Тодї правительственна опіка стає ся для нього невигідною.

Перше, в міру того, як внутрі краю зростає спожитє мануфактурних товарів, чимраз більше середна і дрібна буржуазія починають повставати проти протекціонїзму. В самій річи, що то є протекціонїзм з точки погляду консумента (споживця)?

Припустім, що в Анґлії продукція вовняних тканин є дуже розвинена, продуктивність працї в даній галузи дуже висока, і анґлійські капіталїсти можуть винагородити собі достаточним зиском всякі видатки продукції і транспорту тканин до Франції, побираючи цїну прим. 2 фр. за метер. В Франції вовняна продукція доперва повстає, єї технїка слаба і французькі капіталїсти не можуть продавати своїх тканин таньше, як по 3 фр. за метер. Очевидно, анґлійські капіталїсти мусять побити французьких капіталїстів на французькім ринку — і вовняна продукція в Франції мусить впасти. Правительство запобігає тій небезпецї при помочи ввозового мита 1½ фр. за метер. Анґлійський товар можна продавати не таньше як 3½ фр. — і французькі капіталїсти спасені перед убійчою конкуренцією. Але французькі споживцї (консументи) замість одержати добрі анґлійські тканини по 2. фр., мусять купувати лихі французькі тканини по 3 фр. З часом они зачинають протестувати проти цеї опіки на користь краєвих капіталїстів, і протест їх набирає великого суспільного значіня, коли є можність до-

проваджения французької техніки до уровени анґлійської.

Друге, опіка над одною галузею капіталу виходить на некористь другій. Високі мита ввозові на рільничі знаряди є невигідні для хлібороба, котрий їх потребує. Ввозове мито на желізо є непожадане для цего, що виробляє желізні знаряди. Мита на предмети зужитя для робітників є некорисні взагалї для всїх підприємців, бо підносять ціну робочої сили і т. д. Взагалї монополь приносить шкоду всїм, окрім самого монополїста.

Промисловий підприємець, незадоволений, що право мішає ся в технїчні справи, прим. приписує взірцї, котрих треба вживати в продукції, — не іде притім за скорим технїчним поступом, так що ті взірцї скоренько стають ся перестарілими.

Розвиваючий ся промисловий капітал починає шукати собі ринків зовнішних, але они недоступні внаслїдок того самого протекціонїзму. На високі ввозові мита одної держави другі держави відповідають такими самими митами. Повстає свого рода війна на тарифи цлові, котра часто допроваджує до дійсної війни.

Так отже протекційна полїтика показує ся противною інтересам капіталу. Так змінюють ся економічні погляди. Нові погляди найскорше були висловлені в науковій формі анґлійськими економістами.

В Анґлії для промислового капіталу найбільше невигідними були мита, що попирали рільництво — т. зв. "збіжеві закони". Привіз збіжа до Анґлії з заграниці дозволений лиш тодї, коли цїна збіжа досягла дуже високої норми. Високі цїни збіжа потягають за собою високу заробітну платню, т. є. відносно низький зиск капіталїстів. І як раз з причини "збіжевих законів" дав ся почути голосний протест проти державної протекції над рільництвом (яка в більшости случаїв була властиво протекцією для землевласників).

З таким протестом виступив десь в половині XVII. ст. Ралєй (Ralley).

Значний розвиток промислового капіталу в порівнаню з торговельним капіталом, зростаюча перевага капіталу в формі средств продукції над капіталом в грошевій формі, спричинює зміну в поглядах на гроші. Чайлд (Child) говорить, що гроші — це оден з товарів. Це підкопує, хоч ще не зовсім, теоретичну підставу старої школи.

Тому що торговельний капіталїст всю свою безпосередну діяльність посвячує обмінови, отже стоїть від продукції досить далеко, і тому що інтереси купця в многих случаях операють ся власне на змінах і колибанях цін від їх пересїчної норми, ясним отже є, що для ідеольоґів торговельного капіталу є незвісний основний закон обміну — зависимість обмінних условин від вартости праці вложеної в товар. Промисловий капіталїст находиться в иньшім положеню: він безпосередно орґанїзує працю, має нагляд над продукцією, і єго інтерес полягає більше на сталих цінах, ніж на їх колибанях. Завдяки цій обставині, ідеольоґ промислового капіталу находить ся в условинах сприяючих зрозумінню злуки межи вартостю праці в продукції товару і єго ціною. І в дійсности при кінці XVII. ст. В. Петти (William Petty) вже представляє в загальних начерках теорію вартости праці, яка є підставою сучасної економічної науки. Рівночасно завдано послїдний удар науці про гроші, як про одиноке, виключне, правдиве богацтво: стає ясним для всїх, що і гроші мають вартість лиш тому, що в них вложена праця.

Опісля, з особливною рішучостю, глубиною і ясностю висказує ідеї свобідної конкуренції, ворожої ідеям старої школи — Дудлей Норт (Dudlay North), котрого звичайно уважають за першого "фрітрейдора" — сторонника свобідної торговлі.

Наука Норта в загальних нарисах представляє ся так: народи богатїють завдяки промислови і торговлї. Їх підставу творить п р а ц я, котру треба вважати за жерело богацтва. А гроші є нічим иньшим, як одним з товарів. "В краю нема анї за богато анї за мало грошей, але все є тілько, кілько потрібно для обороту", але лиш в тім случаю, додає Норт, коли торговля грішми не є нічим звязана.

Торговля і промисл мусять бути свобідні, і єли жерелом богацтва є праця, то жадні реґуляміни не поможуть збогатити народу, але противно, шкодять йому, бо перешкаджають розвиткови працї. "Анї одно місто не збогатило ся через правительственні приписи; лиш мир, праця і свобода творили промисл і богацтво". Норт є проти всякого вмішуваня ся в економічне житє. Шкідливість законів, що ограничують особисті видатки, він доказує тим, що розвиток потреб є могучою підоймою поступу, бо заохочує людей до енерґічнїйшої працї.

Внутрішна і заграничпа торговля, на думку Норта, є однаково потрібна і взаїмно залежна одна від другої. Одна і друга мусить бути однаково свобідна. Всї народи світа так само злучені межи собою, так потрібні оден другому, як міста одного краю. Ставити перегороду межи народами в формі мит, законів і т. п. є так само нерозумним дїлом, як перешкаджати торговельним зносинам межи сусїдними містами, або межи поодинокими господарствами. Всї народи йдуть до одної цїли в своїм розвитку, услуги їх є взаїмні. Людськість мусить бути солїдарною в промисловім житю. Всякий вузкий націоналїзм приносить лиш шкоду, бо зменшує обопільні услуги народів і тим задержує їх економічний розвиток.

Пожиточна дїяльність правительства на економічнім полї заключає ся лиш в охоронї власности; кожде иньше вмішуванє ся може, на думку Норта, лиш пошкодити інтересам промислу. Погляди Норта

не знайшли широкого відгомону в його часах (конець XVII. ст.). Навіть в Анґлії лиш декотрі галузи капіталїстичної продукції були розвинені достаточно, щоби могли істнувати без опіки держави.

Пів року пізнїйше школа свобідної конкуренції повстала також в Франції. Дещо відмінні обставини надали там тій науці особливший відтїнок, але сама суть річи була та сама.

Коли протекціонїзм дав розвиваючому ся французькому промислови майже все, що міг дати, тодї так само як в иньших краях він чимраз більше ставав ся перешкодою на дорозї розвитку. Це викликало реакцію проти него в настрою промислово-торговельної буржуазії. В результаті появили ся теорії фізіократів.

Але не лиш протекціонїзм перешкаджав розвиткови капіталу. Ще більшу шкоду під тим зглядом приносили останки февдальних цехових форм, що не годили ся анї з свободою капіталу, анї з свободою праці. Фізіократи мусїли рівночасно вести боротьбу з тими останками февдалїзму і з протекціонїзмом. Найдогіднїйшим знарядом боротьби для нової школи були інтереси рільництва, а не залежало від двох причин. Перше, Франція була тодї краєм рільничим, і друге — рільництво найбільше терпіло від тих самих условин, що стояли на перешкодї розвиткови капіталу.

О величезній шкодї, яку приносили розвиткови рільничій продукції останки середних віків, нема потреби осібно тут говорити: ми вже висше говорили про те. Що відносить ся до протекціонїзму — то він спричинював руїну хлїборобського господарства більше побічними дорогами. Передовсїм підвисшував цїни на нові продукти, конечно потрібні для селянина; дальше, втягнув Францію в цїлий ряд воєн, що страшно руйнували край і цїлим тягаром спадали на рільничу клясу. Селянство мусїло платити найбільшу часть податків на покрите воєнних видатків і віддавати

цвіт своїх робочих сил на так непродукційне занятє як війна, в додатку дуже часто програна.

Інтереси рільничої кляси були тим близші серцю ідеольоґів капіталу, що руїна селянства звужувала надзвичайно внутрішний ринок для капіталїстичного промислу. Попередний напрям економічної полїтики не здавав собі справи з того, що розвиток перетворчого промислу є в великій зависимости від економіки рільництва. Нова школа створила теорію, яка уважає рільництво за угольний камінь економічного житя.

Після науки фізіократів природа є жерелом всякого богацтва. Лиш така праця витворює богацтво, лиш така праця є продуктивна, котра безпосередно має до діла з природою — рільнича праця і взагалї праця добуваюча. Лиш одно рільництво дає чистий дохід, достарчує чоловікови більше продукту, ніж коштувала продукція.

Ремісничa праця-рукодільча, і взагалї перетворча, на думку фізіократів, лиш змінює форму добутого з землї богацтва, але нового богацтва не творить. Торговля тимбільше не творить нових вартостий, але переносить їх з одних рук до других. Весь нарід жиє на кошт чистого доходу, витвореного працею кляси хлїборобів. Прочі промислові і непромислові кляси находять ся, що так скажемо, на удержаню рільників.

Звідси приходить ся до такого заключеня: зовсїм природно є, і розумно, щоби земля була обтяжена всїми податками, як одиноке жерело богацтва: всї податки повинні бути заступлені одиноким ґрунтовим податком. Перетворчий промисл і торговля, що не витворюють жадних богацтв, повинні бути цїлком свобідні від всяких тягарів. Це заключенє є протестом проти звільненя від податків шляхти і духовеньства; але рівночасно оно доказує, що фізіократи, помимо своєї прихильности до рільництва, були власне представителями інтересів промислового і торговельного капіталу (свідомими чи несвідомими — це иньша річ).

Природа, після погляду фізіократів, є не лиш одиноким жерелом богацтва, — є она рівночасно одиноким правдивим провідником в житю народів. Суспільний порядок повинен бути в згоді з вічними, незмінними законами природи, так як залежать від них всї иньші явища. Суспільний порядок є розумний і нормальний лиш тодї, коли відповідає законам природи; лиш тодї він провадить до добробуту всїх членів суспільства. Оскількиж вдійсности суспільний устрій віддалює ся від природи, о стільки є він нерозумний і шкідливий.

Найбільш природним, отже і найрозумнїщим устроєм є, після фізіократів, такий, котрий найменьше придавлює прояви людської натури; лишена сама собі, она найкраще зуміє знайти правдиву дорогу поступу. Повинуючись голосови природи, кождий свідомо і розумно буде стреміти до особистого щастя, а цею дорогою осягне ся щастє всїх. Треба звільнити чоловіка від кайдан (очевидно — февдальних, цехових, протекціонїстичних і п.). Свобода є конечна всюди, а передовсїм в житю економічнім. Тут сміло можна здатись на дїланє особистих інтересів, бо кождий, стараючись збільшити своє власне богацтво помагає через те саме до збільшеня народного богацтва. Отже правительство не повинно мішатись до економічного житя. Єго річию є — боронити одиницю і власність, нїчо більше від нього не вимагає ся.

Змаганя нової школи найяскравійше і найенерґічнійше є висловлені в знанім реченю фізіократа Ґурнея (Gournay), зверненім до правительства: "Laissez faire, laissez aller" ("Не перешкаджайте, нехай житє йде своїм тором"). Слова ті стали ся евангелією всеї лїберальної економічної науки.

Фізіократи творили тїсний кружок, на котрого чолї стояв Кесней (Quesnay), лїкар Людвика XV. До цеї школи належав знаменитий полїтик Турґо. Він перший означив основний закон заробітної платнї:

висота платнї залежить від вартости необхідних для робітника средств до житя.

Практична проґрама фізіократів була в значній мірі впроваджена в житє великою французькою революцією. Була она отже дійсно висловом потреб часу.

Дальший розвиток школи свобідної конкуренції переносить нас знова до Анґлії в період діяльности Адама Сміта (Adam Smith).

Анґлія в другій половині XVIII. ст. була досить розвитим мануфактурно-капіталїстичним краєм. Суспільні відносини велико-буржуазного порядку вже виступали досить виразно і грали пануючу ролю в житю.

В той спосіб було можливе досить повне і докладне, взагалї — наукове зрозуміне самих основ капіталїстичної системи. Цього доконав Адам Сміт, котрого звичайно називають батьком економічної науки. В самій річи це неслушно і властивим основателем економічних наук повинно би ся вважати хочби Віляма Петтого, котрий дав їм тревалий теоретичний фундамент своєю теорією вартости працї. Але загальну опінїю можна пояснити дуже легко величезним впливом, який мали твори А. Сміта на розвиток економічних наук.

А. Сміт є в значній степени учеником фізіократів: запізнав ся з їх кружком, присвоїв собі його ідеї. Але сприяючі суспільні условини позволили Смітови вратувати ся від многих блудів і односторонностий науки фізіократів. Теоретичні блуди тої школи повстали під впливом економічного житя Франції; а Сміт робив дослїди над анґлїйським суспільним господарством, яке значно випередило в розвитку французьке і взагалї богато ріжнило ся від нього.

Адам Сміт примінює передовсїм д е д у к ц і й н і методи в економічних дослїдах. Він розуміє, що в господарській діяльности чоловік піддає ся лиш почутю в л а с н о г о і н т е р е с у, а власний інтерес на данім

полї житя спричинює змаганє до якнайбільшого богацтва. На цїй основі він старає ся пояснити всю економічну дїяльність чоловіка і суспільства.

Але для дедукції не вистарчить само твердженє, що в господарській сфері чоловік іде за покликом економічного еґоїзму. Ще треба знати условини, при котрих чоловік здійснює свої бажаня. Для розслїду бере А. Сміт в загальних нарисах суспільно-економічні условини, котрі тодї істнували в Анґлії, і слїдить, як серед таких условин розвиває ся економічна дїяльність чоловіка.

Однак А. Сміт старає ся вияснити не поодинокі закони житя капіталїстичної суспільности на тім ступени розвитку, на котрім стояла Анґлія; він уважає свої заключеня за вислів загальних законів економіки, пише загальну полїтичну економію ("Богацтво Народів", в 1776. р.) Капіталїстичні відносини він уважає за одинокі нормальні; иньших відносин або зовсїм не розслїджує, або бачить в них збоченє від норми, вислїд нескінченого, недосконалого розвитку.

Богацтво краю, після Сміта, творять всї товари краю. Таке понятє о богацтві можливе, очевидно, лиш в краю о товаровій обміннїй господарцї; для натурально-господарчого суспільства, де продукти не є товарами, оно не має жадного значіня.

Одиноким жерелом вартости і богацтва є, на думку Сміта, праця, взагалї всяка продуктивна праця. Впрочім для Сміта продуктивною є лиш праця, котра витворює матеріяльні добра. В кождім разї Сміт не робить того блуду, що фізіократи, які вважали продуктивною лиш працю на полї: за часів Сміта перетворчий промисл грав в Анґлії не менш важну ролю в твореню народного богацтва, нїж промисл добуваючий.

Капітал, після означеня Сміта, є це часть нагромадженої працї, призначена на дохід. І в будуччинї також люде будуть мусїли, очевидно, для одержаня

доходів приміновати в продукції заощаджену працю: отже капітал з точки погляду Сміта, мусить істнувати все. З огляду на таке понятє о вічности капіталу легко повстала в його голові думка про незмінність капіталістичних відносин.

Початкове нагромадженє капіталу Сміт пояснює при помочи ощадности: дрібні продуценти зуживали не все, що витворювали, і в той спосіб творив ся капітал.

Теорія вартости Сміта в загальних нарисах є слідуюча. Він признає, що першим єї жерелом є праця. Прямим заключенєм з того повинна би бути теорія вартости праці: обмінна вартість товарів залежить від скількости вложеної в них суспільної енерґії праці. Однак Сміт збочує від цього заключеня. Після його думки, на ціну товарів в сучаснім суспільстві складають ся: вартість праці, дохід з капіталу і ґрунтовий рент. Згідність пересічної ціни з вартостию праці признає він лиш для періоду, в котрім знаряди праці належали до витворця. Але коли разом з розвитком культури праця і капітал відділили ся від себе, тоді в склад ціни мусів ввійти також зиск з капіталу, як винагорода за можність користувати ся ним в продукції. З загарбанєм землї ввійшов єще рент.

В дійсности ціни товарів, як то вже висше ми пояснили, залежать від їх вартости; а вартість товару складає ся з вартости сталого капіталу (котрий Сміт лишає на боці), з вартости капіталу змінного і з додаткової вартости. В поглядах Сміта бракує цего важного пункту, що разом з побільшенєм ся заробітної платнї, зменшує ся зиск, бо они творять дві части одної незмінної суми — витвореної наново вартости. З точки погляду Сміта, єли побільшує ся заробітна платня, то підносить ся лиш ціни продуктів; тимчасом після теорії вартости праці, зріст части припадаючої на робітничу клясу, означує не підвисшенє цін, лиш зменшенє ся частки иньших кляс.

Заслугою Сміта є, між иньшим, єго наука о конкуренції, о тім, в який спосіб вона вирівнює зиск, а також заробітну платню в ріжних підприємствах і в ріжних галузях продукції.

В науці про заробітну платню Сміт висказує, що сї зміни спричинюють ся змінами в цінах предметів, зуживаних робітниками.

В науці про зиск Сміт висказує думку, що процент зиску зменшує ся разом з зростом народного богацтва. На його думку, причина лежить в тім, що межи капіталїстами росте конкуренція: капіталів є так богато, що з трудностю можна їх десь вложити в продукцію. Явище добре спостережене, але пояснене, як побачимо пізнїйше, є зовсїм фальшиве.

Ще менше влучно пояснив Сміт ґрунтовий рент. Він каже, що це заплата за користане ся землею, коли попит землї перевисшає єї подачу.

Гроші є для Сміта таким самим товаром, як і иньші. Є они лиш малою частю народного капіталу і притім найменш ужиточною — непродуктивним і мертвим капіталом. Єли так, то очевидно торговельний білянс не має жадного значіня. На його місце Сміт кладе білянс річної продукції і зуживаня. Край збогачує ся, єли продукує більше вартости, ніж зуживає.

В той спосіб зріст продукції є цїлию розумної економічної полїтики держави. Але яка іменно полїтика є здібна улегчити розвиток продукції?

Протекціонїзм не помагає загальному зростови продукції, лиш змушує капіталїстів переносити капітали з одних галузий промислу до других, з непротеґованих до тих, що знаходять ся під протекцією держави. Змінює ся лиш подїл народного капіталу межи галузями продукції: сума капіталу не росте. Противно, вклад капіталу стає ся чимраз меньше корисним, а то з слїдуючих причин: коли нема правительственної опіки, капітали напливають до тих галузий промислу, де праця є найбільш продуктивна, а протекціонїзм

звертає капітали до таких галузий, котрі є найменш відповідні в краю, в котрих праця є найменш продуктивна.

Найрозумнійша засада при обміні є: "купуй на найтаншім ринку, продавай на найдорожшім". Протекціонізм утруднює примінене тої засади: край мусить купувати ті товари, котрі є протеґовані, не на танім заграничнім ринку, але на доросшім, у краєвих витворців.

Окрім цього протекціонізм сіє лиш ненависть межи народами і боротьбу, а торговля повинна бути ланцухом приязни. (Рукодільні анґлійські при кінці XVIII. ст. були досить розвинені, а протекційна політика иньших країв шкодила сильно анґлійському промислови, відбираючи йому заграничні ринки).

Цілком свобідний від протекції і ограничень промисл — оце розумний і натуральний порядок. Держава повинна ограничити ся до оборони від неприятеля, до провадженя судівництва і побіч цього до підтриманя тих інституцій, котрі лежать поза границею приватних підприємств (шпиталі, школи, приюти і т. п.). При таких условинах приватний інтерес людей попровадить їх в свобідній діяльности на найкориснійшу для суспільства дорогу. На думку Сміта люде, слідкуючи за своїм еґоїзмом, приносять часто більше хісна суспільстві, ніж колиб руководили ся найбільш альтруїстичними, безінтересовними мотивами.

Однак вороже становище до протекціонізму не робило його односторонним. Переходячи від найбільш абстрактних (відірваних) тверджень дедукції до конкретної дійсности, він ограничував дещо свої засади. Так прим. признавав він, що мито від оружя, взагалі від всього, що є необхідне для війська, є потрібне: ці продукти край повинен сам витворювати, а не замовляти в чужинців, хоч би це було найтаньше, бо інакше він може стати ся безборонним в часї війни.

Вільну торговлю треба впроваджувати, думає Сміт, постепенно, інакше зруйнувалоби ся капіталїстів.

Ідеалом Сміта є неограничений зріст продукції, а тому що не можна представити собі його поза капіталїстичними відносинами, він признає за розумні і природні всї ті условини, що сприяють розвиткови тих відносин. В його часах і в його краю найважнїщою з тих условин була економічна свобода, свобода капіталу і те все творить "натуральний порядок", нормальний склад житя суспільства.

Після погляду Сміта, "натуральний порядок" свобідної конкуренції разом з розвитком продукції спричинює рівнож "справедливий" поділ. Це є черта спільна йому і всїм його попередникам в науцї економічній — вважати нагромадженє народного богацтва за рівнозначне з добробутом народу. Протилежність між тими двома понятями не могла виступати в тих часах так яскраво, як в віцї машинового капіталїзму. Однак і давні економісти знали случаї такої протилежности. Очевидно, в таких случаях економісти-ідеольоґи буржуазії були готові принести "справедливий поділ", т. є інтереси мас, в жертву для збільшеня продукції, т. є інтересам підприємців. Прим. Адам Сміт признає заміну управної землї на пасовиска, яка відбувалась в многих місцевостях в Анґлії на початку нових часів, корисною для краю, бо для продукції ця заміна безперечно була корисною.

Як економіст мануфактурного періоду капіталїзму, Сміт приписує велике значінє рукодільняному подїлови працї. Цю форму подїлу працї він вважає за найважнїйший знаряд технїчного поступу; в його очех машини грають лиш другорядну ролю. Рівночасно звертає він увагу на суспільно некорисні сторони такого подїлу працї: фізичний, моральний і умовий занепад орґанїзму робітника. Він припускає, що в остаточнім розвитку мануфактурний поділ працї мігби допровадити до цїлковитого притупленя народних мас і

узнає це за шкідливе. Щоби ослабити ті злі сторони, Сміт пропонує запровадити образоване народу на кошт держави, але радить образувати осторожно і умірковано, уважаючи небезпечним занадто високий умовий розвиток народу.

На Адамі Сміті кінчить ся розвиток економічної науки дрібно-буржуазної доби.

6. Сили розвитку і його напрям в першім періоді промислового капіталізму.

Економічно найбільше поступовою клясою в мануфактурнім періоді капіталу була промислова буржуазія. Головною силою розвитку є тут, так як і давнійше, конкуренція і єї психольоґічний результат — змаганя до неограниченого нагромадженя богацтв, до неограниченого розширеня підприємств.

Погляньмо, як ділають ті сили розвитку в границях поодинокого підприємства і як проявляють ся вони в взаїмних зносинах підприємств. Тому що частю, яка при суспільнім поділі припадає для капіталїста, є додаткова вартість, то, орґанізуючи продукцію, капіталїст старає ся конечно побільшити додаткову вартість з підприємства.

Висота додаткової вартости в підприємстві залежить від двох условин: перше, від розмірів додаткової вартости, витворюваної через кождого робітника, і друге, від скількости робітників. Збільшуючи одно і друге, капіталїст збільшує суму додаткової вартости даного підприємства.

Припустім, що необхідний робочий час виносить 5 годин, додатковий — також 5 годин. Найпростійший спосіб побільшеня додаткової вартости, витворюваної через кождого робітника, полягає очевидно на тім, щоби збільшити додатковий час, при чім робочий день стає ся довший. Єли робочий день замість 10 годин буде тревати 12 годин, тоді додаткова вартість буде витворювати ся не в протягу 5, але в протягу 7 годин денно; она зростає о 1.4 разів

(норма додаткової вартости замість давних 100%, є тепер 140%). Однак таке збільшенє робочого дня має свої границї. Довший робочий день, як 24 год., є фізично неможливий. Окрім того орґанїзм робітника не зносить занадто довгої працї: робота йде зле, є мало інтензивна. Задовгий робочий день може показати ся менше корисним нїж 12-годинний, єли праця в першім случаю є о 1½ разів менше інтензивна. Вкінцї самі робітники не згоджують ся на надмірне збільшенє робочого дня.

Окрім простого збільшеня робочого дня на певній степени розвитку продукції можливе є замасковане збільшенє. Цего способу найскорше уживано в рільництві. Коли февдал розширюючи власне господарство, присвоював собі землю залежних від себе селян, цїлковите позбавленє їх землї було для нього річию ризиковною: позбавлені землї йшли до міст, бо вже нїчо не вязало їх з селом, і дїдич міг остати ся зовсїм без робочої сили. Щоби цього оминути, властитель землї лишав многим селянам невеликі удїли землї разом з будинками. Розміри удїлів були так невеликі, що їх властителї (халупники, анґлїйські "катеджери", нїмецькі "коссатен") могли одержати з власного господарства заледви невелику часть необхідних средств до житя, отже були змушені продавати свою робочу силу сусїдним дїдичам. Дїдич дає селянинови в формі заробітної платнї не цїлу вартість робочої сили, але менше, так щоби загальна сума заробітної платнї разом з доходом з його власного господарства творила цїну необхідних средств до житя.

В початковім розвитку великого підприємства примінює ся анальоґічні способи в перетворчім промислї: робітникам дає ся до розпорядимости удїли землї для закладаня невеликих городів. І тут також заробітна платня зменшує ся відповідно до доходів з удїлу: в тій цїли по части знизує ся цїну, почасти обчислює ся певну суму з платнї робітника за користанє з городу.

В обох случаях вислїд є оден і той самий: довгота робочого дня для полевого робітника і для робітника в ру-

кодільні побільшує ся о всї ті години, котрі він посвячує на управу власного кусника землї. Рівночасно неминучим є надзвичайне вичерпанє; упадок житєвих сил працюючого. Однак робітник остає ся неначе прикутим до місця тим чаром, який представляє для него провадженє хоч малесенького власного господарства.

До тих самих економічних вислїдів провадить по знесеню підданьства зменшенє селянських надїлів: они є так малі, що не можуть анї виживити властителїв, анї заняти всеї їх робочої сили; селяне мусять або продавати останок своєї робочої сили сусїдним дїдичам, або взяти в аренду більше землї. Условини винайму землї притім є такі, що сама аренда є нїчим иньшим, як прямо замаскованою продажею робочої сили: дохід з аренди лиш доповнює заробок селянина до величини вартости необхідних житєвих средств. Великі землевласники віддають свою землю в аренду малими надїлами, замість провадити власне велике господарство, прямо тому, що при одних і тих самих видатках можуть розпоряджати в той спосіб більшою скількостю працї. Легко представити собі, як тяжкий мусїв бути цей переходовий період заміни селянина на наємного робітника.

Така система приносить для підприємця певну користь лиш до часу, доки нема наглої потреби побільшити інтензивність працї і доки єї якість не грає великої ролї. Тому то з упливом часу вона раньше зникає в перетворчім промислї, котрий розвиває ся скорше, а опісля потрохи і в рільництві (де навіть до наших часів вона істнує в великій мірі).

Майже таке саме значінє, як побільшенє робочого дня, має для капіталїста збільшенє інтензивности працї: але тут збільшений видаток енерґії працї ограничує ся до меньшої скількости годин. Чи підприємець збільшить 10-годинний робочий день до 11-ти годин, чи осягне підвисшенє інтензивности працї о $^1/_{10}$, це для нього всьо одно, єли оставимо на боцї декотрі дрібні знеки (як те, що при

коротнім робочім дню меньше видає ся на топливо, світло і т. д.). Звичайним средством побільшеня інтензивности праці є, як ми вже сказали, платня від штуки. В початках капіталїзму той спосіб побільшеня додаткової вартости грає в порівнаню невелику ролю, бо майже не дає ся злучити з побільшенєм робочого дня, яке тоді загально вже було примінене, і тому, що при так низькім уровени розвитку робочої кляси, при недостаточнім відживленю ся, велика інтензивність праці є прямо неможлива.

Єли робочий день лишає ся такий як давнїйше, а необхідний час праці зменшує ся, тоді побільшує ся знова час додаткової праці і додактова вартість. Прим. єли при 12-год. робочім дні необхідний час зменшує ся з 6 до 5 годин, то додатковий час зростає з 6 до 7 годин.

Але в який спосіб зменшує ся необхідний час праці? Очевидно через зменшенє вартости робочої сили: чим менша є вартість робочої сили, тим менше часу потрібно, щоби єї витворити.

Вартість робочої сили є вартостю необхідних для робітника средств до житя, є скількостю суспільної енерґії праці, якої потреба для єї витвореня. Єли ті средства — хлїб, мясо, бавовняні тканини і иньші — починають витворюватись з меньшою утратою енерґії праці, як давнїйше, єли отже збільшує ся продуктивність праці в рільництві, в бавовняній продукції, і т. д., то через те саме обнижує ся вартість робочої сили.

І так єли вартість звичайних предметів робочого спожитя виносила давнїйше денно 5 годин, а опісля, в наслїдок розвитку средств продукції, впала до 4 годин, то при 10-годинним робочім дні вартість додаткова зростає з 5 до 6 годин, а норма додаткової вартости з 100% до 150%. При тім грошева платня робітника відповідно обнижує ся з 50 до 40 коп.; але за ті гроші він може купити ту саму що давнїйше скількість житєвих средств.

Єли станемо на менше абстрактнім (відірванім) ґрунті, то в тім зменшеню грошевої платні побачимо деякі користи для робітників. Коли прим. в якімсь ро-

бітнику розвивають ся висші потреби, ще не розвинені серед мас, прим. потреба приличного убраня, читаня ґазет і т. д., то для їх осягненя робітник мусить щадити на необхідних предметах, а при високій ціні тих продуктів щадити на них очевидно лекше ніж при низькій.

Коли побільшує ся продуктивність праці, витворюючої предмети зужитя для робітників, зріст додаткової вартости відбуває ся відразу для всїх капіталїстів даного суспільства. Але при певних условинах навіть оден підприємець независимо від иньших може зменшити в своїм підприємстві необхідний час праці і збільшити в той спосіб додатковий час. Це діє ся тоді, коли йому вдасть ся зробити продуктивність праці в своїм підприємстві висшою, ніж звичайна продуктивність праці в даній галузи продукції. Прим. він запроваджує в себе далеко більший поділ праці ніж той, що панує в других подібних підприємствах. Припустім, що це буде фабрикант ножів, і що улучшеня ним запроваджені побільшують точно два рази продуктивність праці: вартість ножа замість 4 год. буде міряти ся в него 2 год. Тому, що всї прочі фабриканти ножів вчасти не вспіли, вчасти через брак капіталу не могли запровадити того самого улучшеня, то суспільна вартість ножа рівнає ся як давнїйше 4-ом годинам. Припустім, що робочий день триває 11 год. і вартість робочої сили мірить ся 6 год., причім припустім, що кожда година відповідає 10 коп. Так отже давнїйше на кождого робітника припадало 3 ножі; ціна ножа (припускаємо, що він продає ся після своєї вартости) 40 коп., і з 60 коп. змінного капіталу капіталїст одержує 60 коп. додаткової вартости. Тепер кождий робітник виробляє денно 6 ножів, котрі продає ся по давному по 40 коп. за штуку, бо їх суспільна вартість не змінила ся: за 6 штук одержує ся 2 руб. 40 коп., змінний капітал виносить 60 коп., а на користь підприємця остає ся 1 руб. 80 коп. Необхідний час в тім підприємстві є лиш 3 год. замість 6 год.; норма додаткової вартости виносить 200% замість 100%.

Треба зазначити, що вдійсности капіталїст буде продавати ножі не по пересїчній риночній цїнї, але дещо низше, щоби скорше продати товар. Є це потрібне тим більше, що витворюючи ножі при менших як давнійше коштах, очевидно збільшує ся їх продукцію, отже і подачу на ринку.

В той спосіб, коли оден капіталїст збільшує в своїм підприємстві продуктивність працї, тодї збільшує ся в його підприємстві висота додаткової вартости. Але це явище є часове. По трохи і иньші підприємцї запроваджують в себе ті самі технїчні улучшеня, в данім случаю — той самий подїл працї; а хто не має достаточного капіталу для тої цїли, той руйнує ся в конкуренції понад сили. Звичайний спосіб продукції ножів змінив ся — суспільно необхідний час на виріб ножа зменшив ся, іменно о 2 години. Цїна ножів зменшила ся, зиск кождого капіталїста, а також і того, котрий найскорше впровадив в себе улучшенє, обнижує ся до звичайних розмірів, або навіть ще низше (в дійсности, як побачимо дальше, має місце те послїдне).

Отже для кождого капіталїста з окрема корисно є впроваджувати в себе технїчні улучшеня, але для цїлої капіталїстичної кляси взагалї ті улїпшеня не є так корисні, бо остаточно они провадять до обниженя вартости і цїни товарів.

Збільшуючи ріжними способами додаткову вартість з працї робітників, капіталїст збільшує через те і свій зиск, о котрий йому властиво ходить. Але істнує також цїлий ряд способів, за помочю котрих підприємець може збільшити свій зиск независимо від скількости додаткової вартости. Є то способи незвичайного заощадженя сталого і змінного капіталу.

Єли уряджуючи робітню підприємець запроваджує економію в самих розмірах будинку, так що робітники мусять працювати в тїснім місцї; єли допроваджує до можливо найменшої скількости видатки на топливо і світло, на вентиляцію і гіґієнічні уряджения; єли змушує робітників пра-

цювати одними і тими самими знарядами аж до остаточного їх зужитя, на що не позваляють инші фабриканти зі згляду на небезпеченьство робітника або инші невигоди, — все те творить надзвичайне заощадженє капіталу сталого і зменшує ся загальна сума страт капіталу, на котру припадає якась сума зиску, отже побільшує ся для даного капіталїста процент зиску, хоч сума додаткової вартости осталась без зміни.

Не треба вчисляти тут тих случаїв, коли в якімсь підприємстві використовує ся більше відпадків продукції, як в иньших: є це прямо підвисшенє продуктивности праці, бо зужитковані відпадки є додатковими витворами продукції, а це стає ся особливо виразним, єли підприємець продає їх.

Єли підприємець купує робочу силу понизше єї суспільної вартости, то це є надзвичайне заощадженє змінного капіталу.

І тут також індівідуальний зиск росте, хоч сума додаткової вартости не знижує ся (бо додаткова вартість є надвишкою утрати енерґії праці робітників понад суспільну вартість їх робочої сили, а ця вартість остаєсь тою самою).

Такі є в загальних нарисах способи, котрих приміненє збільшує зиск з підприємства при даній скількости робочих сил. Єли число робітників зростає, то очевидно відповідно до того зростає додаткова вартість, а з нею і зиск: з 200 робітників додаткова вартість є два рази більша, як з 100 і т. д.

Більша скількість робітників має ще й те значінє, що позволяє розвинути поділ праці, отже і єї продуктивність: це послїдне, як ми вже сказали, провадить до сталого, або часового побільшеня додаткової вартости.

Побільшенє суми додаткової вартости через побільшенє робочого дня, або через підвисшенє інтензивности праці знаходить свої границї в прикметах людського орґанїзму, а при даних обставинах в опорі продаючого робочу силу.

Підвисшенє продуктивности праці в підприємстві є ограничене загальним станом техніки і науки в даній добі. Не можна запровадити улучшень доки їх не винайдено.

Заощаджуванє капіталу понад норму звичайного заощаджуваня є в загалї явищем дуже рідким і оно може відбувати ся лиш в тісних границях. А спосіб підвисшеня зиску, що полягає на збільшеню числа робітників при відповіднім розширеню цілого підприємства, можна примінювати майже без ограничень. Перешкодою може тут бути лиш брак попиту на товари, або брак капіталу на розширенє підприємства.

Всяке розширенє підприємства відбуває ся дорогою нагромадженя капіталу. Це полягає на тім, що капіталїст, замість тратити часть зиску на свої потреби, додає єї до капіталу: купує за ню струменти, матеріяли і робочу силу. Таке нагромадженє має місце і в иньших случаях побіч простого розширеня підприємства; щоби прим. збільшити продуктивність праці в підприємстві, треба поробити додаткові видатки на технїчні поправки. Навіть збільшенє робочого дня потягає за собою видатки на матеріяли і знаряди, отже знов є нагромадженє.

В подібних случаях нагромадженє не конечно мусить мати місце: заощаджує ся капітал на вартости робочої сили, і це заощадженє при даних условинах вирівнює додаткові видатки сталого капіталу. Також при "надзвичайнім заощадженю" сталого і змінного капіталу можна збільшити зиск без нагромадженя. Але це виїмкові случаї.

Капіталїстичне нагромадженє треба відріжнити від первісного громадженя богацтв, яке полягає не на розширеню підприємств, але на докладаню грошей до грошей.

В капіталїстичній добі значінє має в житю лиш капіталїстичне нагромадженє; початкове є не лиш незначне що до розмірів, але спроваджує ся до капіталїстичного нагромадженя. Припустім, що ціла сума початкового нагромадженя капіталів в данім суспіль-

стві виносила міліярд рублів; за ті гроші закладано капіталїстичні підприємства, що приносили додаткової вартости 100 міліонів на рік. Припускаємо також, що капіталїсти не роблять дальшого нагромадженя, але зуживають весь додатковий продукт, в такім разї в слїдуючім роцї капітал також буде виносити міліярд, але з початкового нагромадженя осталось лиш 900 міліонів, прочі 100 міліонів, капіталїсти зужили в формі средств до житя і предметів розривки: але тих 100 міліонів відновлено коштом додаткової вартости. В слїдуючім роцї з початкового нагромадженя лишить ся 800 міліонів, а 200 міліонів буде творити нагромаджена додаткова вартість і т. д. В протягу 10 лїт початкове нагромадженє і весь капітал спровадить ся до скапіталїзованої додаткової вартости.

Так отже кождий капітал, не зважаючи на способи початкового нагромадженя, можна вважати за нагромаджену додаткому вартість. Як то ми вже говорили, початкове нагромадженє також по найбільшій части спроваджувало ся до ріжних форм присвоюваня додаткової працї (підданьство, невільництво і т. д.); ощадність самих працюючих грала при тім дуже підрядну ролю. Бачимо з того, яку вартість має теорія старих економістів про погодженє капіталів з ощадностию.

Так отже, зміряючи взагалї до нагромадженя, до збільшеня своєї грошевої сили, капіталїст природною дорогою доходить до конечности капіталїстичного нагромадженя, до конечности розширеня підприємства, при помочи вкладаня нових капіталів з одержаних зисків.

Але колиб жажда громадженя гроший мала границї, поза котрі не булаб в силї змусити капіталїста до розширеня і технїчного розвитку підприємства, помимо того безпосередна конкуренція підприємств змусила би його переступити цю границю. Конкуренція межи підприємствами полягає на тім, що кожде старає ся відібрати ринок всїм

иньшим. Боротьба провадить ся через знизенє цін і улучшенє товарів.

В тій боротьбі великі підприємства з великими капіталами мають рішучу перевагу над дрібними. В великих підприємствах продуктивність праці взагалі є висша, бо спільна праця і поділ праці є там більше розвинені (незгадуючи про подрібну технічну перевагу, як прим. менші в порівнаню видатки на робітнию, на знаряди, перевіз і т. п.). Нагромадженє капіталів відбуває ся там скорше, отже лекше можна впроваджувати рівні технічні удосконаленя. Великим рукодільням лекше розширити продукцію також тому, що при рукодільнянім поділі праці підприємець є змушений наймати нових робітників відразу цілими ґрупами, і очевидно для підприємства, що складає ся з 20—30 ґруп, далеко лекше прилучити ще одну ґрупу, як такому що складає ся з 2—3 ґруп.

Великі підприємства мають тим більший вигляд на здобутє ринків, що легко можуть видержати упадок цін. Дрібний капіталїст, котрий, може бути, самий ледви в силї удержати ся з свого зиску, часто руйнує ся навіть підчас коротко тревалого упадку цін, а довго тревалий упадок цін нищить його цілковито. А великий підприємець видає звичайно лиш незначну часть на свої власні потреби, а решта йде на розширенє підприємства; підчас упадку цін такий капіталїст перестає лиш розширювати своє підприємство, а хоч поносить страту то в порівнаню не так скоро може цілком зруйнувати ся.

Дрібні підприємцї не є вспілї видержати конкуренції, они змушені продавати свої робітнї і знаряди, а при тім тратять свою орґанїзаторську ролю в суспільній продукції. Великі капіталїсти набувають средства продукції, що належали давнїйше до дрібних витворців, і в той спосіб постепенно збирають, концентрують капітали в своїх руках.

Той процес централїзації капіталів є неминучим вислїдом капіталїстичної конкуренції; він стремить самий через себе до зменшеня числа підприємств. Але в ранній добі капіталїзму промислового те явище не виступає виразно.

бо оно замасковане відворотним процесом: закладаними наново (коштом початкового нагромадженя) підприємствами.

Те, що сказане тут про великих і дрібних капіталїстів, відносить ся також до певної міри до зручнїйших підприємців, більше досвідчених в провадженю інтересу, і до підприємців менше практичних. Перші тягнуть з своїх капіталів більші зиски, неначеб то їх капітали були більші. В міру того, як орґанїзаторська діяльність в підприємствах переходить до рук наймлених спеціялїстів, ця сторона справи тратить значінє.

Змаганє капіталу до побільшеня ріжними способами розмірів додаткової вартости, одержуваної з кождої даної робочої сили, через побільшенє робочого дня, підвисшенє інтензивности праці, надзвичайне заощадженє змінного капіталу і т. д., викликує з сторони продавця робочої сили (робітника) противне змаганє — поліпшити або принаймнї не позволити на погіршенє матеріяльних условин житя. Є ще друга підойма розвитку в промислово-капіталїстичнім суспільстві — сила, що з початку повстає в формі звичайної конкуренції межи кождим купуючим і продаючим робочу силу. В перших фазах капіталїзму той чинник розвитку не має великого практичного значіня в наслїдок низької уровени розвитку і великого розсіяня продавців робочої сили. Житєве значінє цього чинника в мануфактурній добі є далеко менше нїж в добі боротьби челядників з цеховими майстрами, коли орґанїзації тих перших запевнювали їм досить значну єдність дїланя.

Коротко ще раз можна сказати про сили розвитку в добі рукодїльнї слїдуюче. Головною межи ними є конкуренція в ріжних формах разом з сї психольоґічним вислїдом: жаждою громадженя богацтв. А напрям в котрім дїлають ті сили, полягає з економічної сторони на централїзації капіталїв, з зростаючим подїлом праці і спів-робітництва, з технїчної сторони — на зростаючій інтензивно-

сти, довготі і продуктивности праці при можливо найбільшім упрощеню діяльности кождого робітника (рукодільний поділ праці).

Історичний початок рукодільняної доби припадає на ст. XV—XVI для Анґлії і Голяндії; для иньших країв пізнійше. За історичний конець тої доби треба вважати період великих винаходів — конець XVIII. ст. в Анґлії; в иньших краях рукодільняний капітал почав уступати перед машиновим в першій і другій четвертині XIX. ст.

VII. Промисловий капіталізм.

ДОБА МАШИНОВОЇ ПРОДУКЦІЇ.

1. Відносини суспільства до природи.

а) Походженє машини.

З внутрішних відносин капіталістичного суспільства випливає змаганє капіталу до безнастанного збільшеня продуктивности праці. Але в мануфактурній добі це змаганє находить перешкоди, що лежать в самім характері продукційних сил рукодільняної доби. Праця була ручна, фізична сила чоловіка грала головну ролю в продукції. А з огляду на те, що она має свої границі, продуктивність праці не могла посунути ся поза дані границі, доки струментом безпосередно володіла рука чоловіка.

Рукодільня розвивала продуктивність праці за помочю чимраз більшого поділу праці. Притім діяльність робітника упрощувала ся до остаточности, ставала ся чимраз більше механічною, машиновою. Власне в наслідок того, що рукодільня допровадила розвиток ручної праці до остаточних границь, завдяки механічности, простоті чинностий робітника, показало ся дуже легкою річию полишити виконуваня

тих чинностий машині. І коли дальше розширенє ся ринків вимагало дальшого розвитку средств продукції, а рукодільня вже не могла дати більше нічого, тоді відбував ся перехід від ручної праці до машинової.

Головна ціха машинової продукції полягає на тім, що безпосередно виконуючі чинности продукції виконує **не чоловік, але сила природи**; а роля чоловіка чимраз більше ограничує ся до кермованя і доглядання машини, і під многими зглядами є анальоґічна з давною орґанізаторською працею.

Тому, що сили природи є неограничені, то разом з поступом науки продуктивність праці в машиновій продукції може зростати до незнаних нам границь.

Історія машини починає ся далеко скорше від доби машинового капіталізму. Вже в часах клясичного невільництва винайдено водний млин, а також водну помпу, машини до черпаня; в середних віках появив ся вітрак, а в мануфактурнім періоді уживано деколи машини до виконуваня простих чинностий, які вимагали великої механічної сили, прим. до товченя руди, помпованя води з копалень і т. д. Але загальне значінє машин в продукції було майже жадне.

Уживанє машин в передкапіталістичнім періоді було ограничене не лиш через брак технічних відомостий, в наслідок чого винаходжено дуже мало машин і при тім дуже недосконалих. Часто лучало ся, що винайдені машини не могли ввійти в загальне уживанє в наслідок чисто суспільних неприхильних условин. І так вже в XVIII. ст. винайдено механічні ткацькі і прядільняні варстати, котрі в порівнаню з ручними були великим кроком вперед. Але в тих часах середновічні ремісничі орґанізації, хоч вже упадали, так все таки они мали досить значну економічну силу і відповідно до того політичне значінє. Власне вони з легко зрозумілих причин, з розпучливою ненавистю виступали проти всїх спроб заміни праці чоловіка працею машини. Під впливом церковних брацтв міські ради одна за другою видають розпорядженя, якими заборонює ся за-

проваджувати механічні варстати, нарід розбиває машини, винахідників переслідують жорстоко, як людей, що хочуть позбавити ремісників кусника хліба.

Але під впливом торговельного і промислового капіталу давні орґанізації розпадали ся, тратили свою економічну силу, а з нею і політичний вплив і моральну повагу. Рішучу перевагу в економічнім житю здобували купці і фабриканти. А їх відносини до машини були зовсім иньші. Їм машини так не грозили, як цеховим ремісникам, збуренем дорогого для них укладу суспільного житя, підкопанем матеріяльної підстави їх істнованя. Машини обіцяли зиск, а це був незбитий арґумент на їх користь.

Так отже економічний розвиток ослабив і знищив сили ворожі машині, зміцнив сили, що стояли по єї стороні, і в той спосіб приготовив ґрунт для як найширшого приміненя машини.

В всесвітнім капіталїстичнім розвитку мануфактурний період є безуслівно фазою конечно потрібною: навіть не можна собі представити безпосередного повстаня великої машинової продукції прим. з ремісничої техніки. Але в історії суспільств, котрі виступили пізнійше як иньші на дорогу розвитку капіталїзму, вплив їх історичного середовища — культури старших суспільств — позволяє майже оминути мануфактурні фази техніки: від дрібно-ремісничої і рукодільняної продукції, зорґанізованої торговельним капіталом, відбуває ся прямий перехід до великої машинової продукції, з єї всіми суспільно-економічними наслідками.

б) Що то є машина?

Машина є то знаряд праці, котрий виконуючу ролю роботи чоловіка заступає діланем сил природи. Є це висший, найбільш досконалий тип знаряду.

Придивляючись загальній будові ріжних машин, легко спостерегти, що в основі ця будова є одна. В машині треба розріжнити три части: мотор, механізм трансмісійний, і робочу часть, або механічний струмент. Кожда з тих трох

частий машини має свою історію розвитку. Коли машини уживає ся до невеликої роботи, яка не вимагає значних страт механічної сили, тоді як мотор в машині служить часто механічна робоча сила чоловіка.

Так прим. машину до шитя впроваджує ся в рух при помочи рухів руки або ноги. Це не скінчений, не зовсім розвинений тип машини. Заступленє людської моторичної сили силою звірят (головно коний) є першим кроком наперед в розвитку машинового мотору. Але тут ще нема великого поступу: сила звірят коштує в порівнаню дорого; працювати безвшину не можуть (досвідчений господар не змушує прим. коня працювати більше як 8 годин на добу); впрочім сила звірят не богато перевисшає силу чоловіка.

Слідуючим кроком вперед було заступленє звірят через силу вітру і спад води. Ці мотори мають ту висшість, що вже є неживотні; але вони також мають богато недомагань.

Сила вітру, яку від непамятних часів примінювано на широкі розміри для перевозу тягарів водою, але дуже мало в иньших галузях продукції, має те недомаганє, що є дуже нестала і ділає нерівномірно. Сила води не має того недомаганя і в наслідок того в мануфактурнім періоді вона здобула велике значінє. Але она не є вільна від ріжного рода недомагань. Перше, водний мотор можна примінити лиш там де є під рукою спад води і його вихіснуванє не є в суперечности з інтересами і правами місцевої людности або землевласників. Друге, в наших студених краях в зимі сила води не все ділає. Вкінці, не можна сї збільшувати після бажаня. З огляду на ці недомаганя водні мотори не могли бути примінені на широкі розміри. Це є одною з причин, що в мануфактурнім періоді, доки не винайдено лучшого мотору, уживано дуже мало машин.

Декуди вже в добі рукодільні уживали парових моторів, але дуже недосконалої і невигідної конструкції. Коли в 1774. р. Ват (Watt) удосконалив значно їх механізм і створив знану парову машину о подвійнім діланю, доперва

тоді показало ся, що пара є тим найлучшим мотором, якого потребував розвиваючий ся капіталїстичний промисл.

В паровім моторі механїчна сила повстає через зужите вугля і води. Силу дїланя можна зменшувати або збільшувати відповідно до потреби. Мотор уряджений так, що легко можна його перевозити з місця на місце і уживати до всїляких робочих машин.

Але на тім не задержав ся розвиток моторичної части машини. В послїдних часах чимраз більше значінє здобувають електричні мотори. Тимчасом примінене їх є ограничене, але вже тепер бачимо перевагу електричної сили над силою пари: найважнїйша перевага полягає на тім, що електричну енерґію можна дїлити на як найменші части і що можна єї переносити на любі віддаленя з невеликою (при певних условинах) стратою.

Електрика буде правдоподібно головним мотором слїдуючого періоду орґанїзації продукції. Вже сучасна технїка знає способи переміни ріжних сил природи в електричність і переношеня єї в вибрані місця. Завдяки тому, електрика уможливить використанє таких величезних жерел сили в природї, як великі водопроводи, морські припливи і т. п.; богато з тих жерел не використано досї головно з тої причини, що не було способу перенести їх енерґію на дальшу віддаль.

Друга часть машини, це трансмісійний механїзм, котрий переливає енерґію мотору на робочу машину. Він мусить змінювати характер і напрям тих рухів, які дає перша часть машини, змінювати з цїлею, відповідно до призначіня машини і в тій формі переливати рух на робочий струмент. В міру того, як машина примінює ся до чимраз більше зложених процесів продукції, трансмісійний механїзм комплїкує ся, а головно тодї, як уживає ся одного і того самого мотору для порушуваня нараз кількох робочих машин, до того ріжного рода. Єли одна робоча машина вимагає колового руху, друга простого, а трета ломаного і т. д., то легко собі представити, яке множество прирядів мусить мати трансмісійний механїзм, щоби відповідати

цїли. Він стає ся цїлим системом зубатих колїс, валцїв, відосередочних приладів і т. д., а система є тим більше скомплїкована, чим більше скомплїковані, ріжнородні і численні є робочі машини, порушувані одним мотором.

Третою, найважнїйшою частю, машини є робоча машина, або механїчний струмент. Він повстав безпосередно з струменту, котрим працював робітник в ремеслї, або в рукодїльництві. Впрочім часто струмент в робочій машинї улягає такій змінї, що трудно його навіть пізнати.

Але робоча машина ріжнить ся передовсїм від струменту ручної працї тим, що виступає безпосередно як струмент м а ш и н и, а не ч о л о в і к а; машина лиш виконує рух, котрий передше виконувала рука чоловіка. Навіть єли за мотор в машинї служить сила чоловіка, робочий струмент мимо того порушує ся безпосередно не руками чоловіка, але за помочю трансмісійного механїзму.

Так отже машина заступає робітника, оскілько він був в продукції простим виконавцем, простим знарядом орґанїзуючої волї. В наслїдок того на машину переходить богато відносин, які давнїйше істнували межи робітниками — виконавцями рукодїльнї.

І так спів-робітництву і подїлови працї межи робітниками рукодїльнї відповідає "співробітництво" і "подїл працї" межи машинами (цей вираз є услівний, бо "працювати" може лиш чоловік).

Примір простого спів-робітництва представляє ткацька фабрика, що складає ся з множества механїчних варстатів, уміщених в однім будинку, і сповняючих однакову функцію. Оден і той самий мотор порушує в тім случаю множество однакових машин.

"Подїл працї" межи машинами полягає на тім, що цїлий ряд ріжних машин, що стоять в взаїмних зносинах, переробляють одна за другою оден і той самий матерія.л, доки не прибере остаточної своєї форми. Там, де з початку запроваджує ся подїл працї межи машинами, він є менше більше такий самий, як в рукодїльнї, що заняті тою самою продукцією. Прим. в вовняній рукодїльнї праця була

поділена межи ґремплярами, прядільниками і т. д. Тепер замість тих робітників появляє ся цілий ряд машин — до чесаня, ґремпльованя і т. д. В переходовій добі одні чинности сповняла машина, підчас коли иньші були виконувані ручною працею. В будуччині спосіб поділу праці межи машинами може очевидно улягти зміні.

В поділі праці межи машинами одна достарчує другій матеріялу до переробленя, так як в рукодільні оден робітник достарчував його другому. І тут в ріжних машинах, як там в руках ріжних робітників матеріял переходив рівночасно через всі ступені перетвореня. Ґрупі рукодільняній, т. є. даним відносинам межи числом робітників ріжних спеціяльностий, відповідає "система машин", т. є. якась означена звязь межи числом, розмірами і скоростю руху одної, другої і третої машини, так як для даного числа прядільників, потрібно даного числа ткачів, так для даного числа прядільняних машин даної конструкції треба відповідного числа механічних ткацьких варстатів також даної конструкції.

Видно з того, що роля мануфактурного робітника в дійсности далеко більше була заступлена через саму машину, ніж через робітника при машині: цей послідний, з огляду на свою продукційну діяльність, ріжнить ся богато від першого: цей проводить і контролює, підчас коли тамтой — виповняв приказп. Це дуже важна ріжниця.

Впрочім, в переходових періодах машинової продукції треба робітників, не лиш для надзору і контролї над роботою машин, але вчасти також на те, щоби безпосередно надати механічним струментам рухи, які машина сама виконати ще не здібна. Але розвиток машинової продукції зміряє до заступленя тих всїх нескінчених машин через автоматичні механїзми, в котрих робочі машини без безпосередної помочи чоловіка виконують всї рухи, потрібні до переробленя матеріялу. Чим в більшій степени відбуває ся та заміна, тим в більшій степени праця робітника при машині є потрібна до давної орґанїзаторської праці.

В ремісничій продукції орґанізаторська сторона праці є в дуже малій степени відділена від виконуючої праці; робітник, майстер або челядник, по більшій части самі контролюють ся, самі собою рядять. Рукодільня закінчує поділ обох сторін праці, допроваджуючи його до остаточности, до такого абсурду, як переміна чоловіка в машину. Машина вигладжує ті суперечности, надаючи виконуючій праці орґанізаторський характер, що вимагає від робітника не лиш фізичної сили і механічної вправи, але також розуму і волї.

Що до продуктивности праці, то головна перевага машинової праці над ручною полягає на слідуючім: найзручнійший робітник не є в силї працювати нараз кількома струментами, бо має не більше, як дві ноги і дві руки. В Німеччині пробували колись змусити одного робітника працювати при двох коловоротах і при двох вертенах, відразу обома руками і ногами; але це вимагало такого велитенського напруженя, що переходило сили робітника. Але машина працює многими струментами рівночасно. Прим. в сучасних прядільнях оден робітник при помочі відповідної машини керує сотками веретен (в Анґлії вже в 1887. р. на одного робітника припадало пересічно 333 веретен, а в більших прядільнях поверх 400). Сли до того додамо факт, що скорість рухів машини значно перевисшує скорість рухів чоловіка, то буде нам ясно, який величезний зріст продуктивности праці можна осягнути при помочі машини. Прим. при машиновім ткацтві оден пересічний робітник може зробити тілько, кілько передше 40 добрих ручних ткачів.

Порівнаймо продуктивности праці при виробі шпильок ремісничої, рукодільної і машинової продукції.

Оден робітник, виконуючий всї чинности в продукції шпильок, заледви чи виробивби 10 шпильок на день. В рукодільни при поділї праці лиш межи 10 робітниками, щоденна скількість продукції виносить 48.000 шпильок. Ма-

шина шпилькова витворює 180.000 шпильок денно, причім оден робітник може доглядати нараз кілька таких машин. В одній американській фабриці з 70 шпильковими машинами пятьох робітників виробляло 7½ міліона шпильок, значить на кождого робітника припадало 1½ міліона шпильок денно.

Вже в теперішнім часї людскість має сили парової тілько, що можна нею заступити поверх міліярд робітників; тимчасом число дорослих робітників на земській кули не перевисшає 400—500 міліонів.

Поступ машинової продукції посуває ся з зростаючою скоростю. Заступаючи в продукції сили робітника силами природи, примінене машин отверає безграничне поле розвитку продукційних сил, зросту власти суспільного чоловіка над природою.

в) Розширене машинової продукції.

Чи машина є все пожиточна в продукції, чи все збільшує продуктивність праці? Очевидно, лиш тоді, коли в дійсности заощаджує працю.

Припустім, що винайдено машину, при помочі котрої оден робітник виконує те, що давнійше виконувала праця 11 людей; отже машина заступає 10 робітників - виконавців. Припустім, що она зужиє ся в протягу 300 днів, і в той спосіб заощаджує через цілий час свого уживаня 3.000 днів праці.

Сли сама машина (т. є. ціла єї конструкція) коштує 3.500 днів праці, то очевидно булоби нерозумним запроваджувати єї, бо одержує ся при тім, замість заощадженя, страту 500 робочих днів. Сли навіть продукція машини коштує 3.000 днів, то і так вона безужиточна, бо не заощаджує праці зовсім.

Але коли вартість машини виносить прим. 2.500 робочих днів, тоді машина збільшує продуктивність праці і є пожиточною для продукції, бо заощаджує 500 робочих днів.

Однак капіталїст-підприємець, від котрого залежить запровадити або не запровадити машину, має иньшу точку погляду. Для нього зовсім обоятно, чи машина заощаджує, або не заощаджує людську працю; для нього важним питанєм є, чи она побільшить його зиск? Капіталїст обчислює, кілько рублїв мусить видати на купно машини і кілько рублїв она повинна заощадити йому на заробітній платнї.

Припустїм, що машина заощаджує 3.000 робочих днїв, а сама коштує 2.500; вартість робочої сили денно рівнає ся 5 годинам простої працї, що відповідає цїнї 50 коп.; і норма додаткової вартости 100%, т. є. цїла нова вартість витворена через робітника рівнає ся 10 годинам, що відповідає 1 рублеви.

Єли підприємець купує машину, він мусить заплатити за ню другому капіталїстови суму грошей, яка витворює ся в 2.500 днях, бо такою є вартість машини; та сума грошей виносить 2.500 рублїв. Єли капіталїст не впроваджує машини, то мусить замість неї купити нову робочу силу на 3.000 робочих днїв, котрі би йому машина заощадила. Робоча сила коштує денно ½ рубля, отже за 3.000 днїв капіталїст виплатив би новим робітникам 1.500 рублїв заробітної платнї, т. є. о 1.000 рублїв менше нїж за машину. З того видно, що нема користи запроваджувати машини, хоч она підвисшує продуктивність працї. Купуючи машину, капіталїст платить за ню цїну відповідно до тої суми працї, яку видано на єї продукцію, підчас коли купуючи робочу силу, він оплачує лиш часть працї, котру достарчить йому робоча сила.

Колиб машина коштувала 1.500 днїв працї, значить 1.500 рублїв грішми, тодї для підприємця не булоби користи запроваджувати машину; она не принеслаби йому зиску, нї страти, бо робоча сила в протягу 3.000 днїв також коштує 1.500 рублїв.

Колиж машина коштує лиш 1.000 днїв — 1.000 рублїв — тодї запровадженє машини принесе капіталїстови користь: за 1.000 рублїв він позбуває ся видатку 1.500 руб. на заробітню платню, а це приносить йому 500 руб. зиску.

Треба тут зазначити ще раз, що ринночні ціни, і машини і робочої сили збочують дещо від своїх вартостий: а лиш ринночна ціна має значінє для підприємця.

Так отже машина не все є корисна для підприємця-капіталїста, хоч навіть збільшує продуктивність праці. Капіталїстичне примінене машини можливе лиш тоді, коли, сї ціна є низша, як ціна робочої сили, яку машина заступає.

З того легко зрозуміти, чому одних і тих самих машин уживають з користю капіталїсти в одних краях, підчас коли в иньших не уживають їх зовсїм. Прим. декотрі машини винайдені в Анґлії є капіталїстично корисні лиш в Америці, де заробітна платня є висша, як в Анґлії. Чим низша заробітна платня, тим менше знаходять вони примінення. (Є це одна з головних причин, що повздержують процес машинової продукції в Росії, головно в рільничім промислї).

Помимо цих несприяючих условин, машини розповсюднювали ся взагалї дуже скоро. Це відбувало ся з повільностю, було навіть в кождім поодинокім случаю не вислїдом слїпої самоволї судьби, що проводить так а не інакше фантазією винахідника, але задоволенєм дозрілої потреби самої продукції. Щоби це наглядно виказати, погляньмо яким способом в поодиноких галузях продукції виринає потреба машини і яким способом запровадженє машин в одних галузях промислу спричинює перехід до машин також і в иньших, звязаних з першими. За примір послужить нам історія анґлїйської бавовняної продукції.

Ще в половинї XVIII. ст. ця галузь продукції була зорґанїзована переважно після домашно-капіталїстичного взірця: ткач, звичайно голова родини, працював при ручнім варстатї в своїм власнім домі; пряли члени родини — жінка і дїти. Серед таких обставин прядїльники не могли держати кроку з ткачем, не могли приготовити йому все достаточної скількости пряжі. Ця розбіжність збільшила ся, коли винайдено човенце, яке два рази збільшило продуктивність праці ткача. З другої сторони прядженє також

лишало ся по заді в порівнаню з продукцією бавовни — сирівця для пряжі. Як великою була потреба улучшеня прядільної техніки, можна бачити прим. з факту, що в 1782. р. в Анґлії, внаслідок браку робітників, лежала неспряджена вся бавовна, привезена з кольоній в протягу трех попередних літ, і лежалаби ще кілька літ, колиб з помочю не наспіла машина.

Тоді оден за другим появляють ся винаходи на тім полі. З початку винайдено варстат, що пряв рівночасно 8 ниток, виконував працю 8 прядільників. Опісля новий винахід дає можність порушувати цю машину силою води. Дальше цілий ряд улїпшень провадить не лиш до збільшеня скількости пряжі, але також до удосконаленя сї якости.

В бавовнянім промислї знова повстає розбіжність межи поодинокими фазами продукції, але вже в відворотнім напрямі: тепер ткач не може держати кроку з прядільниками. Цю розбіжність також усунено в 1787. р. через винахід механїчного ткацького варстату.

О скільки рукодільняний поділ праці улекшив перехід до машини, видно між иньшим з того, що першими винахідниками були звичайно прості робітники, що не мали анї загального, анї технїчного образованя, а лиш практичне знанє даної галузи продукції. Що більше, механїчний ткацький варстат винайшов піп з Кенту.

По всїх удосконаленях в пряджену і тканю давний спосіб біленя бавовняної матерії показав ся цілком недостаточним. Надзвичайно довгий час того процесу — кілька місяців — не був великою перешкодою, доки пряджедженє і тканє було ручне, і скількість витворених тканин була в порівнаню невелика. Але тепер з огляду на величезне збільшенє продуктивности праці прядільників і ткачів, виринула потреба приспішеня процесу біленя. З помочю прийшла хемія: коли примірено при біленю кваси, процес зменшився до кількох днів, а навіть до кількох годин.

З тих самих причин при кінці XVIII. ст. повстали улучшеня в фарбованю і друкованю перкалїв. Пізнїйше,

щоб приготовити достаточний матеріял для машинової прядільняної продукції, конечним було значне розширенє продукції бавовни; в тій цїли треба було запровадити спеціяльну машину; котра відділює волокна бавовни від насїня.

Такі зміни відбували ся не лиш в бавовнянім промислі. Они потягали за собою конечність инших змін. І так богато з винайдених машин показалиби ся безужиточними, колиб не винайдено нової порушаючої сили, здібної витворювати більшу скількість праці.

Вислїдом цїлого ряду таких зміи було нечуване розширенє ся продукції. Це викликало потребу нових, улїпшених доріг комунїкацій. В кождім економічнім періоді розвиток комунїкації залежить від загального розвитку продукції. Прим. середновічні дороги комунїкації, достаточні для дрібної продукції, показали ся недостаточні в рукодільняній добі — тодї удосконалено мореплавство, побудовано биті шляхи. Для машинового капіталїзму і це показало ся недостаточним, тодї настав час нових парових кораблїв, желїзних доріг, телеґрафів і т. д.

Так отже завдяки тїсній звязи межи ріжними галузями промислу, винаходжено і запроваджувано скоро одну машину за другою. Маса машин повстала в короткім часї при кінцї XVIII. ст. і на початку XIX. ст.

В хлїборобстві перехід до машин відбуває ся найпізнїйше, що пояснює ся многими причинами. Перше, рільництво не могло розвинути мануфактурного подїлу праці, котрий так добре приготовив ґрунт для машини. Друге, за впровадженєм машин в рільництві не слїдують так яскраві зміни в продуктивности праці, як в перетворчім промислї, так що для земельного капіталїста запровадженє машин має слабші мотиви. Вкінцї гнет останків февдалїзму, які довго переховують ся в сфері рільництва, є немалою перешкодою технїчного поступу в тій галузи продукції.

На початку машинового періоду вироблювано машини в рукодільнях, приготовляючих струменти. Доки сама будова машин операє ся на р у ч н і й праці, доти розвиток

машинової продукції поступав дуже поволи. Машини коштували дорого, були не досить сильні і досконалі. Щоб машина добре функціонувала, до цього конечно потрібно найдокладнійшої правильности в формі сї поодиноких частий. Цього ручна праця доконати не може навіть при найбільшій зручности робітника; це можливе лиш при машиновім виконаню. Окрім цього продуктивність праці в рукодільнях інструментів була не досить велика, щоб можна приготовити таку масу машин, якої прим. тепер потрібно.

Коли сама продукція машин стала ся машиновою, тоді усунено послідну перешкоду розвитку великого промислу — він тоді почав розвивати ся з нечуваною скоростю.

Притім наука стояла все на услугах капіталїстичної продукції, сумлїнно вдоволяла єї вимоги. Попит на винаходи з сторони капіталу спричинив збільшену подачу з сторони умової праці.

2. Суспільні відносини продукції в добі машинового капіталїзму.

а) Розвиток простого спів-робітництва і поділу праці в поодиноких підприємствах.

Здавалоби ся, що запроваджене машин, зменшуючи потребу виконуючої праці ручної, повинноби зменьшити скількість робітників в поодиноких підприємствах, так що взагалї розвиток співробітництва повиненби зменшитись. Але такий вплив машин винагороджує ся з надвишкою через иньші условини.

Перше, розширене машинової продукції відбуває ся так шалено скоро, маса випродукованих товарів зростає так дуже, що помимо збільшеної продуктивности праці, промисл в більшости случаїв вимагає не меньше але більше робочих рук, як давнїйше. (Розуміє ся само через себе, що такий зріст продукції каже припускати розширене ся ринків; підвисшене продуктивности праці потягає за со-

бою, після закона вартости праці, упадок ціни товарів, а це збільшує попит на них).

Друге, вплив конкуренції на капіталїстів стає ся особливо сильним в добі машин. Конечність запровадженя нових машин, вкладаня в підприємство чим раз більше капіталу допроваджує скорше слабших капіталїстів до руїни, як давнїйше. Останки ремесла, останки рукодільнї гинуть з нечуваною скоростю. Дрібні машинові підприємства слїдують за ними. Загальне число підприємств зменшує ся. Капітали побіджених згромаджують ся в руках побідників. В той спосіб поодинокі підприємства стають ся чимраз більші.

В наслїдок цих двох річий — розширеня ся продукції і збільшеня ся конкуренції — розміри співробітництва не лиш не зменшують ся, але ростуть з величезною скоростю. Коли давна рукодільня потребувала сотки робітників, то пізнїйша машинова фабрика орґанїзує звичайно тисячі, і десятки тисяч.

Такий розвиток співробітництва, збираючи масу людей в підприємствах, провадить до того, що продукція стає ся чимраз більше суспільною.

Це можна сказати про співробітництво взагалї, вчислюючи тут просту кооперацію і технїчний подїл праці внутрі підприємства. Але на особлившу увагу заслугують зміни в самім характері технїчного подїлу праці.

В рукодільни технїчний подїл праці приберає таку форму, що ріжні робітники виконують ріжні неподібні до себе роботи; робітник спеціялїзує ся і кожда спеціяльність виразно ріжнить ся від иньших.

Машина постепенно усуває спеціялїзацію і відграничене. Перше, продукційна діяльність стає ся більше зближеною для ріжних робітників, більше однородною: чи робітник мусить робити одною, чи другою машиною, праця його спроваджує ся головно до пильного надзору і контролї над мертвим виконавцем і представляє мало ріжниць в своїм загальнім характері: она стає ся тим більше подіб-

ною, чим більше досконалі є машини, чим менше робітник мусить мішати ся безпосередно до процесу рухів машини. Друге, в міру спеціялїзації машин, зменшує ся, і стає ся потрохи непотрібною, спеціялїзація людей: робітник легко учить ся управляти одною, другою і третою машиною, не потребує через ціле житє посвячувати ся одній роботї.

В той спосіб роля ріжних робітників в подїлї праці межи ними стремить до однородности: технїчний подїл праці чимраз більше прибирає вигляд простого співробітництва; це є важною річию для зрозуміня психольоґії цеї доби: неоднакова роля в продукції витворює неподібні психічні типи, з ріжними змаганями: подібна роля витворює подібні типи, подібні змаганя.

Такий є загальний напрям, в котрім розвивають ся продукційні відносини. Однак старі форми роблять місце новим дуже поволи, а декотрі черти чисто мануфактурного подїлу праці ще довго задержують ся в орґанїзації підприємств. Вчасти залежить це від того, що сама машинова технїка розвиває ся постепенно, отже істнує цїлий ряд переходових форм від рукодїльняної технїки до машинової, причім, очевидно, і відносини межи робітниками носять мішаний характер. З другої сторони сучасна машинова продукція є капіталїстичною. Орґанїзатором підприємств є капітал, котрий порядкує продукцією так, як цього вимагають інтереси капіталів. І з цеї точки погляду дисципліна і порядок в фабрицї вимагають, щоби робітник по можности був привязаний до якоїсь спеціяльности і не змінював єї після своєї волї. Робітника ставлять при одній машинї, часто при одній єї части і не дають йому нагоди до зміни занятя: з його сторони не може бути жадного вибору.

Очевидно, виїмок є той случай, коли робітник переходить від одного працьодавця до другого. Але на це робітник рішає ся не скоро в наслїдок непевного положеня: він не може часто змінювати занятя лиш длятого, щоби оминути одноманїтности праці.

Вислїдом цього є, що праця при машинї є докладно подїлена в підприємстві. Кождий робітник раз на все привязаний до одного механїзму, як живий його додаток.

Однак, чим дальше, тим в більшій степени тенденція зробленя з чоловіка невільника одної машини слабне в наслїдок инших, слїдуючих обставин: перше, змінчивість продукційної технїки зпричинює часті зміни в подїлї робочої сили внутрі підприємств; друге, змінчивість самих розмірів продукції в підприємстві, відповідно до условин ринку, спричинює також зміни в розкладі робітників; трете, взагалї зростає рухливість робітничої кляси, з одної сторони в наслїдок надзвичайної несталости робітничого ринку, з другої сторони в наслїдок величезного розширеня ся того ринку в просторони з огляду на удосконалене доріг комунікації: робітник, що стратив роботу в однім місцї, їде часто тисячі верств дальше шукати зарібку в другім і третім місцї; капіталїст в однім краю спроваджує тисячі робітників з другого і т. д.

Дещо окреме становище в продукції займає висша ґрупа наємних робітників, т. зв. інтелїґентний персонал — директори фабрик, начальники робітнї, книговодчики, образовані механїки, технїки і т. д.; це представителї зложеної роботи в машиновій орґанїзації продукції. Їх праця є головно орґанїзаторська — загальний заряд і загальна контроля над працею робітників і функцією машин. Інтелїґентний персонал творить ґрупу в порівнаню невелику.

Але машинова продукція в своїм розвитку і цю ґрупу старає ся зближити, зрівнати з иншими наємними робітниками. З одної сторони в міру того, як машини удосконалюються, зростає їх складність і делїкатність будови, так що і для простого робітника чим раз більша інтелїґенція, чим раз більше загальне, а навіть технїчне образоване, стають ся необхідними, в противнім случаю він бувби нездібним управляти машиною; з другої сторони змінчивість і несталість еко-

номічних відносин, питомих машиновому капіталїзмови, дуже часто, а чим дальше тим частїйше, потягає за собою перехід елементів інтелїґентного персоналу в ряди простих робітників а навіть відворотно, так що зникає всяка стала границя межи тими двома клясами.

б) Розвиток суспільного подїлу працї.

Рівночасно з поступом співробітництва внутрі підприємств, розвиває ся також суспільний подїл працї. Притім зміцнює ся взаїмна звязь і залежність поодиноких підприємств і цїлих галузий промислу, а ввесь суспільний процес продукції чим раз в більшій степени прибирає характер єдности і неподїльности.

Конкуренція витворює залежність межи підприємствами передовсїм в той спосіб, що улучшенє технїки в однім підприємстві викликує конечність такого самого улучшеня в иншім підприємстві. В машиновій продукції ця форма обопільної звязи підприємств розвиває ся найсильнїще тому, що конкуренція сягає тут своїх вершків.

Опісля зміцнює ся взаїмна звязь в ріжних галузях промислу. Це відбуває ся двома дорогами.

Перше, величезний зріст продукції провадить до скорого розвитку тих галузий промислу, що достарчують матеріялу і знарядів для иньших галузий; появляє ся маса нових підприємств того рода, а давнїйші дїлять ся на дрібнїщі специяльности. Прим. повстає продукція машин і дїлить ся на масу ріжних галузий; продукція литого желїза віддїлює ся від продукції желїза, сталї і т. д. Взаїмна звязь межи тими продукціями очевидна: істнованє одних залежить в цїлости від істнованя других.

Побіч цього надзвичайно скоро розвивають ся ті підприємства і зростають ті кляси, котрих суспільна роля є звязана з обмінним подїлом продукції в суспільстві. Прим. в Анґлії торговлею займає ся $^1/_9$

людности (поверх 4 міліони), в Франції $^1/_8$ (около 5 міліонів), в Росії около $^1/_{20}$ (поверх 3 міліони), коли числити купців і їх помічників разом з родинами.

Друге, поодинокі галузи промислу відграничують ся від иньших. Зникають давні господарства мішаного типу, що лучили в собі ріжнородні продукції. Рільництво остаточно відділює ся від перетворчого промислу; зникає дрібно-реміснича і селянсько-реміснича продукція получена з помічним рільництвом; зникають помічні ремесла рільничого селянства. Як ми говорили висше, навіть рукодільні підкопували своєю конкуренцією ті подвійні господарства, а машина має подостатком сили, щоб їх остаточно знищити. З якою енерґією і жорстокостю конкуренція машини руйнує ті рештки давних економічних формацій, можна судити з слідуючого факту: в Росії в наслідок розвитку фабричних прядїлень і ткацтва домашна продукція так лихо винагороджує працю, що по обчисленю всїх видатків, кожда година праці дає селянці менше ніж одну копійку (в декотрих случаях ця норма винагородженя спадає навіть до $^2/_3$ копійки).

А тимчасом з початку розвиток машинової і мануфактурної продукції дуже часто витворює нові того рода ремесла, разом з попитом на матеріяли, котрих продукцію ще не зовсїм огорнули великі підприємства, або навіть лишає дрібним продуцентам, працюючим по домах, виконанє декотрих чинностий продукції, до котрих сама фабрика не є ще достаточно приготована.

Разом з цілковитим відділенєм ся перетворчого промислу від рільництва, зростає економічна зависимість міста від села і наоборот.

Суспільний характер продукції доходить до того, що цілі краї знаходять ся в найлїпшій продукційній звязи межи собою. Обмін до тої степени лучить продукцію ріжних держав, що не можна собі навіть представити їх самостійного економічного істнованя. Сильний розвиток одної галу-

зи істнує побіч слабого розвитку в другій галузи, а навіть браку иншої, не менше важної продукції, так що помимо обміну цілий народ не може заспокоювати своїх потреб. Прикладом нехай послужить Анґлія, котра привозить більшу часть нею зуживаного збіжа з инших країв.

В той спосіб в добі машини єднає ся продукція цілого світа.

3. Розвиток способів поділу в машиновій добі капіталїзму.

а) Грошевий оборот.

Гріш — це необхідна підойма капіталїстичної продукції. Тому то велитенський розвиток продукції в машиновій добі капіталізму збільшив до нечуваних розмірів оборот грошей.

Скількість золотих і срібних грошей зросла десятки разів. В протягу 45 літ, від 1851—1895, добуто поверх два рази більше золота, ніж в попередних 358 роках (від відкритя Америки), іменно 655.000 пудів в порівнаню з 295.000 пудів, і майже тілько само срібла, що в протягу тих 358 років, іменно 8.900.000 пудів в порівнанню з 9.300.000 пудів.

Впрочім в протягу останнїх 20—30 літ срібло почало скоро тратити ролю грошевого металю, передовсїм на міжнароднім ринку. Золото стає ся чим раз більше одиноким правдивим грошем, випераючи срібло, так як срібло давніще виперло мідь з Італії, а желїзо з Греції. Це явище залежить очевидно в найбільшій степени від того, що обмінна ціна срібла є в порівнанню менше стала, іменно, в останнїх часах она спадала дуже скоро в наслїдок зросту продуктивности праці добуваючої срібло (в протягу послїдних 40 літ вартість срібла обнижилась о 50%). А для грошевого металю нестійна ціна є великою недостачею, бо спричинює зміни всїх цін і псує рахунки капіталїстів. Лиш в немногих відсталих краях ще до тепер переважають срібні гроші.

Оборот паперових грошей в машиновій добі сягає велитенських розмірів. Притім в всїх краях, де з обмінних паперових грошей на ґрунтї державних потреб повстали необмінні, можна бачити змаганє до відновленя обмінних грошей. Це зовсїм зрозуміле: при величезнім розвитку обміну передовсїм пекучою стає ся потреба сталих що до вартости знарядів обороту; єли срібло, з огляду на недостачу в нього такої стійности, робить місце золотій монетї, то рівнож необмінні паперцї, що відчувають цю недостачу ще в більшій мірі, мусять бути заступлені обмінними.

б) Кредит.

Кредит, що давнїще грав підрядну ролю як додаток до грошевого обороту, розвиває ся підчас пановання машинового капіталїзму в подиву гідну широку, скомплїковану і гармонїйну систему, яка є могучою підоймою загального економічного розвитку.

Капіталїстична система вимагає від кождого підприємця численних, менших або більших грошевих виплат. Тимчасом хочби найбільше грошей було в обороті, то однак не все вони під рукою. Навіть для найбільшого капіталїста можливий случай, коли йому забракне готівки для виплати, підчас коли иншим разом має аж за богато грошей. Капіталїстична продукція знайшлаб богато перешкод в своїм розвитку, колиб все виплачувано лиш готівкою; найменші грошеві трудности захиталиб всїми інтересами підприємця.

Отже легко зрозуміти, чому разом з розвитком капіталїзму, з зростом капіталів і скорости їх обороту і кредит розширює ся без перерви і здобуває чим раз більше значінє в суспільнім господарстві.

Удосконалює ся також форма кредитово-капіталїстичних підприємств, котрі в цїй добі появляють ся в видї т. зв. банків. Банки є посередниками межи попитом на кредит а його подачею, одержують кредит від тих, які можуть його достарчити, і дають тим, що його потребують.

Банки повстали ще перед машиновою продукцією, але доперва при ній они широко розвинули ся і розповсюднили ся.

В історичнім ланцуху, нинїшний банкер є спадкоємцем двох середновічних діячів: лихвара і обмінщика грошей. Першого ми вже досить схарактеризували, тепер задержимо ся на другім.

З огляду на надзвичайне полїтичне роздроблене февдального світа, з огляду на право битя монети, яке мала кожда держава, на ринку находилась така маса ріжних монет, що повстала потреба обмінних інституцій.

Характеристичний для февдального світа брак публичного безпеченьства був причиною, що обмінщики грошей, які все переховували в себе великі суми грошей, мусїли уживати особливших средств в цїли охорони перед грабежию. Тому то гроші переховувані в обмінщиків були безпечні; і богато купців волїли дати свої гроші до переховання обмінщикам, за певним винагородженєм. Гроші депозиторів мусїли бути звернені на жадане і обмінщики не мали права пускати їх в оборот.

Тому що в однім підприємстві виміни грошей знаходили ся гроші ріжних осіб, то взаїмні виплати межи тими особами почали відбуватись за помочю простого переписування рахунків в обмінщиків.

В орґанїзації тих обмінних інституцій, що з упливом часу одержали назву банків, розвиток капіталїзму з його наслїдками — сильним попитом на кредит — спричинив поважні зміни.

Довголїтний досвід переконав банкерів, що часть грошей, які знаходились в переховаию, можнаби віддавати на процент, бо депозитори не жадають всї разом звороту всїх грошей, а притім їх жадання покривають ся новими вкладками.

Досвід показав, що вкладки і жадання звороту відбувають ся з повною рівномірностю, в наслїдок певних економічних причин, так що показало ся можливим предвидїти періодичні приливи і відливи грошей.

В ріжних краях істнують ріжні з а г р а н и ч н і терміни виплат, до котрих приміняє ся більша часть платничих зобовязань. Такі терміни залежать в кождім данім краю, деколи прямо від природних условин краєвої продукції, деколи від звичаїв, котрих економічне походженє пояснити дуже тяжко, хоч не можна сумнївати ся, що і ті звичаї мають своє жерело в матеріяльних условинах житя суспільства. Прим. в хлїборобських краях час виплати припадає найчастїйше на час продажі збіжа. Оперті на звичаю є також, як здає ся, передсвяточні терміни виплат: на Різдво в Анґлії, на Зелені Свята в Росії. В часї тих термінів на грошевім ринку є великий попит на гроші. Маса грошей з скарбниць банкових переходить в сферу обороту; каси банкових закладів скоро пустіють. Повстає навіть коротке замішанє на грошевім ринку, яке звичайно не має поважнїйшого значіня: гроші знова вертають в сферу скарбу і каси кредитових заведень знова виповнюють ся, часом навіть того самого дня.

На основі такої реґулярности грошевого обороту банкері почали давати на кредит ріжним особам часть переховуваних грошей — з початку лиш на короткий час і за певною ґарантією. Від тодї вкладаючі гроші були дійсними вірителями банку, так що банк почав виплачувати їм якийсь процент за користанє з їх вкладок, підчас коли давнїще було противно — ті що вкладали платили за переховуванє.

В той спосіб повстали дві первісні банкові операції: приниманє вкладок, або операція депозитова — найголовнїйша межи "пасивними" операціями, т. є. такі, в котрих банк є довжником, одержує кредит, і операція пожичкова — найсильнїйша серед "активних" операцій, т. є. тих, в котрих банк є вірителем: дає кредит.

Депозитова операція під зглядом скількости є головною пасивною операцією в всїх краях з розвиненим кредитом. Она практикує ся переважно в двох формах: вкладки тер-

мінові і безтермінові. Термінові вкладки, а головно довготермінові (бувають також "вічні" вкладки), мають для банку більше значінє тому, що їх звороту не можна зажадати несподівано. А безтермінові вкладки, або "на біжучий рахунок", можуть бути виняті кождої хвилї; банк пускає їх в оборот з великою осторожностю і тому платить за них менший процент, ніж за термінові депозити.

Банк, хоч має в себе дуже богато вкладок, не є забезпечений перед крізою; може она легко прийти, коли депозитори в наслїдок несподіваних економічних зміп зажадають відразу звороту вкладок в дуже великій скількости. Це лучає ся тим скорше і є тим небезпечнїйше, що безтермінові вкладки творять звичайно більшу часть засобів банку і що належать в більшій части до промислових і фінансових капіталїстів. Кожде економічне чи полїтичне потрясенє змушує тих вірителїв жадати безпроволочного звороту своїх грошей з банку, щоби забезпечити ся перед несподіваними випадками. Підвисшенє або обниженє процентів від вкладок є для банку одним з способів, щоби вміру потреби викликати наплив грошей до банкової каси, або жаданє їх звороту. Припустім, що в банку лежить богато свобідних грошей, але нема на них попиту з сторони капіталїстів, а банк мусить платити проценти від вкладок, котрих не пустив в оборот; тодї банк обнижує процент від вкладок, в наслїдок чого приплив нових грошей значно зменшує ся, а часть давних депозиторів вибирає гроші з банку, щоби вложити їх в корисніще підприємство.

За відміну депозитової операції можна вважати "заставні листи", т. є. зобовязанє банку до постепенної, довгої виплати, як проценту, так і цїлого фонду. Заставні листи відповідають довготерміновим вкладкам, котрі банк не звертає відразу при кінцї назначевого терміну, але частями.

З виплат грошей при помочі векселів розвинула ся "чекова" система виплат. Сучасний капіталїст рідко коли держить при собі великі суми грошей, він переховує їх в банку. Колиж капіталїст мусить виплачувати, то робить він

це за помочю "чеків", т. є. пише картку до того банку, де є його вкладки, з припорученєм виплати даній особі тілько а тілько; цей останній звичайно не бере грошей відразу до рук, але записує їх на рахунок власних вкладок, коли є они в тім самім банку; в противнім разї він переказує гроші на імя свого власного банкера. В той спосіб оминає ся передаваня грошей з рук до рук, зменшує ся потреба готівки. Чекова система практикує ся найбільше в краях економічно розвинених, як Анґлія, де сума вартости грошей, що тою дорогою переходять щоденно з одних рук до других, обчислює ся на міліони рублїв.

Велитенська економічна сила великих банків, що стягають з всїх усюдів капітали і лучать в собі средства тисячів капіталїстів і некапіталїстів, надає тим банкам таке суспільне значінє, що формальне приреченє такого банку виплати певної суми вважає ся в суспільстві за рівнозначне з самою виплатою. Звідти повстають е м і с і й н і операції, або видаванє банкових білєтів. Отже банкові білєти є зовсїм тотожні з паперовими грішми; ріжниця лиш та, що паперові гроші всї приймають на засадї довіря в виплатність державн, а банкові білєти на засадї довіря в виплатність банку. Розуміє ся само через себе, що такі операції можуть повстати лиш на досить високій степени розвитку банків.

Банк видає своїм депозиторам білєти, котрі зобовязує ся на перше жаданє замінити на правдиві гроші. Єли банк тїшить ся повним довірєм, білєти його курсують на рівнї з грішми. Там де є богато державних паперових грошей, банкових білєтів курсує в порівнаню небогато, бо суспільна роля одних і других є однакова. В промислово розвинених краях заходу банкових білєтів знаходить ся на сотки міліонів рублїв.

Значінє емісійної операції для самих банків є зовсїм зрозуміле: они творять безпроцентову пожичку. Скількість випущених білєтів може перевисшати готівку, що знаходить ся в банку, — але це не потягає за собою краху, бо серед звичайних условин не всї білєти відразу

подають ся до виміни. Але в часї сильних економічних потрясень можливий є крах банку, в наслїдок надмірних жадань виміни його білєтів.

Чекова система, а передовсїм емісійна операція, зменшують значно скількість гроней, як средство заплати і обміну.

Серед активних операцій первісною і основною є, як то ми вже зазначили, пожичка на застав. Поміж ріжними єї формами, найвчасніще розвинули ся "льомбардові" операції, пожичка на застав рухомого майна. З початку, коли ця операція мала форму звичайного дрібного лихварства, приймовано на застав лиш предмети високої вартости, а малих розмірів — штабки золота, дорогі камінї і и.; але з розвитком товарового обороту і кредиту — головно товари і вартісні папери.

Банки не переховують заставлених товарів. Це є спеціяльностю осібної ґрупи підприємств — товарових складів, котрі за певне винагороджене приймають товари і переховують, а властителям видають посвідченя на приняте товарів, разом з означенєм їх вартости. Такі посвідченя банк приймає на застав і видає на них пожичку: єли довжник невиплатний, банк відбирає товар на основі свідоцтва і продає його. (Очевидно пожичка є все менша як цїна товару — звичайно около 60%).

В той спосіб приймає ся також на застав посвідчене желїзничих і корабельних компаній, що товар принято і наладовано.

Разом з розвитком кредиту в товаровім обороті появляє ся множество ріжного рода "вартісних паперів", державних кредитових зобовязань, акцій ріжних товариств і т. п. Про ті папери треба говорити окремо: в дійсности они є одними і тими самими правними посвідченями на одержане певної части додаткової вартости, витвореної в данім суспільстві. Ті "вартісні папери" банки також приймають в застав. Звідси повстає ще одно з численних небезпек, що грозять банкам: тому що риночні цїни вартісних паперів можуть улягати значним змінам відповідно до

попиту і подачі, банк, що видає пожички на їх застав, завсїгди ризикує.

Гіпотечною операцією називає ся пожичка на застав нерухомого майна (земля, доми і т. п.). Такі пожички по більшій части є довго-термінові: землевласники потребують звичайно грошей для запровадженя уліпшень в господарстві, або для закупна нової землі, або вкінці для особистого ужитку; в всіх тих случаях вони можуть сплачувати пожичену суму лиш постепенно з своїх доходів, тим більше, що в рільництві взагалі капітал обертає ся повільніще. Внаслїдок цього банки, що займають ся гіпотечною операцією, самі приймають лиш довго-термінові пожички, бо не можна пожичати на довгий протяг часу, одержуючи кредит на короткий час. Головною і характеристичною пасивною операцією таких банків є видаванє заставних листів.

Осібний рід пожичкової операції творить "особистий кредит", т. є. удїлюванє пожички без всякої кавції, лиш на основі довіря до пожичаючої особи. Є це дуже ризиковна операція (в Росії она спричинила крах многих банків).

Дещо відмінною формою пожичкової операції є дисконто векслїв. Тут банк замість давати пожичку на застав вартісного паперу — векселя, прямо купує цей папір, т. є. звязане з ним право одержаня грошей.

Велика продукція спричинює величезне розповсюдненя продажі на кредит. Але кождому вірителеви гроші можуть бути потрібні скорше ніж припадає термін векселя. Тодї вірітель несе вексель до банку. Сли банк вважає, що векслеви можна довіряти, то платить за нього і набуває його для себе; притім очевидно виплачує ся не цїлий вексель, бо якийсь процент йде на користь банку. Така операція називає ся дисконтованєм векселя, а процент на користь банку — дисконтовим процентом.

Величина дисконтового проценту залежить від двох условин: перше, від звичайної величини кредитового проценту в данім суспільстві, друге, від степеня ризика для вірителя — для банку. Припустїм, що вексель продає ся

на два місяці перед терміном; звичайний процент на застав виносить 6% річно, значить 1% на два місяці. Для банку булоби некорисно брати для себе менше як 1%, бо цю суму, що дає за вексель, мігби банк пожичити на два місяці і одержати 1% зиску. Сли додамо до цього ризико неодержаня нічого за вексель, або коли взагалі банк вважає ризиковним видаванє в данім моменті грошей з своєї каси, тоді дисконтовий процент збільшує ся прим. о 2 до 3% за два місяці.

Зміна дисконтового проценту і пожичкового проценту, подібно як зміна проценту від вкладок впливає на скількість готівки в касі банку. Коли процент дисконтовий і пожичковий підносять, гроші остають ся в банковій касі, бо дисконтувати векслі і пожичати в банку стає ся менше корисним; при обниженю — противно, наплив грошей зменшує ся.

Дуже оригінальний характер має операція купованя і продаваня на рахунок банку цінних паперів-акцій, процентових паперів і т. п. — операція впрочім до певної міри анальоґічна з дисконтованєм векслів. В разі підвисшеня ціни закуплених паперів, банк має зиск, в противнім разі — страту. Є це одна з форм т. зв. гри на біржі, яка дає можність скорого збогаченя ся, як рівнож наглої руїни. Ця гра часто провадить до банкроцтва банку, а коли він грає не за свої гроші — до руїни тих, що дали свої гроші до банку.

Це є головні черти діяльности банків. В дійсности є она незвичайно скомплікована, а навіть заплутана; розслідженє банкових справ в подробицях представляє богато трудностий, які викликують ріжницю думок навіть серед найлучших їх знатоків.

Банки репрезентують собою значну ґрупу капіталістичних підприємств з масою наємних робітників і величезними капіталами. Наємні робітники кредитових підприємств належать переважно до "інтеліґентного персоналу": конторщики, книговодчики, касієри, директори і т. д. Щоби провадити операцію з успіхом і оминути трудностий

звязаних з кредитовим інтересом, банкир мусить бути добре познакомлений з загальним положенєм річий на ринку і з справами тих осіб і підприємств, з котрими провадить операції; звідси випливає потреба множества аґентів, якіб достарчували всяких відомостий, і "досвідчених людей", що вміють користати з тих відомостий після даного пляну; банки дуже часто держать в себе цілі комітети таких спеціялістів. Так отже в кредитовім підприємстві повстає зложена система поділу праці: в цій системі орґанізаторська діяльність людей управляючих підприємством сягає далеко поза обсяг самого підприємства: рівночасно має она безпосередний вплив на масу промислових і торговельних підприємств і дає образ їх загального положеня.

Як вже висше ми сказали, головна суспільна вага кредитових підприємств лежить в тім, що своєю діяльностю вони улегчують і приспішують розвиток капіталїстичної продукції, з властивими її економічними відносинами і з всїми суспільними результатами.

Кредит дає промисловим і торговельним капіталїстам такі средства на провадженє і розширенє інтересів, яких они не моглиб витягнути безпосередно з своїх підприємств.

В кождім підприємстві не весь капітал видає ся відразу: значна його часть повинна лежати в протягу довшого або коротшого часу, як запас на щоденні видатки і на непредвиджені випадки. В міру розширеня підприємства капіталїст мусить з року на рік збільшувати розміри грошевого запасу. Давніще такі гроші лежали в руках капіталїста, як мертвий "скарб". Але тепер підприємець віддає їх до банку, отже стають ся они дійсним капіталом, перше, з суспільної точки погляду, бо через банк дістають ся вони до иншого капіталїста, котрий уживає їх безпосередно в цїли здобутя додаткової вартости, друге, також з точки погляду першого капіталїста, котрому приносять ті гроші зиск.

З другої сторони, завдяки банкам, капіталїст легко може розширити свої підприємства, не маючи грошевих запасів — на рахунок будучих зисків. Це приходить тим лекше, що процент від вкладок є принукою, що витягає на денне світло навіть такі гроші, котрі серед инших обставин не стали-би ся капіталом, але булиб сховані в скрини, закопані в земли, взагалі лежали-би як мертвий "скарб". Тепер кредит громадить в руках капіталїстів средства також некапіталїстів: ощадности якоїсь служниці, селянина, ремісника, робітника; они переходять через каси ощадности, дістають ся до рук великого підприємця, котрий уживає їх до побільшеня свого підприємства.

Таке є значінє кредитової системи для суспільства: она єднає капітали і рівночасно всї продукційні сили суспільства, отже приспішує побіду суспільства над природою.

Застановляючись над безпосередним значінєм кредиту для ріжних економічних кляс, треба звернути увагу на слїдуюче: серед кляси капіталїстів кредит приспішує розвиток двох ріжних процесів. Перше, скорше відбуває ся розділ межи великими капіталїстами а дрібними: одні мають можність користати з кредиту, розширюють бистро свої підприємства і збільшують капітали; для других кредит доступний лиш в дуже ограничених розмірах, стає ся взагалї радше некорисним для них і тягар конкуренції стає для них ще тяжший. Друге, скоро відбуває ся процес відділеня ся капіталїстів від їх орґанізаційної ролї в продукції. Банки дають можність чимраз більшій скількости капіталїстів жити з процентів, не занимаючись жадною працею в підприємстві; чим раз більша скількість капіталїстів стає ся "рентієрами". (Назва "рент" означає взагалї дохід не з особистої діяльности в продукції, але вже з самого права власности якогось майна. Таким доходом є ґрунтовний рент, котрий землевласник поберає лиш на основі володїня землею, таким доходом є також рент з капіталу, відданого на кредит до банку, або приватним особам.)

Для робітників занятих продукційною працею розвиток кредиту не представляє жадного безпосередного значіня: кредит для них не істнує.

Розмір кредиту в наших часах є величезний і побільшує ся з шаленою скоростю.

В Злучених Державах північної Америки сума банкових операцій за рік 1892 виносила 65,265 міліярдів долярів (около 120 міліярдів рублів). В слідуючім році банкові обороти зменшили ся майже о 8.000 міліярдів долярів. т. є. о $^1/_8$, а банкроцтва збільшили ся три рази і досягли 347 міліярдів; це характеристичні цифри для несталости капіталїстичної господарки.

в) Акційна форма підприємств.

На ґрунті розвиненого кредиту повстав спеціяльний тип капіталїстичних підприємств — акційні товариства.

Історія розвитку тої форми підприємств є менше більше слідуюча. Часто лучало ся, що капіталїст, що не мав відповідних средств і не мав достаточного кредиту в инших капіталїстів, зібрав спільників з капіталами, щоби разом провадити підприємство. В дійсности це пожичка на певних условинах, пожичка, при котрій вірителї мають право особистої участи і контролї над підприємством, причім замість проценту они одержують певну часть зиску. Перехід від таких товариств підприємців до акційних товариств відбуває ся в той спосіб, що при цих послідних початкові орґанїзатори підприємства запрошують не лиш деякі особи, але всїх, що можуть і хочуть вложити бодай незначну часть капіталу. Притім хапають ся способу уживаного в кредитових підприємствах — випускають вартісні папери, що в тім случаю носять назву акцій.

Закладає ся велике капіталїстичне підприємство, прим. орґанїзує ся желїзниче товариство або товариство корабельне або яке инше. Випускає ся, припустім, 10.000 акцій по 100 руб.; кожда акція є запорукою на одержане $^1/_{10\cdot000}$ зиску з підприємства. Капіталїсти купують по од-

ній, по десять, по сто і т. д. В той спосіб повстає капітал міліон рублів, з котрим орґанізатори зачинають провадити підприємство (самі дають звичайно дуже малу часть того капіталу). По покритю всїх видатків і по виплаті пенсії урядникам, лишає ся чистого зиску 60 тисяч рублів на рік. Ті гроші дїлить ся межи акціонарів в формі т. зв. дівіденди по 6 руб. за акцію.

Властитель акції може цїлком не брати участи в завідуваню справами товариства, а єли бере участь, то звичайно лиш таку, що приходить на збори акціонерів, де вибирає ся заряд, приймає ся справозданя і дїлить ся доходи.

Такі є акційні товариства — капіталїстичні підприємства, в котрих одного підприємця заступає множество акціонарів, і в котрих праця провадженя підприємства є остаточно відділена від праці володїня капіталом і є вложена на наємних орґанізаторів — директорів і заряд.

Вступаючи до акційних товариств, дрібні капіталїсти стають далеко більше забезпеченими від погубної конкуренції, як члени великої і могучої цїлости. Акційні товариства через те, що охоронюють дрібних капіталїстів, утруднюють їх перехід в ряди непосїдаючих, творять концентрацію капіталів без зміни капіталїстів, через те проявляють вони тенденцію заощадженя сил кляси підприємців. Але далеко сильнїйше дїлають вони в противнім напрямі — роблять з капіталїстів звичайних "рентієрів", позбавляють їх фактичної ролї в продукції.

Впрочім навіть що до скількостевого попертя кляси підприємців, значінє акційних товариств не є занадто велике. Конкуренція, головно підчас кріз, руйнує дуже богато акційних підприємств, хоч в меншій мірі, як підприємства поодиноких капіталїстів. Натомість з упадком акційного товариства, відразу множество осіб переходить з рядів властителів майна в ряди безмастних.

В справі концентрації капіталів значінє акційної форми підприємств є дуже велике. В однім підприємстві згромаджує ся десятки, сотки міліонів рублів. Лиш акцій-

на система робить можливим повстанє таких велитенських підприємств, як зелїзна дорога межи двома океанами через цїлу Північну Америку, що коштувала кількасот мілїонів, або як перекопанє "Панамського Каналу", котре коштувало ще більше.

Зріст акційних товариств в останнїх часах відбував ся з подиву-гідною скоростю. В Росії на початку 1895. р. було 784 таких товариств з капіталом 890 мілїонів рублів; а до 15 цвітня 1898. р. — вже 990 з капіталом около 1.690 мілїонів. Пересїчна сума закладового капіталу в підприємстві виносила в першім случаю около 1.113 тисяч, в другім около 1.703 тисяч — так скоро зростали пересїчні розміри акційних підприємств. Вже цей скорий розвиток показує, о скілько они вищі над підприємствами закладаними через поодинокі особи.

Акційний капітал носить в найвищій степени характер міжнародного капіталу. Акціонерами одного і того самого підприємства є часто мешканцї ріжних країв на цілій кулї земській. Дуже часто в однім краю орґанїзуєся акційне товариство в цїли експльоатованя природних богацтв иншого краю; анґлїйська компанія закладає фабрики в Росії і т. д.

г) Біржа.

Разом з зростом числа, розміру і комплїкації обмінних і кредитових операцій виринає потреба центральних ринкових заведень, деб зібрано відомости про попит і подачу і установлювано загальні цїни на товари і папери. Тим потребам йдуть на встрічу біржі, істнуючі в всїх більших торговельних центрах. Є це зорґанїзовані, по більшій части правительством, збори великих капіталїстів, де відбувають ся більші операції, де концентрує ся торговельне житє, де при помочі удосконалених средств комунїкації навязує ся безпосередні зносини з всїми ринками в инших містах і инших краях, де приходять торговельні відомости з ріжних частий капіталїстичного світа.

Біржа, що лучить в собі і попит і подачу, усуває приватні ваганя риночної конкуренції і товарових цін, які залежать від місцевих условин. Однак вагань більш загального характеру не усуває, але улекшує їх розширеню на все поле капіталїстичного обміну і кредиту.

В наслїдок незорґанїзованого характеру обмінних зносин, можливі є коротні або довгі забуреня в обміннім механїзмі, котрі проявляють ся часом в надмірнім напливі певних товарів на поодинокі ринки товарового світа, а деколи в часовій недостачі товарів конечно потрібних для даного ринку. Припустім, що в Америці був часово добрий попит на шовкові тканини, отже богато французьких купців, заохочені тим, не знаючи нічого оден про другого, спроваджують до Америки велику масу шовкових тканин: в той спосіб ринок переповнений, цїни спадають, купці поносять величезні страти — і маємо крізу в даній галузи обміну; тимчасом при рівномірнім подїлї даного товару на всесвітнім ринку можна би цего оминути. Того рода потрясеням орґанїзація біржі перешкаджає передівсїм через те, що збирає відомости про попит і подачу і дає капіталїстам хоч менше більше правдиве понятє про стан ріжних ринків. Окрім цего в ринкових зносинах біржа ще в більшій степени запроваджує реґулярність і пляномірність при помочи певного типу операції — термінового купна.

Оден капіталїст заключає з другим угоду, на основі котрої під загрозою грошевої кари за недодержанє умови зобовязує ся достарчити першому в означенім термінї, в означенім місцї певну скількість свого товару. Переглянувши біржеві рахунки тих термінових операцій, кождий капіталїст може знати, як велика буде подача даного товару на ринку даної просторони в найблизшім часї. Звичайну величину попиту для поодинокого ринку можна винайти на основі обчислень попередних операцій на тім самім ринку. В той спосіб є можливо з менше більше докладною певностю знати, де буде в данім часї достаточний попит на товар, а де условини попиту будуть некорисні.

Так отже при помочи термінового купна обмін реґулює ся до певної міри, товари ділять ся межи ринками в порівнаню рівномірно, уникає ся несподіваного переповненя одних ринків і браку товарів на другім ринку.

Щоби не приписати завеликого економічного значіня біржевій орґанізації, треба памятати, що єї реґулюючий вплив розширює ся лиш на сферу обміну, мало що дотикаючи основне економічне поле — продукцію; але навіть на обмін вплив біржі ограничений: она не єднає цілковито житя ринків, дуже богато справ капіталїсти залагоджують поза біржею; навіть і відомости про стан економічного процесу є по більшій части не зовсім докладні; вкінці, що є найважніще, взаїмні відносини капіталїстів навіть на біржі остають ся ті самі, як поза нею, остають ся відносинами боротьби, конкуренції.

ґ) Спекуляція.

На ґрунті високого розвитку обміну і кредиту, величезних розмірів сягає і здобуває велике значінє в житю суспільства спеціяльний спосіб "поділу", званий спекуляцією.

Основою спекуляції є риночні колибаня цін на товари, відповідно до попиту і подачі. Сли хтось купує товари лиш на те, щоби їх відпродати, коли підвисшиться ціна — то він є спекулянт. В той спосіб всяка торговля може приберати спекуляційний характер; спекуляція є в історії майже таким самим давним явищем, як торговля.

Тому, що зміни цін відбувають ся не все згідно з вирахованєм спекулянта, то замість зиску його занятє часто приносить страту; є це взагалї свого рода гра получена з ризиком, так як і кожда инша гра.

В розвиненім капіталїстичнім суспільстві спекуляція виступає головно в формі т. зв. "біржевої гри"; єї центрами є біржі; головним знарядом — цінні паперп, а в меншій степени — всі инші товари.

Кредит і акційні підприємства стають ся жерелом величезної маси курсуючих на ринку цінних паперів: векслів, необмінних паперових грошей, заставних листів, акцій, ріжних процентових паперів і и. Лиш самі державні довги покликують до житя вартісні папери на много міліярдів рублів; а загальна вартість подібних паперів в обороті обчисляє ся на десятки міліярдів рублів. Кождий такий папір представляє, як то вже висше було вияснено, законне свідоцтво на одержанє певної части витвореної суспільною працею додаткової вартости.

З огляду на те, що цінні папери самі в собі не мають жадної вартости (їх власна вартість праці є жадна), то їх риночна ціна легко податна колибаням, відповідно до попиту і подачі. Завдяки цьому цінні папери є найдогіднішим знарядом спекуляції.

Розгляньмо, в який спосіб ріжні причини викликують зміну в риночній ціні паперів.

Акційне товариство процвитає і приносить від кождих 100 рублів закладового капіталу 15 руб. дівіденди; а звичайний процент кредитовий в данім суспільстві виносить 5% річно. В той спосіб дохід з одної сто-рублевої акції є такий самий, як звичайно з 300 руб.; очевидно, в тім случаю всї радо будуть купувати акцію за суму около 300 руб. Противно, єли процент від одної акції можна числити лиш на оден рубель річно, то і риночна ціна буде виносити около 20 руб. Це є головна причина колибаня цїн паперів: правдоподібність одержаня меншого або більшого доходу від паперу. Але "правдоподібність" не є ще певностю: много річий можуть здавати ся людям менше або більше правдоподібними, відповідно до того, чого надіяти ся від них, або чого обавляти ся каже загальний стан річий. Це провадить нас до иншої причини, яка викликує частійші, часами дуже сильні колибаня біржевих цїн — "настрій ринку".

Всякі потрясеня, всякі навіть дрібні занепокоєня, які відчуває суспільне господарство, відбивають ся безпроволочно на цїні (курсї) паперів.

Коли в наслідок яких небудь причин, чисто економічних, або чисто політичних, тратить ся, або ослаблює ся певність завтрішнього дня, спекулянт боїть ся, щоби папери, які він має в своїх руках, не стратили части, або навіть цілої своєї маґічної прикмети — несеня доходу. Ця обава змушує його сейчас жертвувати свої папери на продаж. Подача вартісних паперів на ринку скоро росте; але попит зменшує ся сам в собі в наслідок тої самої непевности завтрішнього дня. Така розбіжність межи попитом і подачею викликує безпроволочний упадок курсу паперів, упадок деколи надзвичайно сильний і скорий, що руйнує відразу богато властителів цінних паперів, які продають їх за безцін.

Тимчасом обставини змінюють ся, страх показав ся безпідставний, папери приносять дальше зиск, і знова підносять ся в ціні. Тоді відразу збогачують ся спекулянти, що купували папери в часї упадку цін.

В подібний спосіб повстає нагле, нестійне підвисшене ся цін паперів під впливом менше або більше случайних условин. Прим. коли в наслідок поголосок і вістий в ґазетах виринає надія, що дане підприємство буде давати великий зиск, тоді акції того підприємства скоро підносять ся в ціні, і ті що продають їх в хвили підвишки, збогачують ся коштом инших купуючих.

Серед цих безнастанних колибань спекуляція знаходить найкорисніщі для себе условини. Вартісні папери під тим зглядом є найдогідніщим товаром для спекуляції. Спекуляція иншими товарами (головно тими, що є предметом міжнародної торговлї) відбуває ся після того самого взірця.

Спекуляційна гра потягає за собою масу ріжних підступств, ошукувань, витворює свого рода газардову гру незвичайно розвинену в сучаснім біржевім світї.

Тому що ціни зміняють ся відповідно до "настрою ринку", уживають ся всякі законні і незаконні средства, щоби вплинути так або інакше на той настрій. Сли прим. хочуть викликати упадок цін паперів, щоби їх тапше ку-

шити. тоді починають устно. або при помочи підкупної преси розповсюднювати неприхильні вісти про дане підприємство; властителї паперів занепокоюють ся і продають їх дешево. Де треба підвишки. там робить ся противно — вихвалює ся підприємство. оголошує ся навіть фалшиві справозданя.

Панамська афера з величезною масою брехонь. ошуства. підкупства. злодійства. з стратою. яку обчислюють на міліярди. і з руїною тисячів людей. є знаменитим примірем того духа. який в наслідок спекуляції панує серед героїв біржевого світа.

В наших часах біржеві спекуляції грають велику ролю в утвореню ся великих богацтв і руїні множества капіталістів. взагалї в справі концентрації капіталів. Значна часть теперішних міліонерів власне тим способом здобула свої величезні маєтки. (Так прим. Американець Gould. звісний з несумлїнности своїх спекуляцій. придбав ними 550 міліоновий маєток. річний його дохід виносив 27 міліонів. на добу — 74.000. дохід на мінуту 50 руб. О много більші є капітали Ракфелера. яких докладне число невідоме. Таких біржевих міліярдерів особливо богато в Америці; але є їх досить також в Европі).

Викликана спекуляцією влада обманьства дуже зле відбиває ся на довірю і повазї ріжних елементів суспільства до системи економічних відносин. яка викликує ті явища.

Так отже суспільні причини спекуляції полягають на незорґанізованім характері обмінних зносин. завдяки котрому закон вартости проявляє ся в житю ринку лиш в безперервнім ряді збочень від норми; суспільні результати спекуляції спричинюють бистріший розвиток велико-капіталїстичних відносин. але почасти також дескредитують їх.

4. Поділ суспільного продукту межи ріжними капіталїстичними клясами.

а) Зиск.

В відношеню до зиску капіталїстів машинову добу характеризують дві річи: перше, постепенне зменшуванє ся проценту зиску з капіталу, і друге, бистрий зріст загальної суми зиску. Розгляньмо основні причини одного і другого явища.

Машина є знарядом праці і єї вартість входить в склад сталого капіталу. Тимчасом она заступає робітника-виконавця, отже виперає часть робочої сили: видатки на купно робочої сили зменшують ся, т. є зменшує ся змінний капітал.

В той спосіб, при запровадженю кождої нової машини, місце певної части змінного капіталу заступає певна скількість сталого: разом з зростом сталого зменшує ся змінний капітал.

Сли при запровадженю машини продукція скоро розширює ся, то і змінний капітал може не зменшувати ся, але навіть побільшити ся: помимо машини може бути потрібно більше робітників як давніще. Але сталий капітал — видатки на машину і матеріяли — і в тім случаю зростає очевидно далеко скорше від змінного, і в порівнаню з сталим, змінний капітал все таки зменшує ся, т. є. творить меншу його часть, як давніще. Прим. перед запровадженєм машини змінний капітал виносив 5.000, в порівнаню з 10.000 сталого, т. є. ½ сталого, або $^1/_3$ цілого капіталу; але при нових условинах змінного капіталу буде 8.000 на 32.000 сталого, т. є. ¼ сталого, або $^1/_5$ цілого капіталу. Иншими словами, змінний капітал абсолютно, сам в собі, окремо, зріс, а релятивно, в порівнаню з цілим капіталом, як часть цілого капіталу — зменшив ся.

Взагалї це відносить ся до кождого технїчного поступу: сли в даній продукції зменшує ся продуктивність пра-

ці, тоді на дану скількість сталого капіталу, знаряду і матеріялу — треба менше живої праці, ніж давніще, менше робочої сили, менше змінного капіталу. Але власне в машиновій продукції, де підвисшенє продуктивности праці відбуває ся особливо скоро, це явище виступає з особливою яскравостю.

В анґлійській бавовняній продукції на початку XVIII. ст. цілий закладовий капітал складав ся в половині з сталого, в половині з змінного капіталу. Але вже в сімдесяти роках XIX. ст. стала часть капіталу виносила $^7/_8$. т. є в порівнаню 4 рази менше, як давніще.

Ми вже передше вияснили, що вартість додаткова повстає через приміненє робочої сили і що в наслідок того висота додаткової вартости залежить не від величини капіталу, але від величини його змінної части, за котру купує ся робоча сила.

Норма додаткової вартости показує, який процент з змінного капіталу становить додаткову вартість; норма зиску показує число процентів додаткової вартости з цілого, і сталого і змінного капіталу. Тому то норма зиску є тілько разів менша від норми додаткової вартости, кілько разів змінний капітал є менший від цілого капіталу.

При запроваджуваню машин і взагалі при розвитку техніки продукцій, змінний капітал зменшує ся в порівнаню. Єли норма додаткової вартости не змінює ся, то норма зиску повинна знизити ся.

Припустім, що норма додаткової вартости виносить 100%, сталий капітал 8.000, а змінний 2.000 рублів. т. є. перший творить $^4/_5$, а другий $^1/_5$ цілого капіталу. Тоді додаткова вартість виносить 2.000 руб. і норма зиску 20%.

Приміненє нових машин допроваджує сталий капітал до 27.000, змінний припустім до 3.000, т. є $^9/_{10}$ і $^1/_{10}$, тоді додаткова вартість винесе 3.000, норма зиску лиш 10%. Хоч змінний капітал підніс ся абсолютно о 1000, але в порівнаню зменшив ся два рази ($^1/_{10}$ замість $^1/_5$) і норма зиску зменшила ся два рази.

В цїли улегченя рахунку, ми приняли, що ціла додат-

кова вартість переходить в зиск капіталїста. В дійсности річ має ся інакше; але недокладність тут не велика і справи це цілком не змінює.

Вернїм ся до нашого приміру. Колиб підприємцям вдало ся дійти до того, щоби норма додаткової вартости збільшила ся два рази, т. є до 200%, то норма зиску знова виносилаби 20%, т. є, процент не зменшив би ся. В той спосіб підприємці мають спосіб, щоби перешкодити обниженю ся проценту зиску, а іменно є ним збільшенє норми додаткової вартости. І в дійсности они користають з того способу (побільшенє робочого дня, підвисшенє інтензивности праці і т. д.).

Але примінюючи ті способи капіталїст має до діла не з мертвою машиною, лиш з живим єством. Машина є нерухома: відповідно до волї підприємця она може функціонувати без перерви по 24 годин на добу, і так скоро, як лиш на се позволить єї конкуренція; притім зужиє ся вона і стане ся нездібною до продукції 4 рази скорше, нїж колиб она працювала 12 годин і йшла два рази повільнїще.

Орґанїзм чоловіка є зовсїм инший і такі способи збільшеня зиску скорше чи пізнїще стрічають ся з перешкодами зі сторони робітників, і ті перешкоди все зростають. Тодї зменшенє ся змінного капіталу провадить до упадку проценту зиску.

Тому то в краях з малорозвиненим капіталізмом, процент зиску є в порівнаню високий: В Росії підприємства дуже часто приносять 25% зиску з капіталу, підчас коли в Західній Европі 5% уважає ся за добрий дохід. Очевидно дїлають тут також инші причини, але основною є зменшенє ся змінного капіталу.

Упадок проценту зиску ще не означає зменшеня ся абсолютної величини зиску, його суми. Єли приходить 20% з капіталу 10.000 руб., це творить дохід 2.000 руб., але 10% з капіталу 40.000 рівнає ся 4.000 руб. Взагалї зиск збільшує ся, коли зріст капіталу поступає скорше, як упадок проценту.

В добі машин капіталїстичне нагромадженє богацтв поступає з величезною скоростю. Велике нагромадженє було конечною условиною машинової продукції: але сама машинова продукція незвичайно скорим своїм розвитком викликує ще більше нагромадженє богацтв.

Помимо зростаючого марнованя продукту непродукуючими клясами, збільшує ся без перерви також та часть додаткової вартости, що замінює ся в капітал, який служить до дальшого тягненя додаткової вартости з наємної праці. Нагромадженє відбуває ся далеко скорше, нїж обниженє проценту зиску, так що зиск не лиш зростає, але зростає скорше, як коли небудь перед тим.

Обчислюють, що в Німеччинї нагромаджує ся річно около міліярд рублїв, в Анґлії около два міліярди.

В Злучених Державах нагромадженє йшло ще скорше: в роцї 1840 цїле народне богацтво обчислювано на 3.700 міліонів долярів, в р. 1894. — около 82 міліярдів.

В Анґлії і Ірляндії цифра річного доходу капіталїстів і землевласників за період від 1843 до 1883 року побільшилась більше як два рази — з 374 до 720 міліонів фунтів штерлінґів (1 фунт штерлїнґів = $9^3/_8$ руб.). Найбільша часть з того припадає на зиск підприємців.

Цї цифри дають нам понятє про величину властивого зиску, як рівнож о цїлій масї додаткової вартости, котра витворює ся що року в краях з машиновою продукцією, а також взагалї о скорім розвитку суспільних продукційних сил.

Треба впрочім зазначити, що грошеві ріжницї оцїнки національних доходів і богацтв для ріжних періодів можуть залежати не лиш від підвисшення, але почасти також від обниженя вартости грошей (в наслїдок збільшеня ся продуктивности працї, витворюючої грошеві товари). Упадок вартости грошей дїйсно мав місце в послїдних часах, але є він так малий, що ледви чи він змінює значінє наведених цифр. Окрім цего його значінє ще зменшує ся внаслїдок зросту вартости того фікційного капіталу, котрий

представляє право приватної власности на землю (ціна землї підвисшує ся завдяки підвисшеню ся ренту).

Як дуже зростають великі капітали в порівнаню з дрібними, можна бачити на Франції, де дрібна буржуазія є особливо численна в порівнаню з иншими краями. Там з цілого народного майна, що виносить 174 міліярди франків, 114 міліярдів, т. є майже $^{2}/_{3}$, належать до $^{1}/_{30}$ части людности, а ледви 60 міліярдів, т. є $^{1}/_{3}$, до прочих $^{29}/_{30}$ людности.

б) Рент.

Як це ми вже зазначили, часть додаткової вартости, котру забирають землевласники і котра називає ся ґрунтовим рентом, визначає ся змаганєм до неустанного зросту разом з розвитком промислового житя. Це залежить від того, що промисловий розвиток суспільства, збільшуючи попит на землю, якої потрібно для всякого рода підприємств, збільшує через те саме силу монополю кляси землевласників, його власть над прочою частю суспільства і позволяє тій клясї присвоювати собі чимраз більшу часть витвореної додаткової вартости.

В той спосіб хочби зріст зиску капіталїстів поступив як найскорше, рент росте ще скорше. Однак промислово-фінансова буржуазія піддала ся такому положеню річий не без боротьби. Она всїми силами старала ся перешкодити зростови ґрунтового ренту, що обнижує зиск.

Бротьба межи рентом і зиском провадила ся в найріжнороднїщих формах всюди, де ставали проти себе інтереси землевласника і капіталїста. Найпростійшою єї формою є боротьба капіталїстичного фармера з землевласником (лендльордом) за чинш. Все, що фармер може тут собі запевнити, се звичайний зиск з підприємства; але і це не все йому вдає ся: в наслідок того, що з землї тяжко добути без страт вложений в ню капітал в формі будинків, амеліорації ґрунтів і т. п., фармер часто є примушений погодити ся з підвисшенєм чиншу, котрий зменшує його зиск понизше звичайної норми.

Коли зріст ґрунтового ренту допроваджує ціни збіжа до надмірної висоти, підвисшуючи через те ціну робочої сили і ще більше обнижуючи зиск, тоді для промисловоторговельного капіталу є корисним бороти ся з рентом при помочи довозу збіжа з инших країв: в мало-розвинених рільничих краях, де рент ще не вспів сягнути значної висоти, де продукція збіжа коштує мало внаслідок дешевости робочих рук, ціни на збіже є в порівнаню низькі і привіз того дешевого збіжа до країв розвинених і з високим рентом — сильно обнижує рент.

Проти цього способу боротьби рільнича кляса уживає своєї політичної сили, свого впливу на правительство: она домагає ся високого цла на привожені продукти, а деколи прямо заказу їх довозу. Так прим. в Анґлії довго держали ся "збіжеві закони", що позволяли на довіз збіжа лиш в тім случаю, коли ціна збіжа на внутрішнім ринку сягає певної дуже високої норми. Проти політичної сили буржуазія могла ужити такої самої сили; на тім ґрунті повстала боротьба капіталу з землевласниками, як двох, менше або більше споріднених, кляс. В тій боротьбі побіду віднесла анґлійська буржуазія і в р. 1844 здобула право свобідного довозу збіжа. Вислідом цего було за держане ґрунтового ренту в його розвитку, а, навіть обнижене його на якийсь час.

На тім не задержав ся тріюмф побідного капіталу: він кольонізував обширні, урожайні рівнини північної і полудневої Америки, Австралії, полудневої Африки, злучив їх з европейськими ринками за помочю удосконаленої комунікації і зорґанізував експльоатації їх урожайности при помочи удосконалених технічних средств, причім важну ролю грала рільнича машина. Висока продуктивність рільничої праці в тих краях причинилась до цього, що всесвітний ринок заляли дешевим збіжем. Це був страшний удар для хліборобства старих капіталістичних країв: але тому, що зиск не міг богато змінити ся, той удар відбивав ся тим сильніще на ренті країв: зріст ренту був так здержаний, що не міг поступати рівночасно з зростом зиску.

Після обчислень Джиффена сума ґрунтового ренту значно знизилась від 1843. р. до 1893. р. (з 42.127.000 фунт. штерлінґів до 41.682.000 фунтів штерлінґів).

Але єли европейські землевласники відчували упадок ренту, натомість властителї країв з чорноземом почали гарбати величезний рент і суть річи не змінила ся: загальна сума ґрунтового ренту зростала чимраз більше. Упадок ренту був одною з головних причин величезного задовженя европейської земельної власности в послїдних десятилїтях; другою важною причиною була потреба улучшеня рільничої технїки — з огляду на сильну конкуренцію; для улучшеня землї і способів продукції потрібно було капіталів, отже землевласники мусїли їх пожичити. Задовжене допровадило до того, що значна часть ренту виплачує ся в формі проценту за довги кредитовим підприємствам, які в той спосіб до певної міри заступають тих, що давніще одержували рент.

Що відносить ся до ренту неґрунтового — з землї під будинками і т. п., розвиток єго в Европі також не був здержаний. Прим. в Анґлії в протягу 50 літ від 1843. до 1893. р.р. — цей рент зріс що найменше в троє. Особливо скоро збільшує ся він в великих торговельно-промислових містах; в міру того як місто росте, платня за винаймлене будинків в центральних дїльницях сягає величезних розмірів і зріст єї припадає власне на рент, бо зиск з капіталу виданого на уряджене будинку остаєсь той самий. В декотрих случаях висота такого ренту є прямо не до увіреня: в центральних дїльницях найбільших капіталїстичних міст, як Льондон, Ню Йорк, Шікаґо, ціна квадратового сяжня землї виносить 10.000 рублїв.

в) Заробітна платня.

Мануфактурний подїл працї спричинив подїл робітничої кляси на ґрупи, з ріжною що до висоти заробітною платнею, відповідно до роду працї, кваліфікації і зручности робітників. Не було одної робітничої кляси, але було

їх кілька, що знаходились в ріжних матеріяльних условинах житя.

Усуваючи мануфактурний поділ праці, заступаючи його спеціялїзацією машини, машинова продукція стремить до усуненя ріжниць заробітної платнї, стремить до зрівнаня єї для всїх робітників. Єли завдяки машинї продукційна роля всїх робітників стає ся чим раз більше однородною, то і їх матеріяльне положенє мусить ставати ся чим раз більше однородне.

До роботи при машинї треба так мало науки, що кождий може єї здобути в короткім часї. Всякий давний поділ робітників спроваджує ся постепенно до одного, котрий під многими зглядами пригадує простих робітників. Головна ріжниця містить ся в тім, що робітник при машинї мусить мати загальний розвиток, троха інтелїґенції: інакше було би ризиковною річию і не оплачувалоби ся повірити йому машину, котрої скомплїкований механїзм хоч трохи треба зрозуміти, щоби можна нею управляти. Чим більше автоматичною є машина, чим менше вимагає від робітника звичайної фізичної участи в єї працї, тим більше вимагає вона від нього працї чисто психічної — напруженої уваги полученої з зрозумінєм значіня ріжних частий механїзму і їх взаїмної звязи при роботї.

В той спосіб праця робітників при машинї стає ся простою працею, т. є такою, що вимагає як найменшої суми викваліфікованя і розвитку. Але в цю найменшу суму входить загальна інтелїґенція робітника, і чим дальше, тим більша.

З висшою інтелїґенцією конечно є звязана висша уровень потреб, отже і висша заробітна платня. В той спосіб, хоч як кождий капіталїст старає ся як найбільше знизити заробітну платню, все таки потреби продукції змушують його погодити ся з фактичним єї піднесенєм: колиб йому навіть удало ся через якийсь час здержати змаганє робітників до такого підвисшеня, їх нездатність до машинової працї, при недостаточнім заспокоюваню їх потреб, булаб для нього дуже некорисною,

Окрім представителів "простої" машинової праці в продукції, як ми вже сказали, бере участь спеціяльна ґрупа представителів зложеної праці — інтеліґентний персонал: механіки, технольоґи, хеміки, спеціялісти в загальній орґанізації підприємств, директори і т. д. Ця в порівнаню нечисленна кляса під зглядом своєї робочої платні ріжнить ся значно від простих робітників. Як посередна ґрупа межи підприємцями і робітниками, вона не може в теперішнім часї зачисляти ся до робітничої кляси.

Однак, як то ми вже зазначили, машиновий капіталізм зближує цю ґрупу в єї продукційній ролї, суспільнім положеню і психольоґії до ґруп простих робітників. Ця тенденція машинового капіталізму найсильніще ділає на низшу, численніщу часть інтеліґентно-технічного персоналу, котра по трохи затерає свою границю, зливає ся з неупривілійованою частию пролєтаріяту. Инша є тенденція розвитку другої части технічного перзоналу, що займає висше становище на службі капіталїстів, стоїть близше до них походженєм і склонностями: в міру поступу економічних відносин, ця висша часть інтеліґентного перзоналу прилучує ся до кляси підприємців.

Вже в мануфактурнім періоді капіталїзму праця женщин і дітей примінює ся в продукції, але в дуже невеликих розмірах. Ручна праця рукодільні вимагає побільшій части мужеської робочої сили, якої, очевидно, не мають нї женщини нї діти. Але помимо того в мануфактурнім періоді жінки і діти роблять значну конкуренцію мужчинам подачею своєї робочої сили.

Більше в порівнаню уживає ся праці женщин і дітей в домово-капіталїстичній продукції; незвичайно жорстокий характер визиску дрібного продуцента через торговельний капітал змушував властителів дрібного підприємства визискувати з черги немилосердно силу своєї родини, не звертаючи уваги на те, що пра-

ця є понад їх сили. Для мануфактурного капіталіста корисніще було провадити інтерес при помочи сильних фізично, дорослих робітників; хоч платити треба їм більше, але при ручній праці їх робоча сила перевисшує робочу силу женщин і дітей о стільки, що з їх праці можна одержати в порівнаню більшу додаткову вартість.

При машиновій продукції ручної праці є мало, більша часть робіт не вимагає сили дорослого чоловіка. Тому праця женщин і молодїжи знаходить чимраз більше примінене, а там, де не треба не лиш фізичної, але навіть психічної сили дорослого чоловіка, там на сцену виступає праця дітей. В многих случаях для капіталїста є корисніще заступити дорослих мужчин через дешевших, хоч слабших робітників.

Вислідом цего конкуренція межи робітниками зростає, бо на ринку появляє ся маса нових робочих сил. Заробітна платня спадає тим більше, чим більше зростає примінене праці женщин і дітей. Легко пояснити, яка є норма, до котрої зміряє обниженє платнї. Після закона вартости, заробітна платня повинна відповідати цінї звичайних средств потрібних до житя робітничої родини; лиш що тепер заробітну платню не бере оден мужчина, як це було давніще, але беруть єї всї члени родини, що продають свою робочу силу. Як давніще, так і тепер родина одержує пересїчно необхідні средства до житя; ріжниця полягає на тім, що участь в продукції капіталїстичній бере не лиш самий батько родини.

Розмір примінення праці женщин і дітей зростає разом з розвитком капіталу. В Росії, краю доперва від недавна капіталїстичнім, женщин в фабриках знаходить ся около ¼, дітей около $^1/_{40}$ всїх працюючих. В старім капіталїстичнім краю, Анґлії, відносини зовсїм инші: в ткацько-прядільнім промислї мущини творять трохи більше як четверту часть (298.000), женщини поверх половину (610.000), діти повище 13 лїт житя около $^1/_{12}$ (89.000), понизше 13 лїт майже тілько само (86.000).

Ріжниця в заробітній платні мужчин, женщин і дітей є досить значна. І так в фабриках і промислових заводах московського округа пересічна платня мужчин виносить 19 руб. в місяць, женщин около 9 руб., дітей около 6 руб. Ці ріжниці лиш в части залежать від меншої здібности до праці женщин і дітей. Єли порівнати заплату за зовсім однакову скількість праці, то покаже ся, що мужчина одержує все таки більше як женщина, а дитина найменше. Причина лежить в тім, що на робочім ринку жінки і діти не вміють боронити своєї платні так, як мужчини.

Суспільні результати праці женщин і дітей є дуже зложені і мають вчасти додатний, вчасти відємний характер.

Збільшена конкуренція межи робітниками кладе кождого з них в більшій зависимости від підприємця; робітника легче можна заступити, менше його потребують, як давніще. Число робітників без занятя збільшує ся.

Праця вагітних женщин зле відбиває ся на здоровлю і їх і їх будучих дітей: діти родяться слабі, мають вигляд недоношених, і улягають значній смертности. Побіч цього робітниця-мати має мало часу на плеканє дитини.

Заледво дитя трохи підросте — часами вже в 6—8 роках, єли закон не заборонює, — вже йде до фабрики. Фізичну слабість таких дітей признають не лиш фабричні інспектори, але і самі підприємці (в Анґлії перед виданєм фабричних законів восьми-літні діти працювали в фабриках по 14 годин на добу).

Довга фабрична праця не лиш нищить тіло дітей, але убиває в них умові сили, робить їх тупими, здичілими, нездібними до розвитку, деколи провадить їх прямо до ідіотизму. З таких дітей виростають люде, позбавлені всякої самодіяльности, всякої моральної енерґії, особи слабі, до нічого не здібні, хіба до ролї пасивного знаряду в руках чужих людей.

Спільна нічна праця мужчин, женщин і дітей є для робітничої кляси небезпечним жерелом розпусти.

Фабрична праця женщин і дітей руйнує робітничу родину, робить чужими мужа і жінку, маму і дітей. З тим всім злучена така маса терпінь, яких не зазнали попередні віки людського житя.

Але рівночасно женщина вибиває ся понад давне своє невільниче положенє в родині. Як самостійна робітниця, она здобуває в той спосіб економічну незалежність, і осягає постепенно дійсне рівноуправненє з мужчиною. Положенє дітей в родині стає ся менше безправне.

Головне значінє праці женщин і дітей полягає на збільшеню ся продукційних сил суспільства через участь женщини і дітей в загальній системі співробітництва. Це є додатні результати приміненя праці женщин і дітей: а відємні результати випливають лиш з сучасної капіталїстичної форми того приміненя і они не є конечні при всяких суспільних условинах (прим. они значно ослаблюють ся через відповідні фабричні закони).

В кождім разї праця женщин і дітей не є єще головною причиною, що викликує збільшенє числа безробітних. Важніщою причиною є скоре збільшенє ся продуктивности праці, викликане машинами: оно робить богато робітників непотрібними в капіталїстичній продукції, відсуваючи їх від продукційної діяльности. В цей спосіб творить ся така маса людей без занятя, яка не могла істнувати в попередних періодах суспільного розвитку.

В загальній системі капіталїстичних відносин і ця часть робітничої кляси не є позбавлена продукційного значіня. Она творить резерву продукції в подачі робочої сили. Коли в наслїдок сприяючих условин ринку підприємці розширюють продукцію, тоді резервова промислова армія є на їх услуги, так що робочої сили не бракує.

Продукція, розширюючись, заберає певну часть запасної армії, і она часово зменшує ся. Але розвиток технїки або обниженя ся ринку робить знов непотрібною в продукції певну часть попередно занятих робітників. (Особливо сильно в тім напрямі ділають крізи в продукції, про котрі будемо говорити пізніще). Поява нових машин

викликує скоре збільшенє ся резервової армії, а опісля постепенне зменшуванє ся. Машина обнижує ціну товарів, так, що они стають ся доступними для ширшого круга купуючих; збільшений попит позваляє на розширенє продукції; відповідно до того вишерті машиною робочі руки знова знаходять місце в продукції. Однак резервова армія не все в цілости повертає до праці: дуже часто зменшенє ся числа занятих робітників стає ся не часовим, але сталим. Так прим. в Анґлії в періоді від 1830—1845 р.р., помимо збільшеня ся продукції о 142%, число працюючих робітників зменшило ся о 4%.

Взагалї разом з поступом машинової продукції резервова армія зростає. Через конкуренцію, яку она викликує серед безробітних, она впливає некорисно на висоту заробітної платнї. Розвиток комунікації ставить резервову армію кождого краю, а навіть всїх країв разом, на услуги кождого підприємця, так що брак роботи в одних місцях впливає на робочий ринок в инших.

Побіч властивих робітників скорий поступ технїки виперає також з продукції самостійних продуцентів, що жили з праці рук і не можуть конкурувати з машинами. В краях технїчно відсталих, котрі впроваджують машини скоро, а не постепенно, або стають ся відразу ринками для машинової продукції більше розвинених країв, витворює ся тою дорогою в короткім часї резервова армія для великого промислу, котрої більша часть скорше вимерає, нїж стає ся потрібною капіталови. Такий вплив мали прим. в Східних Індіях в 30 роках анґлійські бавовняні машини. Але як лиш покаже ся можність, ново-утворена робітнича армія удає ся шукати праці до більше розвинених капіталїстичних країв. Так прим. зруйновані европейським і доперва що повстаючим хінським капіталом дрібні хінські продуценти цілими масами появляють ся на західнім березї Америки. Їх конкуренція дїлає некорисно на місцевий робочий ринок, тим більше, що при надзвичайно низькій уровени потреб они продають свою робочу силу за дуже низьку ціну. Все те відносить ся не лиш до цілих

економічно відсталих країв, як Хіни, котрі ввійшли в сферу діланя европейського капіталу; це відносить ся також до економічно відсталих частий поодиноких капіталїстичних суспільств. В міру того, як промисловий розьиток огортає також відсталі галузи промислового житя — позбавляє селян землї, руйнує міських і сельських ремісників — повстає звідси наплив робочої сили до промислових центрів, на робочий ринок великої продукції.

Певні понятя про сучасні розміри резервової промислової армії і про єї колибаня можуть дати слідуючі числа. В 1856. р. в Анґлії після урядових обчислень було 880.000 осіб, що поберали публичну запомогу з податку для бідних. В 1863—1864 р. це число дійшло до 1,080.000. Це ще не повні числа безробітних: не кождий відважить ся користати з публичної добродійности; богато здержує ся від того через почутє власної гідности; головно тоді, коли робітник лиш в половині належить до резервової армії, т. є, не є зовсім позбавлений праці, а лиш не має єї в достаточній скількости. В нашім часі число безробітних в Анґлії обчисляють на 1 міліон в літї і 1.750.000 в зимі, не вчисляючи тут тих, що жиють цілковито на кошт публичної милостинї.

Для Німеччини вкінці 1895. р., т. є в добі надзвичайно скорого розвитку промислу, урядові числа виказували 771.000 осіб позбавлених праці.

В відсталих краях, які впроваджують скоро великокапіталїстичну продукцію, цифри резервової армії повинні бути в порівнаню не менші, але більші ніж в краях більше розвинених. Але для тих перших далеко трудніще зробити обчисленя, бо там переважає укрита форма браку праці. Селянин, що змушений покинути помічне ремесло, отже має продукційну працю лиш в часі рільничого сезону; сельський ремісник, що зменшує продукцію внаслїдок зменшеня попиту з сторони торговельного капіталу, — належать в великій мірі до продукційно непотрібної в даних условинах людности, хоч на позір они лишають ся самостійними дрібними продуцентами.

Продукційно непотрібні елементи робітничої кляси творять найчистішну форму зглядного перелюднення.

Средства істнованя капіталістичної резервової армії є дуже ріжні і несталі: давнійша ощадність праці, публична добродійність, крадіж, проституція, і т. д. Притім взагалі не може бути й мови про цілковите задоволенє.

При істнованю промислової резервової армії, условини ринночної конкуренції є дуже нерівні для купуючого і продаючого робочу силу. Серед продавців робочої сили повстає, очевидно, змаганє до ослабленя хоч в части вислідів тих неоднакових условин.

Одиноким способом на зменшенє непорозумінь, що повстають через занадто велику конкуренцію, є — зменшити саму конкуренцію. Власне на цю дорогу вступили продавці робочої сили. Почали повставати і розвивати ся ріжні типи промислових робітничих орґанізацій.

Того явища не знала рукодільна доба капіталізму з сї надзвичайним розбитєм робітничої кляси, що випливає з рукодільняного поділу праці. Усуваючи той поділ, вирівнуючи продукційну ролю ріжних робітників, вирівнуючи заробітні платні, машинова продукція творить ґрунт для товариств. Зєднюючи масу людей в одній робітні, при однаковій праці, що відбуває ся після докладно означених правил, промисловий капітал вчить робітників злуки, виробляє в них духа дисциплїни — необхідні підстави тревалости і практичного поведженя всяких орґанізацій.

Такі є основні економічні условини, завдяки котрим могли повстати і розвивати ся сучасні західно-европейські робітничі орґанізації ріжних типів (заводові союзи, товариства продукційні, споживчі і инші.)

Заводові (професіональні) союзи спершу повстали в Анґлії — в краю, в котрім найскорше появила ся машинова продукція. Після Брентана, перший заводовий союз сучасного типу появив ся в 1794. р. Отже власне в добі великого технічного перевороту, переходу від рукоділь-

ні до машини. В инших краях розширене ся союзів відбувало ся взагалї в міру розширеня ся промислового капіталїзму. Всюди розвиток відбував ся з зростаючою скоростю.

Розслїджуючи справу форм і скорости розвитку подібних орґанїзацій, треба, очевидно, взяти під увагу не лиш засадничі економічні условини — продукційні зносини робітників і їх участь в подїлї, але також условини другого характеру: стан народної освіти, форми законодавства і взагалї правні середовища житя союзів і т. д. Оскілько важним під тим зглядом є стан народної освіти (це услівє не дасть ся дійсно віддїлити від загального розвитку продукційних сил), можна судити з факту, що найбільше просвічені серед держав західного світа — Злучені Держави, Анґлїя і Німеччина — відзначують ся рівночасно найбільшим числом робітничих товариств. Про значінє правних условин (котрі є означені взаїмними відносинами економічних ґруп) дасть нам певне понятє слїдуючий примір. В 1868. р. французьке законодавство позволило закладати робітничі союзи, але з певними ограниченями: по 16 тітах, в 1884. р. було в Франції 283 союзів. Закон з 1881. р. зніс всякі ограниченя і в протягу 7 лїт. до 1891. р. число орґанїзацій збільшило ся майже 4 рази — 1127.

Первісна, найпростїйша, найменш стала і рівночасно найменше досконала форма робітничих орґанїзацій є коаліція — випадкове, часове зєдиненє робітників для одної практичної цїли, що виражає ся звичайно в спільнім покиненю працї. Безпосереднє значінє подібних зєдинень полягає на тім, що при сприяючих условинах можуть допровадити до частинного улучшеня матеріяльного становиска робітників. Окрім цього коаліції служили часто як товчок до основаня більше значучих і тревалїйших орґанїзацій, як прим. національні союзи (трейд-юнії)

Заводові (професіональні) союзи є найбільш розповсюдненою формою робітничих орґанізацій. В основних чертах они творять ся після одного і того самого типу і зміряють менше більше до подібних цілей. Цей тип, то менше або більше централїстичне зєдинене, основане на виборчій засаді, ціль його — підвисшене матеріяльної уровени житя через взаїмну поміч на случай хороби, нещасть і т. д., заключуване угод з підприємцями що до заробітної платнї, і остаточно — викликуване страйків і т. д.; часто також піднесене умової і моральної уровени при помочи бібліотек, товариських судів і т. д.

Професіональні союзи з початку найчастїйше лучать робітників одного підприємства, пізнїйше одного роду підприємств, опісля кількох дещо споріднених галузий продукції; притім ограничують ся на розміри одного міста, одної провінції, одної держави. Але в декотрих, досі виїмкових випадках, они переступають всї повисше вичислені границї — стають ся межинародними, або в однім краю лучать ся в великі федерації робітничих союзів ріжних галузий продукції.

Професіональні союзи є в силї ослабити конкуренцію межи спродавцями робочої сили. Звідси то походить, потверджена через статистику, зависимість межи розвитком союзів а висотою заробітної платнї. Край з більше розповсюдненими професіональними союзами, іменно Америка, де до заводових союзів (юній) належить трета часть робітників, і Анґлія, де до них належить четверта часть робітників, відзначають ся найвисшою платнею; платня робітників, що належать до союза, є висша нїж робітників, які не належать до них.

Ті товариства не можуть змінити условин житя робітників, принаймні до того часу, доки они не обіймуть собою більшої части робітничої кляси. Робітники, що стоять поза заводовими союзами, роблять сильну конкуренцію для членів союзів. Окрім цього, улучшеня условин праці, котрі осягає ся за помочю діяльности заводових союзів, не можна уважати за тревалі; при зміні условин робочого ринку

часто лучає ся, що зміна ділає в зовсїм противнім напрямі.

Звідси повстало нове змаганє серед робітничих товариств заходу, іменно, змаганє поліпшити условини житя робітників через вплив на законодавство. В дійсности лиш правні ограниченя робочого дня, винагорода в разї нещасливих випадків при машинї, правом приписане забезпеченє на случай хороби, і инші улучшеня впроваджені в житє при помочи державної власти стають ся тревалим здобутком для всїх робітників цїлого краю. Але тому, що держава при найбільш сприяючім законодавстві не може усунути основних причин непевности житя і розвитку условин працї, нероздїльно звязаних з капіталїзмом, то дане змаганє кладе на порядок дня справу усуненя основних причин таких условин — усуненя капіталїзму взагалї при помочи соціялїстичного перевороту. Треба завважити, що це змаганє виступає найсильніще не в тих краях, в котрих розвиток капіталїзму посунув ся найдальше, але радше в тих, котрі визначають ся передовсїм його скорим розвитком в наших часах.

Особлившою формою робітничих орґанїзацій є споживчі і щадничі товариства, котрі впрочім не менше розповсюднені серед селянства і міської дрібної буржуазії, нїж в сфері властиво робітничій. Ті орґанїзації мають на цїли поліпшенє условин житя робітників при помочи дрібних торговельних операцій: дешевшого гуртового закупу споживчих середників (споживчі товариства), дрібного взаїмного кредиту (щадничі товариства) і т. п. Такі орґанїзації с а м і ч е р е з с е б е, незалежно від товариств першого рода, не можуть викликати поліпшеня матеріяльних условин житя робітників, бо колиб они навіть огорнули собою всю робітничу клясу, то згідно з законом вартости ті, що купують робочу силу сейчас знизилиби заробітну платню о суму, яку заощаджує робітник, що бере участь в таких орґанїзаціях; отже лиш діяль-

ність заводових, політичних і т. п. союзів може усталити підвисшене уровени житя. В загальнім процесі економічного розвитку значінє споживчих і щадничих союзів полягає на тім, що своєю конкуренцією они приспішують загладу дрібних купців і лихварів. Тому, що они не нарушають інтересів капіталу, отже знаходять ся они часто під протекцією підприємств.

Дещо висший тип робітничих орґанізацій творять витворчі товариства. Є це ґрупи робітників, що розпоряджають средствами продукції і провадять власні підприємства. В той спосіб члени тих союзів є рівночасно підприємцями і робітниками. Такі орґанізації є в силї значно поліпшити матеріяльне положенє своїх членів, переникаджаючи переходови зиску в руки капіталїстів.

Але лиш в рідких випадках витворчі товариства можуть повстати без побічної помочи (в роді прим. помочи від правительства): при сучасній техніці для основаня підприємства необхідний є дуже великий капітал. Опісля, провадженє підприємства через витворчий союз представляє великі трудности: брак призвичаєня робітників до спільної орґанізаторської діяльности в продукції, незначний розмір їх капіталу, вороже становище капіталїстів, котрим, з огляду на великий засіб їх средств, вдає ся при помочи конкуренції підкопати підприємство робітників і т. д.

Орґанізуючись серед капіталїстичних відносин, витворчі товариства в найлучшім разї підносять значно уровень житя своїх членів, т. є. мале число робітників. Тоді інтереси тих немногих починають відріжнювати ся яскраво від інтересів прочих робітників. В самій річи, приймати нового члена на однакових услівях з давними, є некорисною річию для товариства, коли оно вже має досить великий капітал. Сли прим. товариство зібрало по 1000 руб. від особи, тоді приймати нового члена без 1000 руб. значить нїчо инше, як дїленє ся зиском з иншими.

Взагалї нема нїчо легчого, як витворенє ся з робітників-підприємців певного рода аристократії серед робітників. Часто лучає ся, що витворчі (продукційні) товариства наймають робітників, нечленів товариства, і платять їм звичайну цїну. Витворчі стоваришеня в своїм розвитку зміряють до переходу в акційні стоваришеня. В дїйсности они лиш побільшують дрібну буржуазію. Звичайно їх закладає ся не серед властивих робітників, але серед продуцентів дрібно-буржуазного типу, прим. селяньскі артелї в Росії. Досї витворчі стоваришеня рідко мали поводженя.

Далеко більше витревалости і здібности до житя виказують стоваришеня продукційно-споживчі. Они збирають потрібні средства і закладають варстати і фабрики для витворюваня певних, найбільш зужиданих членами товариства, товарів. Притім витворені товари мають менше або більше забезпечений збут, отже продукція може йти добре, а робітники підприємства одержують притім добру заробітню платню і користають з участи в споживчих товариствах.

В добі машинової продукції відносини суспільних сил, що змінюють ся під сї впливом, витворюють цїлий ряд змін в сфері правних зносин межи клясами — фабричне законодавство. Це нове явище огортає не лиш подїл, але також і продукцію, впливає не лиш на заробітну платню, але і на орґанїзацію продукційних відносин; і коли ми розбираємо їх в цім роздїлї, то власне робимо це внаслїдок його безпосередної звязи з доперва що вичисленими змінами условин заробітної платнї.

Фабричне законодавство полягає на тім, що правительство бере участь в орґанїзаторській дїяльности поодиноких капіталів і ограничує свободу угоди межи капіталом а працею. Потреба такого ограниченя випливає з ріжниці межи інтересами поодиноких підприємств, а інтересами цїлого капіталїстичного суспільства. Без зглядy на це, які

форми приймає фабричне законодавство: ограниченє робочого дня, відвічальність підприємців за нещасливі випадки при машинах, контроля над гіґієнічними условинами праці і т. д. — в дійсности річ спроваджує ся до одного — до зміни "заробітної платнї" в найширшім значіню того слова, до зміни участи робітників в суспільнім подїлї.

Щоб виказати, в який спосіб машинова продукція, змінюючи всякі відносини, витворює конечну потребу фабричних законів, ми задержимо ся на однім примірі — на Анґлії. Анґлія, як край, де машиновий капіталїзм розвинув ся найскорше, вчаснїйше, як в инших краях запровадила в себе фабричне законодавство.

Коли змаганє капіталїзму до збільшеня робочого дня і до обниженя заробітної платнї допровадило до того, що робітнича кляса находила ся перед небезпекою звиродненя, тодї показало ся, що в зміні тих условин були заінтересовані не лиш самі робітники, але також много иньших елементів суспільства. По перше, кляса земельних властителїв мала немало причин до симпатизованя з змаганєм робітників: всяке поліпшенє условин житя робітників, збільшуючи їх потреби, збільшує також попит на предмети зужитя, значну часть котрих продукує рільництво: а збільшений попит на рільничі продукти означує підвисшенє ся ренту; окрім цего ненависть землевласників до промислового капіталу з причини ренту і зиску спонукувала взагалї землевласників виступати проти промислових робітників також в справі фабричних законів. Дрібна буржуазія була склонна до показуваня симпатії для робітників з двох головних причин: вчасти внаслїдок тої самої ненависти до великого капіталу, який побиває дрібну буржуазію в всїх сферах конкуренції, вчасти в наслїдок безпосередного співчутя над тяжкою долею робітників, з котрих многі ще недавно належали до дрібної буржуазії, і в котрих положенє многі з представителїв дрібної буржуазії можуть впасти дуже легко при відповідних условинах. Розумніщі з помежи капіталїстів, здібні взнести ся

понад інтереси даного підприємства і даної хвилї, розуміли, що певне піднесенє уровени житя робітників покаже ся корисним навіть для самого капіталу, бо поліпшить якість і інтензивність працї. Образованій анґлійській бюрократії ті понятя були ще більше доступні.

Вислїдом того всього було, що робітнича кляса в своїм змаганю до поліпшеня житя мала сильних союзників; повстали закони, що ограничували робочий день, з початку лиш для женщин і дітей, як елементів робітничої кляси, від котрих безпосередно залежить здоровлє і сила єї будучих поколїнь. Але рівночасно робочий день дорослих мужчин ставав ся коротший самий через себе, бо женщини і діти творили досить значну часть робітників і провадити продукцію без них було невигідно і некорисно.

Перед виданєм фабричних законів 14—15 годинний робочий день був досить звичайним явищем. Вже 14-годинний робочий день лишає робітникови менше ніж 2 години на заспокоєнє висших людських потреб, єли числити 8 годин на спанє. А тимчасом в декотрих місцевостях можна було знайти навіть 18-годинний робочий день.

Після закона з 1833. р. робочий день в важнійших галузях промислу зістав ограничений до 12 годин. Опісля, по цілім ряді инших дрібних реформ, закон з 1847. р. допровадив робочий день до 10 годин. Через той час постепенно була зорґанізована фабрична інспекція, спеціяльний державний орґан для впровадженя в житє фабричних законів і для караня за їх нарушенє. Завдяки дещо незалежному середовищу, в якім ділали анґлійські інспектори, фабричні закони почали входити в житє всесторонно. (Справозданя анґлійських інспекторів вперше запізнали Европу з дійсним положенєм робітничої кляси і достарчили богато матеріялу для розслїдженя законів капіталістичного устрою).

Після перших кроків на полі фабричного законодавства слідуючі контують в порівнаню менше зусиль. Єли прим. закони ограничення запроваджено лиш в деяких галузях промислу, то капіталісти тих галузий стають ся сторонниками дальшого розповсюднення тих законів і на инші продукції, бо не хочуть, щоби инші капіталісти мали над ними перевагу в нагромаджуваню богацтв. Так само єли в наслідок місцевих условин певна часть капіталістів мусить вдоволитися коротшим робочим днем, ніж инші, то ті капіталісти неустанно жадають правного унормованя робочого дня для цілого краю лиш в таких границях, щоби їх конкуренти стратили перевагу зглядом них, а они самі щоби нічо не стратили.

Значінє унормованя робочого дня для продукції є слідуюче: оно дає можність робітникам жити більш свідомим житєм і через те витворює условини для поліпшеня якости і збільшеня інтензивности праці. Є тоді можливо збільшити скорість машин, повірити одному робітникови більшу їх скількість, ніж давніще і т. д. Завдяки тому всему скоро по запровадженю скороченого дня праці показує ся, що денна утрата енерґії є більш корисна, ніж давнійше: що 12-годинний робочий день приносить значнійшу суму праці ніж 15 год., 10-годинний більше ніж 12-годинний.

Зріст продуктивности праці годить скоро капіталістів з законом про робочий день, бо зиск показує ся звичайно не менший, а часом навіть більший, ніж давнійше. Впрочім є границя, поза котрою скороченє робочого дня мусить зменшити надвартість, бо поза певні границі інтензивність праці не може посунути ся. Трудно сказати, чи близше, чи дальше тої границі лежить 8-годинний робочий день; в кождім разі в теперішних суспільних условинах він лежить близько тої границі. (Рух за 8-годинним днем розпочав ся в 50-тих роках і зміг ся особливо від 1889 р.)

З початку скороченє робочого дня потягає за собою зменшенє браку праці; але в наслідок скорого зросту інтензивности праці те зменшенє є лиш часове: вкоротці є

можливо обійти ся при давній, або ще меншій скількости робочих рук.

За приміром Анґлії також инші капіталїстичні краї почали запроваджувати в себе фабричні закони. Притім вплив історичного середовища, вплив всесвітного капіталїзму на прочі краї показує ся в тім, що они здобувають фабричне законодавство взагалї лекше, за ціну меншої боротьби, так само, як розвиток капіталїзму відбуває ся в них далеко скорше.

В всїх краях фабричне законодавство огортало крок за кроком ріжні сторони фабричного житя. Спершу ограничувано звичайно працю женщин і дітей. Праця дітей до певного віку по більшій части є зовсїм заборонена. Опісля в декотрих місцях закон ограничує навіть час праці для дорослих мужчин. (В Росії перший крок в тім напрямі зробив закон з 2. червня 1897.).

В декотрих місцях закон забороняє нічну працю для женщин і дітей (в Швайцарії також для мужчин, з виїмком, очевидно, тих підприємств, в котрих технїка продукції не позволяє на перерви.) Значінє того закона є очевидне: не говорячи вже про безпосередну шкідливість нічної праці для здоровля, творить она ще жерело розпусти для робітничої кляси.

Дальше, в многих краях закон приписує правило що до чистоти в робітнях, що до їх вентиляції, що до средств осторожности при шкідливих продукціях і небезпечних машинах.

Як жертви нездорових условин праці, гине щорічно много тисяч людей; але тих жертв обчислити не можна — можна про них числити лиш посередно, з величезної смертности в одній або другій галузи продукції. Що до скількости людей ранених і забитих при продукції є статистика, і для держав західної Европи навіть досить докладна. Показує ся з тої статистики, що прим. в Німеччині лиш в однім роцї, в 1894, загальне число нещасливих

випадків серед робітників виносило 216.000, а число убитих — 6.000; около 3.000 були раз на все позбавлені можности праці в наслідок сильних покалїчень. О скільки важними в практиці є закони про средства охорони перед нещасливими випадками, видно прим. з слідуючого: в Анґлії в р. 1874 на желізних дорогах було убитих — 1 на 320 робітників, ранених — 1 на 89 робітників; в р. 1894, коли вже істнували деякі закони про охорону перед небезпечними випадками убитих було около 2½ разів менше: 1 на 796, ранених майже 2 рази менше: 1 на 140.

В декотрих краях фабричне законодавство установлює відвічальність підприємців за нещасливі випадки, які лучають ся робітникам при праці.

В декотрих краях право орґанізує убезпеченє робітників на случай хороби, каліцтва, старости, деколи з обовязковою участю підприємця в касах убезпеченя.

Місцями фабричне законодавство обовязує промисловців закладати школи для дітей і т. д.

Загальний економічний застій рільничого господарства проявляє ся між иншим в факті, що законодавча охорона сельських робітників появляєть ся пізнійше і впроваджує ся в житє в далеко менших розмірах, ніж охорона промислових робітників.

В розвитку продукційних сил суспільства правне унормованє условин праці має величезне додатне значінє: перше, приспішує технічний поступ вже через те саме, що побільшує вартість робочої сили, завдяки чому заміна людської праці через машину стає ся кориснійшою для підприємців; по друге, оно приспішує концентрацію капіталу, бо улегчує загибели дрібних підприємств, котрим труднійше перенести більший видаток капіталу на робочу силу і на ріжні улїпшеня условин праці, ніж великим підприємствам; по трете, державна опіка позбавляє кождий поодинокий капітал привілею самостійного орґанізатора продукції, і четверте, поліпшуючи положенє робітників, витворює красші условини для їх розвитку.

5. Головнійші зміни суспільної психольоґії в добі машинового капіталу.

Зміни в суспільній психольоґії, котрі заходять в добі машинового капіталїзму, що до свого характеру є вчасти продовженєм тих змін, що відбували ся в попередній добі, вчасти ріжнять ся від них значно.

Освободжене одиниці з під впливу кайдан формальностий і авторитерів одідичених по февдальних часах продовжує ся і майже кінчить ся в часах машинової продукції. Не потрібно пояснювати, що це відносить ся до елементів суспільства складаючих ся з підприємців. Щож відносить ся до продавців робочої сили (робітників), то вже самий їх перехід від давнійшої механічно-виконуючої яка що до свого характеру зближує ся до орґанізаторської, потягає за собою розширене ся виднокруга думки і змагань. Правда, що продуцент, хоч має формальну свободу розвитку, однак матеріяльну свободу має дуже малу, матеріяльна можність його розвитку дуже незначна; але і ця послідна по трохи розширює ся (робітничі союзи, фабричне законодавство, підвисшене заробітної платні).

Напрям, в якім йде зміна в психольоґії двох підставових ґруп суспільства — купуючих і продаючих робочу силу, є, очевидно, неоднаковий. Перші складаючи по трохи тягар орґанізаторської діяльности на плечі наємних специялістів, починають розвивати ся переважно в напрямі зуживаня; другі, відповідно до зростаючої комплікації своєї продукційної ролі, розвивають ся головно в напрямі продукційнім. Ті два типи розвитку зміцнюють ся з упливом часу щораз більше в взаїмнім відношеню.

Зріст матеріялу знаня, на котрім операє ся дальший розвиток, відповідає загальному зростови продукції. Пізнанє причин явищ зростає безперервно. Натуральний фетишизм тратить всякий ґрунт, линають ся з нього лиш незначні останки.

Товаровий фетишизм переховує ся, бо дальше істнує незорґанізований суспільний поділ праці, який його витворює. Однакож той фетишизм не в однаковій мірі опановує психольоґію двох засадничих суспільних ґруп. Він задержує свою повну силу лиш серед ґрупи підприємств, для котрої незорґанізований поділ праці має в житю найбільше і безпосередне значінє, матеріяльні условини діяльности мають форму обмінної власности, а боротьба за істнованє спроваджує ся чим раз більше до ряду обмінних процесів. Противно, в житю другої кляси, робітників, щораз більшу ролю грають зорґанізовані форми співробітництва і поділу праці, котрі в наслідок своєї простоти не лишають місця для фетишизму: в них спільна звязь в процесі праці в чимраз меншій степени ослаблює ся взаїмною боротьбою — конкуренцією; продукція, а не обмін, грає переважаючу ролю в житю. Звідси походить упадок обмінного фетишизму серед тої ґрупи суспільства.

На економічних поглядах тої доби буде найлекше розслідити реформуючий вплив машинової продукції на суспільну психольоґію.

Для Норта, фізіократа, А. Сміта, економіста пізнійшого періоду рукодільняної доби, характеристичним є глубоке переконанє, що при істнованю свобідної конкуренції суспільство повинно тішити ся найбільшим добробутом, що в свобідній боротьбі особистих інтересів творить ся "справедливий" поділ. В тих часах ще дуже мало були розвинені і не досить ясно виступали відємні сторони розвиваючої ся системи відносин. Для маси безземельного селянства, для всїх, хто стратив давне жерело средств до житя, рукодільня була добродійкою, що ратувала їх від голодової смерти. Це було достаточним матеріялом для оптимістичних поглядів економістів-ідеольоґів капіталу — на нові форми поділу.

Разом з великим промисловим переворотом при кінці XVIII. віку, разом з розвитком машинової про-

дукції богато змінило ся. Скоре творенє ся капіталїстичної резервової армії, жорстокости праці женщин і дітей, обниженє заробітної платні, відрухові бунти робітників, істнованє народного богацтва побіч народного убожества — все те кидало ся в очи і потребувало поясненя. Економісти не могли оминути нових квестій, нових загадок, які ставило само житє.

Рівночасно перед економістами в Анґлії, як ідеольоґами капіталу, стояла також чисто практична задача: вдержанє занадто великої капіталїстичної резервової армії з податків для бідних за дорого коштувало буржуазію, обтинало додаткову вартість більше, ніж буржуазія того хотіла. Треба було зменшити ті видатки до величини, яка в дійсности відповідалаби потребі резервової армії для капіталу; в тій цїли треба було знайти ідеольоґічні, оскільки це було можливо, наукові підстави.

Такі були суспільні условини, що зродили наукову діяльність Роберта Мальтуса. Цей економіст (що до свого суспільного положеня — протестантський піп) примінював до нових цїлий старі аскетичні ідеї. Він проголосив інстинкт розмножуваня за причину всїх суспільних нещасть: люде йдуть за тим інстинктом і їх родить ся за богато, більше ніж може вижпвити земля; голод виконує засуд над людьми і без милосердя карає тих, що не повинні були появити ся на світі — такою є воля Провидіня, такий є закон природи.

Дійсність достарчувала, очевидно, матеріялу для тої ідеї. Приглядаючись житю поодинокого господарства, можна дуже часто спостерегти дійсне "надмірне" т. є невідповідаюче матеріяльним средствам родини, розмножуванє ся. Цей висновок, одержаний з обсервації над приватними господарствами, треба було лиш перенести на ціле суспільство, — а цей спосіб був властивий для старих буржуазних економістів — і мальтузіянізм був готовий.

Але чи в дійсности природа є так бідна, що не може вигодувати всіх жиючих людей і ще більше міліонів? Ні, відповідає Мальтус, природа є безмірно богата але она не так легко ділить ся з чоловіком своїм богацтвом. Хочби його боротьба з природою кінчила ся побідою для нього, средства до житя, які чоловік черпає з природи, не можуть зростати з такою самою скоростю, як число людей. Чоловік неустанно побіджає природу, але чимраз дорозше коштує його кожда слідуюча побіда. Днесь хлібороб стратив певну скількість праці, щоби видобути з свого шматка землі кавалок хліба для родини; пізнійше родина збільшила ся і мусить він видобути подвійну скількість хліба, але в тій цїли треба стратити, може бути, три рази більше праці, як давнійше. Щоби з такого самого кавалка землї дістати ще таку саму скількість хліба, як давнійше, на це треба стратити не тілько само праці, але більше, як давнійше.

Правда, що розвиток техніки робить працю продуктивнійшою, але не може здогонити збільшеної потреби поживи.

Припустім, що людність краю подвоює ся що 25 літ. (Мальтус на підставі своїх обчислень не вважає цей термін за короткий). Тому, що натура людська є (на думку Мальтуса) незмінною, нема підстави ожидати, щоби цей термін змінив ся з упливом часу.

Так отже, коли тепер в краю є 1 міліон людности, то за 25 літ буде 2 міліони, за 50 літ — 4 міліони, за 75 — 8 міліонів, і т. д.; в протягу 250 літ людність повинна виносити 1.024 міліонів. Притім припустім, що з початку добуває ся в краю 100 міліонів пудів збіжа, по 100 пуд. на кождого.

О скілько може зрости через той час продукція средств до житя? З розвитком суспільства продуктивність землї зростає, але на думку Мальтуса це вже

булоб дуже богато, коли кожде нове поколїнє зуміє видобути з землї 100 міліонів пудів більше, нїж попередне. Мальтус твердить, що колиб в Анґлії поступ рільництва йшов з такою скоростю, то край в протягу кількох столїть перемінив би ся в оден город, отже:

В протягу	25	лїт	прод.	200	міл.	пуд.	по	100	п.	на	чол.
„	50	„	„	300	„	„	„	100	„	„	„
„	75	„	„	400	„	„	„	50	„	„	„

і т. д. Тому, що треба 100 пудів на кождого чоловіка, то очевидно, часть людности буде надмірною і чим дальше, тим більшою буде та часть. Та часть є призначена на загибіль — через голод, хороби і инших причин.

Так ось звідки появився чоловік без занятя: на думку Мальтуса це непотрібний чоловік, котрого родичі не повинні були видати на світ. Отже заключенє попа - економіста є слїдуюче:

"Закони природи, що рівночасно є законами божими, засудили його разом з родиною на голодову смерть за непослух обявленим заповідям".

"Чоловік, що вродив ся в світі вже переповненім, — єли він не одержує средств до житя від родичів, і єли суспільство не потребує його працї, — такий чоловік не має права на найменший кусень хліба. Він не повинен знаходити ся там, де знаходить ся: при пишнім столї природи нема для него місця і природа радить йому віддалити ся".

Звідси два практичні заключеня:

Перше, чоловік лиш тоді має право видати на світ дитину, коли знає на певно, що зуміє сї вживити. В противнім случаю чоловік морально зобовязаний повздержати ся від супружого житя.

Друге, всяка добродійність — державна і приватна, не має найменшого оправданя. Є она безужиточна, бо не вздержить діланя "великого закона природи і бога"; є шкіднива, бо лиш перешкаджає діланю того закона і дає можність непотрібним людям мучити ся дальше на землі.

"Навіть єли простягне ся до него рука приватної добродійности" — говорить Мальтус — "то інтереси людськости вимагають, щоби та поміч була дуже скупа. З тої точки погляду війни, епідемії, хороби — є великими добродійствами для людськости, бо увільняють єї від надмірної людности".

Так отже Мальтус припускав, що надвишка людности, істнуюча в всіх капіталїстичних краях, є результатом абсолютного перелюдненя, що повстає вона в наслїдок фізіольоґічних причин і скорше чи пізнійше стає ся конечною при всяких условинах суспільного розвитку.

Ці понятя, як ми вже зазначили, є слушні в відношеню до натурально-господарчих суспільств з їх відсталою, нерухомою технїкою. Але сучасний світ зі змаганєм до неограниченого зросту продукційних сил, з незвичайно скорим збільшенєм ся суми суспільного богацтва, цей світ не дає підстави до говореня про абсолютне перелюдненє. Сучасне перелюдненє є услівне, т. є має свою підставу в суспільних, а не в загальних біольоґічних условинах і залежить не від застою технїки, але противно від скорого поступу технїки при даній системі відносин межи людьми.

Про надмірне розмножуванє ся не може бути мови в кождім разї тепер, коли народне богацтво капіталїстичних країв зростає далеко скорше, нїж людність, коли навіть гірник в анґлійських копальнях вугля, оден з найлїпше оплачуваних робітників на цілій кулї земській, одержує в видї заробітної платнї [15 %]

(47%) всеї витвореної через власну працю вартости (після даних з 1893. р.). Передовсїм ясно виступає ошибочність теорії Мальтуса в таких фактах, як збільшенє ся надмірної людности відразу о сотки тисячів людей підчас кріз. і зменшенє ся єї до давних розмірів в протягу двох до трох літ: розмножуванє ся не може плисти такими филями.

Само розмножуванє ся залежить в наших часах від потреб продукції. Притягаючи до продукції велику масу женщин і дітей, капітал попирає ранні супружа і дає товчок до численного розмножуваня ся; в результаті показує ся, що ті діти, коли доростуть, стають ся непотрібні для продукції, переходять в ряди надмірної людности. Найскорше розмножує ся та часть робітників, котра поберає найгіршу платню; найповільніще та, що має найвисшу платню. Цей факт потверджує ся через велику масу обсервацій і є в очевидній звязи з фактом, що іменно в низших, найпростійших і найгірше оплачуваних видах праці найбільше є розповсюднена праця женщин і дітей, сприяюча розмноженю ся.

Наука Мальтуса про конечність "моральної повздержливости" низших кляс від супружого житя зістала з упливом часу заступлена в цікавий спосіб через доктрину "неомальтузіянїзму". Припускаючи, що "моральна повздержливість" є доступна лиш для немногих виїмкових натур, неомальтузіянці пропонують замість того средства уживати певних медичних способів, за помочю котрих оминає ся природних наслідків любови. Ця наука поширила ся досить сильно на Заході в протягу послїдних 30—40 років, поширила ся помимо явних суперечностий з загально-принятими моральними поглядами. Она знаходить для себе ґрунт головно серед дрібної і почасти середної буржуазії і приспішує упадок тих кляс; в Франції, де ці кляси є дуже численні, практика неомальтузіянїзму викликала навіть грізне для поступу краю вздержанє

зросту людности. Утопійна в своїй засаді (думка, що можна усунути суспільні нещастя, зменшуючи лиш розмножуванє ся) наука неомальтузіянїзму знаходить мало оборонців серед розвиваючих ся елементів суспільства.

Клясична школа буржуазних економістів закінчила свій розвиток на творах Давида Рікарда.

Капіталїст і банкер, що жив серед досить значно розвинених условин машинового капіталїзму в Анґлії, Рікардо докладнійше і обширнійше розслїдив капіталїстичну господарку, нїж хто небудь з єго попередників. Він розбирає, так як они, суспільні відносини лиш з точки погляду інтересів продукції. Ось як характеризує його оден російський автор з перед 50-ти лїт:

"Той односторонний напрям доходить у Рікарда до крайности... Держави вважає ся за робітнї, в котрих продукує ся богацтва; чоловік є машиною, що продукує або зуживає, а його житє є його капіталом. В цім страшнім світі всьо мірить ся, всьо обчислює ся — і економічні закони, як фатальна, неумолима конечність, рядять явищами".

Важна наукова заслуга Рікарда полягає на тім, що він в своїй економічній аналїзі примінював льоґічно теорію вартости працї; це позволяло йому між иншим зрозуміти і висказати протилежність клясових інтересів, котрого вчасти не розуміли, і котре вчасти затирали його попередники.

Метода Рікарда є виключно дедукційна: за вихідну точку він бере розвинені капіталїстичні відносини, за основну пружину людських чинностий вважає особистий інтерес і пояснює, як в таких условинах повинні уложити ся людські відносини.

Після Рікарда вартість товарів залежить від пе-

ресічної скількости вложеної в них праці. В той спосіб вартість творить ся при продукції і на ринок товар появляє ся з означеною вартостю. Звідси заключенє, що вартість товару розкладає ся: на заробітну платню, зиск і рент. Три кляси осіб — капіталїст, землевласник і робітник — ділять межи собою витворену вартість. При поділі єли одному дістане ся більше, то другому менше. На цїм полягає зазначена Рікардом протилежність клясових інтересів. (Після поглядів Сміта, ціна товарів складає ся з заробітної платнї, зиску і ренту; зріст котрої небудь части може відбувати ся не конечно коштом иншої.)

Рікардо перший дав наукову, хоч не зовсїм викінчену, а в декотрих подрібностях навіть не зовсїм правдиву теорію ренту. Суть єї є слїдуюча.

Рент є заплатою за користанє з сил, котрі природа дає за дармо: люде, що загорнули монополь на землю і єї природні богацтва, беруть данину з суспільства в видї ренту. Найгірші ґрунта заняті під управу не дають вже ренту, лиш зиск з вложеного в землю капіталу (абсолютний рент не істнує для Рікарда). Ґрунта більше урожайні приносять більше понад звичайний процент зиску; надвишка з зиску творить рент. Єли земля не дає навіть звичайного зиску з вложеного капіталу, тодї покидає ся управу тої землї. Єли навіть гірші ґрунта дають більше як звичайний зиск, тодї приступає ся до управи ще менше урожайних, через нікого не занятих ґрунтів.

З упливом часу в наслїдок зросту людности потреба житєвих середників — продуктів землї — збільшує ся, бо без тих предметів ужитя обійти ся найтруднїйше. Зачинають управляти що раз то гірші ґрунта, вкладати чимраз більше капіталу в ті, що вже були заняті під управу. В наслїдок того рент з упливом часу зростає.

Рівночасно збільшує ся також заробітна платня: Она залежить від вартости необхідних средств до житя; а ці средства — передовсім хліб і мясо — стають ся чимраз дорозші з збільшенєм ренту; в той спосіб заробітна платня в грошех росте, сли навіть потреби робітників не розвивають ся.

Рівночасно зі зростом ренту і заробітної платні зиск мусить зменшувати ся. Сли два учасники поділу беруть для себе більше, то для третого — для капіталїста — лишає ся менше. Це, після Рікарда, є причина постепенного обнижуваня ся проценту зиску. (Другої, головнїйшої причини обнижуваня ся проценту зиску — відносного зменшуваня ся змінного капіталу — Рікардо не бачить).

Заробітну платню Рікардо розслїдив менше влучно, ніж рент. Так само, як Сміт, він вважає заробітну платню за вартість працї. Тимчасом праця сама через себе означує вартість инших товарів і вартости мати не може; вартостю даної скількости працї моглаби бути лиш така сама скількість працї, і за 10-годинну працю требаб давати продукт 10-годинної працї; притім була би неможлива додаткова вартість. Буржуазним економістам взагалї не вдалося дійти до понятя про робочу силу, про те, що купує ся не працю, лиш можність працї, силу робітника.

Що відносить ся до висоти заробітної платнї, то Рікардо установив загальне право, назване опісля "желїзним", після котрого заробітна платня з невеликими колибанями держить ся позему цїн необхідних средств до житя. Як підставу того права він кладе науку Мальтуса про розмножуванє ся. При кождім підвисшеню заробітної платнї понад норму необхідних средств, робітники зачинають розмножувати ся скорше, бо супружа стають ся частїйші, смертність менша. Збільшенє розмножуваня ся витворює скоро надмірну людність, подача робочих рук зачинає перевис-

шувати попит, і заробітна платня спадає понизше позему необхідних средств до житя. Тоді голод і хороби, убиваючи надмір робітників, запроваджують знова рівновагу межи попитом і подачею.

Закон заробітної платнї Рікарда є неправдивий під тим зглядом, що не припускає загального і сталого єї підвисшеня, яке залежить від зміни позему звичайних потреб робітника, але витворює для неї незмінну норму. Ще більше фалшиве є основанє того закона на теорії Мальтуса; зміна капіталїстичної резервової армії з одної сторони і ступінь свідомости продаючих робочу силу на робочім ринку з другої сторони — це є дійсні условини, від котрих залежить висота заробітної платнї.

До суми наукових заслуг Рікарда в питаню про заробітну платню вчислює ся також звернене ним уваги на факт, що машини мусять погіршувати положенє працюючих.

Загальний погляд Рікарда на економіку є статичний (стійний), так само як в Сміта: капіталїстична система відносин здає ся йому досконалою, можливою в дальшім житю людськости; це погляд зовсїм природний для буржуазного економіста — ідеольоґа капіталу.

В засаді індівідуалїстичної психольоґії, що проявляє ся в теоріях економістів-клясиків, лежать суспільні відносини, означувані як "незорґанізований суспільний поділ працї", і котрі проявляють ся в обмінї, в конкуренції. Але в капіталїстичнім суспільстві розвивають ся також инші відносини — звязь простого співробітництва і зорґанїзованого подїлу працї, котрі істнують в границях кождого поодинокого господарства, зєднуючи його продуктивних членів. На ґрунтї таких звязий повстає инша психольоґія, що найвчаснїйше виступає, в формі менше розвиненій, в теоріях школи утопістів.

Утопісти піддавали острій, енерґічній критиці сучасний їм суспільний устрій. Представляючи яскраво відємні його сторони, они протиставили їм свої ідеали і предкладали широкі пляни, котрих здійснене повинноби ущасливити людскість.

До перших утопістів можна зачислити учасника французької революції Гракха Бабефа (Grachus Baboeuf). Він зорґанізував комуністичний заговір, який скінчив ся цілковитим пораженєм і смертю самого Бабефа і многих його приклонників.

По пораженю в кровавій боротьбі, утопійний напрям приберає нові форми і зовсім мирний характер. В Сен Сімона з його "новим християньством" утопійні ідеали висловлені ще досить неясно. Він припускає, що релігія буде тою силою, яка перебудує світ в дусі братерства, усуне поділ суспільства, нерівність і боротьбу.

Карло Фуріє далеко виразнїще і яснїще представив свої ідеали. Він дав скінчений фантастичний малюнок будучої держави розуму, подрібно описав нормальну орґанізацію продукції і поділу ("фалянстерії"). Не можна не завважити тут, яку величезну владу мали істнуючі відносини над таким умом, як Фуріє. В орґанізації "ідеального" поділу Фуріє призначує для праці 5 з 12 частий цілого продукту; для капіталїста 4 части і для талану 3 части. Одержує ся досить поважну норму додаткової вартости — 40%.

Роберт Овен, що жив в Анґлії серед більше розвинених економічних відносин, нїж французькі утопісти, виступив вже як рішучий противник приватної власности і прихильник спільної продукції. Так як прочі утопісти він ясно малює свої ідеали, бо стоїть все таки на тій самій вихідній точці — припускає, що ідеї самі через себе можуть переробити житє. Але він вільний від релїґійного містицизму, властивого Сен-Сімонови, і від фільософічних фантазій, що характеризують Фурія.

Утопійність нової школи ясно видно з средств, котрі она предкладала для здійсненя своїх ідеалів. Сен-Сімон числив на силу релігії, Фуріє і Овен покладали горячі надії на співчутю і співучасти "сильних цього світа", починаючи від королів, а кінчаючи на великих капіталістах.

Енерґічний Анґлісць і досвідчений практик-підприємець, Овен пробував нераз в житю здійснити свої ідеї. Він припускав, що при помочи закладаня комуністичних стоваришень можна осягнути переміну цього суспільного устрою на кращий; він самий з приватних, головно своїх власних, фондів закладав такі товариства. Ці підприємства все кінчили ся пораженєм.

Одною з важнійших історичних заслуг Овена є його становище до питаня про робочий день. Він запровадив в своїй фабриці скорочений робочий день і в той спосіб причинив ся богато до розповсюдненя ідеї про конечність скороченя робочого дня. Він був одним з перших, що виступав в обороні вмішуваня ся правительства в ту справу і брав живу участь в аґітації в четвертім десятилітю минувшого віка за законним ограниченєм робочого дня.

Утопісти перші впровадили до літератури ідею змінности суспільних форм. Фуріє, а ще вчаснійше Базар, ученик Сен-Сімона, представляли в своїх творах постепенну зміну форм суспільства. Але утопісти не пробували звязати своїх ідеалів з бігом історичного розвитку, не пробували доказати, що неустанна зміна суспільних форм мусить допровадити до здійсненя їх власних ідеалів. Їх ідеали були відірвані від дійсности.

Утопісти стояли так далеко від економічної науки свого часу, що з початку не мали на ню жадного впливу.

Розвиток великої машинової продукції, заострюючи до остаточности ділане конкуренції, приспішує руїну дрібно-буржуазних підприємств. Прибираючи яскравий і болісний характер, цей процес бурить давну спокійно-консервативну психольоґію дрібно-буржуазних елементів суспільства і викликує з їх сторони ряд спроб в цілі оборони власного економічного істнованя, і перешкодженя великому капіталови в його змаганю до пролетаризації дрібних витворців. Представителями того напряму суспільного житя були дрібно-буржуазні економісти.

Подібно як дрібна буржуазія займає в капіталїстичній системі середне, переходове місце межи головними суспільними клясами, так само економічні погляди дрібно-буржуазної школи займають під певним зглядом посередне місце межи старою а новою політичною економією.

Сісмонді був завзятим ворогом великого капіталїстичного промислу. Більше, як инші, він вказував і підчеркав відємні сторони впроваджуваня машин. Дрібні форми продукції були ідеалом Сісмондого. Тому-ж що свобідна конкуренція провадить до їх заглади, запевнюючи цілковиту побіду великому промислови і машинам, Сісмонді енерґічно повставав проти свобідної конкуренції і конечно від правительства вимагав вмішаня ся в ту справу. В чім іменно полягало те вмішуване ся, він ясно не означив.

Та сторона поглядів Сісмондого — ідея конечної помочи для дрібної продукції проти великої — була не лиш утопійною (здійснити сї вже не було можности), але і реакційною (задержане розвитку великої продукції булоб задержанєм розвитку суспільства).

Інтересні під зглядом історичним є погляди Сісмондого на промислові кризи. Після його думки они по-

ходять з браку рівноваги межи продукцією і з'уживанєм. Цей брак відповідного відношеня є вислідом великого промислу, котрий з одної сторони надзвичайно розширює продукцію, з другої сторони зменшує средства купна мас людности, руйнуючи своєю конкуренцією дрібних витворців і заступаючи робітників через машину. Глубиної причини — незорґанізоване суспільної продукції — Сісмонді не спостерігає.

Прудон, подібно як Сісмонді, розсліджував суспільне господарство з точки погляду дрібної буржуазії; як автор широких і скомплікованих плянів перетвореня суспільних відносин в дусі рівности, є він рівночасно наслідником давних французьких утопістів (ріжнить ся від них тим, що на місце "братерства", він ставив "взаїмність", засаду обміну.)

Утопійні пляни Прудона відзначають ся більшою льоґікою і навіть зовнішною практичностю. Побіч стараня о вратованє заникаючої дрібної продукції виступає в них змаганє привернення зпролетаризованій части людности сї давну економічну самостійність.

Прудон припускав, що головна причина економічної залежности робітничої кляси лежить в сучасній орґанізації обміну і кредиту. Витворець є змушений все шукати за ринком для товарів і часто чекати довго на збут; в наслідок того дрібні продуценти не видержують конкуренції і легко тратять средства продукції; комуж раз так лучило ся, то для нього нема вже ратунку серед істнуючих відносин, він вже не може стати ся самостійним продуцентом — кредит істнує лиш для маючих.

Отже треба зорґанізувати обмін і кредит в той спосіб, щоби з одної сторони дрібний продуцент міг все одержати достаточну пожичку на застав витвореного товару, в наслідок чого часовий брак збуту не буде руйнував його підприємства, з другої сторони —

щоби зорґанізований кредит достарчував кождому робітникови средств на власне підприємство. Тоді всї будуть малими капіталїстами і запанує постепенно гармонія інтересів.

Для осягнення тих цілий треба заложити народний банк, в котрім кождий продуцент мігби одержати за свій товар посвідчене його вартости. Такі посвідки курсували би межи членами банку, як гроші; ними можнаби платити за товари; це булиби народні гроші. Серед таких условин не буде бракувало капіталу для провадженя дрібних підприємств. Фонди банку будуть розширювати ся і дадуть можність орґанізованя безплатного кредиту для робітників, що хочуть розпочати власне підприємство.

Свої пляни пробував Прудон здійснити в практиці; проби скінчили ся цілковитою неудачію.

Корінь утопії Прудона лежить в тім, що він сподівав ся усунути економічні протилежности виключно через орґанізацію обміну і кредиту; тимчасом ці протилежности випливають з незорґанізованя цілої продукції. Прим. надпродукція і крізи не були-би зовсім усунені через здійснене проєктів Прудона.

Окрім цего сама історія засудила на неудачу всякі спроби піддержаня дрібної продукції проти великої в економічній боротьбі, бо ця послідна розвиває без порівнаня висше продуктивність праці.

Погляди Прудона через довший час тішили ся величезною симпатією серед робітничої людности Франції.

Це походить звідси, що Франція є краєм дрібно-буржуазної психольоґії. Найчисленнійшу клясу в тім краю творять дрібні землевласники (они числять там кілька міліонів), котрі з конечности мусять мати дрібно-буржуазний склад думок. Зовсім природно, що і робітники, що також походять з дрібної буржуазії і жили серед неї, переняли ся на довший час сї поглядами і змаганями.

Чим яснійше показує ся протилежність в житю практичних інтересів ріжних суспільних ґруп, з тим більшою завзятостю виступають в взаїмній боротьбі ґрупові ідеольоґії. З упливом часу на клясичну школу економістів, що виросла в атмосфері розвиненого промислового і торговельного капіталу Анґлії, почали нападати також ідеольоґи велико-буржуазних кляс, так в Анґлії, як і в инших краях.

Так отже в добі боротьби за збіжеві закони, які попирали анґлійське хліборобство, економісти, що стояли по стороні великих землевласників, піддали строгій критиці теорію свобідної конкуренції, і в многих случаях дуже влучно вказували на сї слабі сторони.

Навіть для промислового капіталу в краях менше розвинених, ніж Анґлія, теорії клясичної школи були під многими зглядами невідповідні.

На початку XIX. століття для повстаючого німецького капіталїзму конкуренція розвиненого анґлійського промислу була дуже тяжка. Свобода торговлі була правдивою перешкодою для поступу німецького промислу. Треба було створити сприяючі обставини діяльности для німецьких капіталістів.

Лїнт предложив старий випробований спосіб меркантилїстів — протекціонїзм, високі цлові тарифи. Лїнт мусів притім вести боротьбу з лїберальною полїтичною економією, яка мала немало прихильників в Німеччині. Були то по більшій части представителї торговельного капіталу, для котрого свобода торговлї в многих випадках є пожадана.

Головна думка Лїнта була слїдуюча: "цїлию економічної полїтики повинно бути цїлковито ріжносторонний розвиток продукційних сил краю"..

З цеї засади він робить заключенє, що коли в краю повстає витворчий промисл, а його розвиткови

шкодить загранична конкуренція, тоді треба охорони власних підприємців від нерівної боротьби — охорони за помочію високого цла. Це буде невигідне для одного або для двох поколінь: будуть мусіли купувати дорого лихі краєві продукти, замість добрих і таних заграничних товарів. Але за те слідуючі поколіня будуть користувати ся розвиненим промислом. Цла повинні зменшувати ся постепенно, щоби краєві підприємці не тримали ся все тої самої низької техніки: колиж вони вже будуть здібні вести конкуренцію з заграничними капіталістами, тоді правительственна опіка повинна усунути ся зовсім і зробити місце свобідній торговлї.

В той спосіб Лїст в своїй боротьбі з школою свобідної конкуренції стає вже до певної степени на історичній точці погляду, на точці погляду розвитку.

В міру того, як горизонт буржуазної економічної науки розширює ся поза границї анґлїйського капіталїзму і в міру того, як дійсні відносини ріжних країв, в тім числї і Анґлії, змінювали ся в процесї розвитку, для буржуазних економістів було чимраз труднїйше вдержати ся на давній статичній (постійній) точці погляду: само житє змушувало їх хоч в части приймати ідею розвитку.

В четвертім десятилїтю минувшого віка в Анґлії, а в пятім в Німеччинї повтала "історична" школа буржуазної політичної економії. Найбільше она розвинула ся в Німеччинї. Славнїйшими єї представителями були Рошер, Кніс, Гільдебранд.

В своїй критицї давних доктрин, з точки погляду сучасного німецького капіталу, ті економісти вже не боронили понятя свобідної конкуренції, але твердили, що лїберальний устрій допровадить до найбільшого розвитку продукції і найлїпшого подїлу. В при-

стосованю ідеї розвитку до економіки та школа була як найбільше умірковaною. Ось головні засади, котрих она боронила в науці.

Економічний устрій не є чимось незмінним: є він здібний до розвитку. Тому то треба досліджувати його історично, а не лиш статистично, в його змінах, а не лиш таким, яким він є в даній хвилї, або як представляє ся в абстрактнім понятю економіста. Метода політичної економії повинна бути індукційною, головно статистичною. Розсліджуючи народне господарство, треба брати його як зложену цїлість, а не як суму приватних господарств; не є отже слушне примінене до народного господарства заключень одержаних з дослідів над приватним господарством, як то зробили Сміт, Рікардо і инші. Опісля при економічних дослїдах треба брати під увагу залежність народного господарства від инших сторін суспільного житя — від полїтики, звичаїв, пануючих ідей і т. д. Треба також відречи ся поглядів старих економістів, неначе би в економічній дїяльности чоловік руководив ся лиш особистим інтересом: треба брати під увагу також инші чинники, прим. моральне чуте.

Однак ті погляди не є під кождим зглядом кроком вперед в порівнаню з клясичною школою Сміта - Рікарда. І так прим. втягнене до обмінного господарства инших товчків в економічнім житю осіб, окрім особистого інтересу, іменно сил морального характеру — лиш затемнює аналїзу: в дїйсности для чисто альтруїстичних чувств нема місця в обміннім житю: є они звязані і можуть проявляти ся лиш в виїмкових случаях. До чувств і мотивів чисто еґоїстичних треба би додати лиш дуже їм споріднені суспільно-еґоїстичні, або клясові, які дїйсно яскраво проявляють ся в економічнім житю і мають в його розвитку велике значінє.

Більше льоґічно і всесторонно, ніж школа "історична", перепровадив історичну точку погляду в економічній науці Родбертус - Яґецов.

Богатий пруський юнкер, і якийсь час міністер, Родбертус був вдійсности ідеольоґом німецьких аґраріїв свого часу. Цему зовсім не перечить відтінок свого рода економічного радикалізму, який знаходимо в творах Родбертуса. Виступаючі яскраво в житю Німців протилежности межи інтересами ще на пів февдальних землевласників а інтересами капіталістів могли легко витворити в ідейних представителях перших з тих ґруп склонність до енерґічної критики, а інтереси робітничої кляси, що тоді ще не стояли в такім яскравім противеньстві до інтересів аґраріїв, були доброю точкою опору для такої критики. Притім економічний радикалізм Родбертуса майже що не стосує ся до його безпосередно критичної програми. В аналізі економічних відносин Родбертус операв ся в цілости на теорії вартости Рікарда. Особливо важне історичне значінє мають досліди Родбертуса в квестії поділу народного доходу межи суспільними клясами.

Народний дохід, після Родбертуса, ділить ся на заробітну платню і на "рент взагалі" (т. є продукт додатковий). Родбертус признає так як і Рікардо, що заробітна платня залежить від вартости необхідних для робітника житєвих средств; але розглянувши факти, Родбертус доходить до инших заключень що до заробітної платні, ніж Рікардо.

Рікардо, припускаючи, за приміром Мальтуса, що продуктивність рільничої праці обнижує ся в процесі розвитку, заключав з того, що підвисшенє грошевої заробітної платні є конечне: вартість, а з нею і ціни житєвих средств, витворюваних головно в рільничім господарстві, повинні підвисшувати ся. Але Родбертус, операючись на зроблених перед ним досьвідах і на сучасній йому аґрономічній науці, до-

казував, що такий погляд є зовсїм хибний: також в сельськім господарстві продуктивність працї не обнижує ся, але підвисшує ся, так як і в перетворчім промислї, хоч не так скоро. Звідси випливає конечність безнастанного обнижуваня вартости робочої сили. В той спосіб відносна участь робітничої кляси в народнім доходї зменшує ся в міру технїчного поступу, а "рент" зростає. Нерівномірність в подїлї зміцнюєть ся.

В тім зростї нерівномірности подїлу бачить Родбертус головну суперечність капіталїстичної системи і жерела всїх инших противеньств. Така власне думка лежить в основі його теорії кріз, дуже подібної до теорії Сісмонда. Безнастанний зріст розмірів продукції, що йде разом з зглядним обниженєм ся заробітної платнї, мусить допровадити до нарушеня рівноваги межи подачею і попитом товарів на ринку а силою купна народу: товарів на ринку є далеко більше, нїж може купити весь нарід, серед котрого головним споживцем є робітнича кляса. Тодї вибухає кріза. В той спосіб Родбертус, так як і Сісмонді, не доходить до головної причини надпродукції — незорґанїзованого характеру суспільного подїлу працї, а задержує ся на причинї другорядній: тимчасом навіть цїлковите усуненє тої причини, при істнованю обмінної кокуренції, не перешкодилоби повстаню надпродукції.

В справі ґрунтового ренту Родбертус висказує ся в слїдуючий спосіб. В рільництві змінний капітал є відносно більший, як в инших галузях промислу, отже і додаткова вартість є висша: сї надвишка замінює ся в ґрунтовий рент. Цей погляд є оснований на фальшивім примінеию теорії вартости працї: в добі капіталу цїни поодиноких товарів, в тім числї і збіжа, не залежуть п р я м о від вартости працї, і ко-

либ не було ґрунтового ренту, то продукція збіжа, помимо більшої надвартости, приносилаби після закона конкуренції лиш звичайний зиск.

Важною заслугою Родбертуса є його досліди історичного розвитку суспільних форм. Історично- фільософічні погляди, що творять основу тих праць, є дещо неясні. Часом здає ся, що він готов признати, що правні відносини залежуть від продукційних — прим. говорить він, що "ідея права і економічна конечність від давна йшли рука в руку"; але в більшости випадків, противно, він склонний пояснювати економічно-суспільний розвиток через розвиток правної ідеї. В своїй розвідці о переході від чистого невільництва до кольонату він стоїть радше на першій точці погляду, і твердить, що цей перехід був вислідом технічного поступу в рільництві. Він виказав також, що також саме невільництво вимагає певного розвитку продуктивности праці, що оно можливе лиш в народів рільничих.

Процес розвитку людности представляє собі Родбертус в слідуючий спосіб. В добі невільництва — перший степень розвитку — не лиш знаряди і матеріяли, але і самий робітник творить приватну власність і капітал. В добі наємної праці — другий степень — робітник вже не є приватною власностю, не є капіталом, не має капіталу, не може бути самостійним продуцентом і в наслідок того в дійсности не є свобідним: в той спосіб наємна праця, після Родбертуса, є лиш новою, злагодженою формою невільництва. Третий степень характеризує Родбертус, як колективну суспільну власність средств продукції і остаточне освободжене витворців від матеріяльної залежности. Перехід до того степеня, повільний і постепенний, повинен, після Родбертуса, здійснити ся в менше або більше віддаленій будучности — прим. за 500 літ: а силою, яка його здійснить, буде держава — характеристична черта світогляду Родбертуса.

Окрім загальних технічних комбінацій Родбертус пропонував також практичну програму реформ на найблизшу будучність. Пересякла духом умірковання з одної сторони, а вірою в могучість держави з другої сторони, ця програма відзначає ся рівночасно крайною утопійностю. Вся суть тої програми заключає ся в слідуючім. Тому, що основною причиною суспільних нещасть є безнастанне зменшуванє ся участи робітничої кляси в доході народу, держава повинна цьому перешкодити. Она повинна означити законом, яку часть вартости випродукованого товару треба віддати робітникови, яку — властителеви капіталу, землї (в тім всім не булиби пошкодовані аґрарії, котрих би вратовано від відносного зменшуваня ся ґрунтового ренту в загальній сумі народного доходу, яке вже тоді можна було завважити). Для здійсненя того пляну правительство повинно докладно означити вартість працї кождого продукту і пильно слідити за зміною тої вартости. Легко собі представити, з якими величезними трудностями і небезпеками для держави було би злучене вироваджуванє в житє подібного проєкту.

Погляди Генрого Джорджа (Henry George), творять до певної міри противеньство до поглядів Родбертуса. Ідеольоґ скоро розвиваючого ся промислового капіталу Злучених Держав, Генри Джордж під многими зглядами відтворює науку фізіократів: як тамті виступали проти привілєїв висших рільничих кляс, так і він виступає проти ґрунтового ренту і проти приватного володіня землею взагалї. Практична програма Джорджа є о много радикальнійша від програми фізіократів: він жадає не "одного ґрунтового податку", але віддачі землї в посїданє народови — націоналїзації землї. Серед буржуазних кляс Америки а головно Анґлії теорія Джорджа знайшла многих прихильників.

Коли давна політична економія в своїм постепеннім розвитку перестає служити інтересам суспільної ґрупи, котрої ідеольоґи положили підвалини для тої науки, тоді відділила ся від неї бічна галузь, котрої характеристичну ціху творить якраз служба тим інтересам.

Потреба фалшованя науки повстала доперва в наших часах. Економісти, що привикли покликувати ся на "вічні закони", відкриті їх попередниками, почули, що ті закони змінюють свій характер і напрям діланя на людські уми. Невзрушимість давних економічних законів затемнила ся, показало ся, що є они законами лиш для певного періоду розвитку, що є они суперечні. Тоді настав час для вульґарних економістів. В їх руках наука сталась запереченєм науки. Ми наведемо кілька примірів.

Теорія вартости праці Петті-Рікарда вчить, що вартість товару залежить від скількости вложеної в нім праці. Звідси анґлійські утопісти витягнули заключенє, що заплатою за працю повинна бути вартість цілого продукту (це блуд опертий на змішаню праці з робочою силою: робітник продає не свою працю, але робочу силу, тому то в капіталїстичних відносинах він повинен одержувати вартість робочої сили, а не вартість продукту своєї праці). Цего заключеня не були вспілї повалити вульґарні економісти, що також не вміли відріжнити праці від робочої сили. Тоді они почали заперечувати навіть саму теорію вартости праці.

Коли в Анґлії, після законного установленя 12-годинного робочого дня, суспільно-економічний розвиток видвигнув зчерги справу дальшого ограниченя робочого часу, тоді більшість підприємців твердила, що їх інтереси потерплять, єли подібний закон буде ухвалений. "Наука", в особі професора політичної економії Сеніора, сейчас виступила з твердженєм, що

весь зиск лежить якраз в послідній дванадцятій годині робочого дня.

Сеніор розумував дуже просто. Припустім, що полотно, яке ткач виробить в протягу 12-годинного дня, коштує 7 руб. 20 коп.; отже через кожду годину виробляє ся полотна за 60 коп. Але капіталіст видав на прядиво і знаряди 6 руб., на плату для робітника йде 60 коп.; зиск виносить 60 коп. Очевидно, що той зиск витворено в послідній 12 годині, і єли усуне ся той зиск, то фабрикантови не лишить ся нічого.

Сеніор цілком забуває, що наново витворена через робітника вартість рівнає ся не 7 руб. 20 коп., а лиш 1 руб. 20 коп., бо 6 руб. це вартість матеріялів і знарядів, котрі входять як складова часть в вартість товару — полотна. В той спосіб в одній годині витворює ся нової вартости лиш за 10 коп.; єли отже день зменшить ся о одну годину, а платня остане ся та сама, то зиск зменшить ся лиш о 10 коп. і буде виносити 50 коп. замість 60 коп. В самій річи, коли на 12 годин фабрикант дає робітникови знарядів і матеріялу за 6 руб., то на одну годину потрібно того всього за 50 коп., а на 11 годин за 5 руб 50 коп. Разом з 60 коп. заробітної платні буде 6 руб. 10 коп.; це сума видатків капіталїста. Витворить ся товару о $^1/_{12}$ менше, як давніще т. є не за 7 руб. 20 коп., але за 6 руб. 60 коп. Отже зиск — 6 р. 60 к. менше 6 р. 10 коп., є 50 коп. Тимчасом Сеніор припускав очевидно, що і при 11-годиннім робочім дні матеріялів і знарядів вийде тілько само, що давнїще, за 6 руб.; тоді зиску не булоби зовсім.

Вульґарна економія між иншим все старала ся винайти ріжного рода моральні оправданя для зиску капіталїста. Звичайним оправданєм було, що зиск є нагородою для капіталїста за його "повздержливість". Капіталїст мігби проїсти і пропити свій капітал, але він повздержує ся від того і зуживає продуктивно

свій капітал, і тим приносить користь для суспільства. Отже його повздержливість є заслугою, котру треба винагородити.

В дійсности поодинокий капіталїст мігби розтратити свій капітал, але чи може це зробити кляса капіталїстів? Для них капіталом є средства продукції, розтратити їх всїх, т. є замінити на предмети зужитя є рішучо неможливо; бо хто купив би ті средства, колиб цїла кляса була "марнотратною"? І взагалї дивним є твердити, що чоловік "визначає ся повздержливостю", коли він уживає свого маєтку в цїли одержаня зиску.

Щоби схарактеризувати становище вульґарної полїтичної економії зглядом робітників ми наведемо цитат з одного французького економіста.

"В полїтичній економії робітник не є нїчим иншим, лиш головним капіталом, нагромадженим через край, що дав средства на науку і повний розвиток сил робітника. В відношеню до продукції богацтв, робітника треба вважати за машину, на будову котрої видано якийсь капітал, що зачинає приносити проценти від часу, як робітник зачинає бути пожиточним чинником промислу".

Ще дальше посувається оден з російських апольоґетів. Основуючись на науковій теорії, яка твердить, що надвартість залежить від надвижки суспільно-продукційної праці над працею, що витворює средства житя для продуктів, він говорить: "робітник, або робоча худоба, без сумніву витворює більше продуктів, ніж виносить коит хлїбодавця, і в той спосіб витворює додаткову вартість на однакових підставах з людською робочою силою... Прим. в протягу половини робочого дня кінь покриває певну часть своєї вартости грошевої разом з видатками на своє удержанє, а друга половина даної праці іде в цїлости

на користь хлїбодавця, і в той спосіб творить для него надвартість". Замінивши в той спосіб робочу худобу в продуктивну суспільну клясу, що не ріжнить ся в дійсности від наємних робітників, поширює він опісля, зовсім послідовно, цю льоґіку і на машину, і твердить, що "при заступленю робітників через машину нема навіть мови про утрату переваги, що є злучена з висше згаданим природним даром людської робочої сили (т. є здібностию до витвореня вартости в процесї праці: після него, очевидно, і машини "працюють"). Тут обмінний фетишизм доходить до такої остаточности, що стає ся майже протилежним самому собі — стає ся природним фетишизмом.

Під впливом загального економічного розвитку і розвитку економічних наук, школа вульґарної апольоґії мусіла уступити місце школї компромісу. Представителями нової школи були в більшій части професори полїтичної економії, люде, що з огляду на своє походженє з середного суспільного стану, психольоґічно були найбільше склонні виступати як речники компромісового змаганя. Економісти менше угодового відтїнку надали новій школї неслушну назву "катедер-соціялїсти" (соціялїсти з катедри); а сама ця школа називає себе "реалїстичною", "суспільно-роформаторською", "історично-етичною" і т. д. Назва "катедер-реформаторів" найкраще означувалаби напрям тої школи.

В всїх теоретичних і засадничих твердженях катедральні реформісти дуже мало ріжнять ся від німецької історичної школи з 10 років минувшого століття. Богато з них припускає в ширших розмірах можність історичної зміни суспільних форм. Многі з них кладуть вагу на економічно-орґанїзаторське значінє загально- державних інтересів —силу, що повинна, може і хоче здійснити жаданя су-

спільної справедливости, а не змаганя клясові. Більшість з них приписує велику ролю в суспільнім економічнім житю моральним, альтруїстичним чувствам (звідси назва тої школи "історично-етична").

В своїх практичних програмах катедральні реформісти представляють велику ріжнородність поглядів. Реалісти є сторонниками суспільних реформ; але тому, що як раз на тім полї ця школа в найбільшій степени виступає, як школа компромісів, отже є зовсїм зрозумілим, що в справі реформ ріжні представителї тої школи заходять неоднаково далеко. Декотрі є зовсїм консервативні що до своїх ідеалів, прим. Брентано, Гельд, Шмолєр, инші, прим. Ваґнер, зближують ся дещо під тим зглядом до утопістів, відкладаючи лиш здійснене своїх "державно-соціялістичних" ідеалів до дуже далекої будуччини, а в теперішности уважають за можливе ограничити ся до певних умірковaних реформ на полї фабричного законодавства.

Всї реалїсти згоджують ся під тим зглядом, що треба признати за нормальну таку суспільну орґанізацію, що лучить найбільшу продукцію з справедливим подїлом. Але що іменно є "справедливим подїлом" — що до того погляди реалїстів ріжнять ся.

Прим. Шмолєр припускає, що справедливий подїл повинен дати кождому "після заслуги". Під "заслугою" розуміє він найріжнороднїйші понятя: чесноту, знанє, працю, навіть капітал (т. є властиво працю нагромадженя капіталу; гляди роздїли о початковім і капіталїстичнім нагромадженю.) Ідеалом суспільного устрою є для Шмолєра суспільство, що "представляє драбину ріжних степенів суспільних, але з легким переходом від одного степеня до другого". Це, очевидно, бувби дуже сталий устрій, бо кождий низший щабель бувби вдержуваний на своїм місцї через напір висших щаблїв.

На думку Брентана не те є ненормальним в суспільних відносинах, що праця стала ся товаром, але те, що она не є таким самим товаром, як инші; що продаючий робочу силу не знаходить ся в однакових відносинах в ринночній конкуренції з купуючим. Отже, після Брентана, потрібно такої зміни условин, при котрих положенє обох сторін на ринку булоби однакове; це осягнути можна через орґанізацію продаючих робочу силу в заводові юнії, на взір анґлійських юній. Обовязком правительства є улегчувати орґанізацію таких союзів, або принаймні не перешкаджати їм. Коли як продаючий робочу силу буде виступати не одиниця, але заводова юнія (союз), тоді услівя виміни будуть рівні і в розультаті одержить ся справедливий поділ. Отже незорґанізованє продукції як цілість не є для Брентана основною причиною тих противенств, о котрих усуненє йому ходить.

Инші реалїсти, прим. Адольф Ваґнер, приписують далеко більше значінє ніж Брентано безпосередному мішаню ся держави до орґанізації продукції.

Взагалї реалїстична школа положила немалі заслуги в обговореню многих віддїльних економічних справ методою історично-статистичною.

В обсягу абстракційно-економічної теорії ми мусимо ще звернути нашу увагу на дуже розповсюднену в наших часах серед представителїв катедри науки о вартости, знану під назвою "теорії кінцевої ужиточности". Цеї теорії, з причини єї надзвичайної комплїкації, не можемо в цім місці докладно обяснити, звернемо нашу увагу лиш на саму єї суть в слїдуючий спосіб. Продукт має для чоловіка цю або иншу "субєктивну вартість"; ця вартість залежить від ужиточности, яку даний продукт представляє для даної особи. Кождий чоловік субєктивно, після своєї думки, оцїнює даний товар після його ужиточности і тоді обчислює, що він може жертвувати, щоб цей

товар набути. Таку оцінку і таке порівнанє роблять при обміні і купуючий і продаючий, причім "субєктивна вартість" товару для кождого є инша; через конфлікт межи обома "субєктивними вартостями" товару означує ся його обєктивна, дійсна обмінна вартість. Яким способом чоловік в своїй субєктивній оцінці може порівнувати ріжні товари і яким способом ряд субєктивних оцінок одного товару через купуючих і продаючих може допровадити до утвореня ся обєктивної обмінної вартости товару — це пояснює ся за помочю оригінального понятя "кінцевої ужиточности" і ріжних єї пояснень; але всього того не можна коротко пояснити, і тому ми перейдемо до виказаня недостач основної точки погляду, на котрій Джевонс, Менґер, Бем-Баверк і инші збудували цілу теорію "кінчевої ужиточности".

Чоловік родить ся, жиє і розвиває ся в суспільстві, а не поза ним, отже психольоґія одиниці мусить конечно залежати від суспільного середовища, в котрім утворила ся. І субєктивна оцінка товарів мусить конечно повстати в залежности від суспільних условин. Продаючий, або купуючий в своїх субєктивних оцінках не можуть не піддавати ся цінам, що істнують на ринку обєктивно, незалежно від його волї, так що они означать субєктивну оцінку в безпорівнаня більшій степени, ніж відворотно. В величезній більшости випадків одиниця взагалї не може дати оцінки хосенности одного або другого товару, і потреба цілої маси викрутів, щоби говорити про "субєктивну вартість", яку представляє прим. для міліонера-капіталїста метер продаваного ним дешевого перкалю, або для убогої модистки дорогий капелюх, котрого вона не може носити, або для столяра домовина, яку він робить без згляду на свій особистий ужиток. Теоретики субєктивної вартости мусїли утворити дійсну схолястику, щоби розповсюднити свою науку на всї дійсні випадки обмінної оцінки.

Теорія субєктивної вартости переносить нас з поля обміну до таємниць внутрішного, духового житя людей, і факти, доступні для простого обєктивного досліду пояснює фактами недоступними для нього, пояснює видиме невидимим.

Це основна хиба, що робить цю теорію безужиточною для наукової праці економіста.

На цім ми закінчимо цей зовсім неповний перегляд економічних поглядів машинового періоду.

6. Процеси суспільного розвитку і занепаду в добі машинового капіталїзму.

Конкуренція, що випливає з незорґанїзованя продукції, остасть ся все одною з сил, що змінює суспільні відносини; в добі машинового капіталїзму ділане тої сили стає ся більше — спроваджує ся не лиш до явищ концентрації капіталу, але створює ріжнородні і скомплїковані процеси, почасти в напрямі розвитку, почасти в напрямі упадку суспільних продукційних сил.

Побіч цеї сили виступає ще одна. Змаганє купуючого робочу силу, щоби купити якнайтаніше, і змаганє продаючого, щоби продати сї якнайдорозше, стираючись, витворюють цілий ряд змін, котрих суть спроваджує ся до розвитку або упадку кляси продаючої робочу силу, до поліпшеня або погіршеня матеріяльних — а за ними також всяких инших условин їх житя.

Передше уважали ту силу за осібний поодинокий випадок "конкуренції" купуючого і продаючого, т. є їх боротьби при акті обміну. Але в добі машинового капіталїзму та приватна форма конкуренції приберає особливший характер і особливше значінє в житю суспільства; особливший характер полягає на тім, що антаґонїзм купуючого і продаючого робочу силу розтягає ся не лиш на їх обміни зносини, але і на цілу

ідеольоґію, отже на дуже богато житєвих проявів на ріжних полях суспільного процесу; особливше значінє проявляє ся в цілім ряді нових суспільних форм, що повстають з того антаґонізму (клясові орґанізації, фабричне законодавство і т. д.).

Під чимраз сильнійшим діланєм тих двох висше вказаних суспільних сил боротьба з природою взагалі приймає такий шалено скорий хід, якого не знала жадна з попередних суспільних формацій.

а) Крізи.

Елєментарна сила конкуренції вироджує змаганє капіталістичної продукції до безграничного розширеня ся. Підприємець не може оперти ся тому змаганю; не може остати ся по заді в розширеню підприємства і в розвиваню своєї техніки; бо інакше він бувби побитий в конкуренції через инших, енерґічнійших капіталїстів.

Продукуючи на продаж, капіталїст очевидно розуміє, що зовсім безхосенним є розширювати продукцію, коли нема де збути товару. Але побіч того він розуміє, що єли він самий зменшить продукцію, то це не принесе йому жадної користи: це не змінить загального положеня на ринку, бо він самий має мало значіня на ринку; на тім лиш зискають його конкуренти, котрі з тим більшою користю будуть розширювати свої підприємства; і єли навіть ринки покажуть ся недостаточні, то власне його підприємство, як менше, упаде скорше в наслїдок обниженя цїн. Окрім цего капіталїст числить на те, що разом з обниженєм цїн буде розширювати ся збут, і що збільшена продуктивність праці в його підприємстві сама витворить для себе ринок.

Скоре розширенє продукції в всїх підприємствах скорше чи пізнійше провадить до капіталїстичної надпродукції.

Капіталїстична продукція витворює товари, т. є продукти на ринок, на продаж. В той спосіб зростаюча про-

дукція означає зростаючу подачу товарів на ринку, отже в цїли нормального перебігу це вимагає відповідно зростаючого попиту. Єли попит на продукти не відповідає розмірам їх продукції, єли лишає ся по заді в порівнаню з нею, тоді наступає обниженє цїн, при котрій весь суспільний продукт вчасти продає ся понизше вартости, вчасти не продає ся зовсїм. Звичайний шлях продукції находить поважну перешкоду: величезна більшість підприємств поносить страти.

Але яким способом це можливе, щоби попит на ринку на всї капіталїстичні продукти був низший від подачі?

Суспільна продукція не лиш поширює ся, але це поширенє відбуває ся з щораз більшою скоростю, бо причина того зросту — конкуренція — дїлає з щораз більшою силою, в міру того, як капітал вичерпує істнуючі ринки, і як стає ся чимраз трудніще шукати за новими. Тимчасом зміни в попиті відбуваються після иншого закона.

Попит в капіталїстичнім суспільстві залежить не прямо від істнуючої потреби в членів суспільства тих або инших продуктів, але від сили їх купна. Обмінне суспільство в противенстві до натурального, признає лиш таку потребу, котра є злучена з можностю заплати за єї заспокоєнє. Завдяки тому в капіталїстичнім суспільстві є можливе і вдійсности так буває, що прим. надзвичайна потреба збіжа серед людности істнує побіч браку попиту на збіже; продукт, витворений в надмірній скількости, псує ся безхосенно в шпіхлїрах, бо ті, що єго потребують, не мають средств на його заплаченє.

В відношеню до попиту, розвиваюча ся капіталїстична продукція виказує дві суперечні тенденції: одна є скерована до сталого збільшеня попиту, друга — до його зменшеня. Одна випливає з таких фактів, як обниженє цїн в наслїдок поступу техніки, що робить продукти доступними для широкого круга купуючих, — як зріст змінного капіталу і додаткової вартости, залежний від загального розширеня ся продукції, що означає збільшенє сил купна в

ріжних кляс. — як винахід нових ринків і т. п. В основі другої тенденції лежить, з одної сторони постепенне зменшуванє ся дрібної буржуазії і кляси капіталїстів в міру концентрації підприємств, випиранє дрібнійших і слабших через більших і сильнійших; з другої сторони, заступленє робітників-виконавців через машини, зменшуванє ся в порівнаню числа осіб, що беруть участь в продукції і одержують заробітну платню; одно і друге означає зменшенє ся сили купна споживців.

Від боротьби межи тими двома тенденціями залежать фактичні зміни загальної суми попиту на ринку. В вчаснійших періодах розвитку промислового капіталу перша тенденція була надзвичайно сильна; неустанне розширюванє ся ринків для капіталів коштом некапіталїстичних країн і некапіталїстичних кляс суспільства, які втягає ся в обмінні зносини, а вчасти також треваючий без перерви процес повставаня все нових підприємств, допроваджують до того, що скоро зростаючий попит доганяє подачу, або навіть перегонює єї. Але в міру того як капіталїзм загортає всі краї і всї галузи суспільного господарства, він чимраз більше є змушений задоволити ся розширенєм давних ринків, бо не має можности знайти нових. Нові підприємства повстають чимраз рідше, бо зростає сума капіталу, потрібного до заложеня підприємства. В той спосіб давні условини розширеня попиту стають ся менше сприяючі. Рівночасно зростає тенденція до зменшеня ся попиту: технічний поступ, що відбуває ся з зростаючою скоростю, щораз то більше ограничує число занятих роботою робітників, котрі одержуючи заробітну платню, є найпевнійшими покупцями, бо они купують лиш необходимі предмети: процес концентрації капіталів, зменшуючи число підприємств, зменшує через те саме число купуючих — капіталїстів. В міру того як зростають процеси, діланя котрих є спрямовані до зменшеня попиту, зріст попиту мусить звільнити темпо, хочби тревав дальше, — якто звичайно дає ся спостерігати в дійсности.

Отже маємо перед собою два процеси: з одної сторони неперерваний зріст продукції, з другої сторони розширенє ся попиту на витвори тої продукції; скорість першого процесу неустанно зростає, скорість другого, хоч з початку дуже значна, неустанно зменшує ся. Очевидно, що скорше, чи пізнійше продукція мусить випередити попит, мусить наступити "надпродукція". І тенденція до неограниченого розширеня ся продукції, і впливи, що звільнюють темпо зросту попиту, плинуть з одного загального жерела, мають одну загальну причину — конкуренцію, т. є вдійсности незорґанізований характер суспільних звязий межи підприємствами. Отже змаганє до надпродукції лежить в самих підставах капіталїстичної системи.

Поява надпродукції виступає по раз перший досить виразно в першій четвертині XIX. столїтя, коли то маниновий капіталїзм зробив був вже значний поступ; рукодільний капіталїзм не знав тих явищ, бо він не знав такого наглого розвитку продукції, і тому що для розширеня ринків істнувала маса неканіталїстичних країв.

Загальна надпродукція проявляє ся в так званих промислових крізах. Промислова кріза є глубоким і розмірним потрясенєм цілої системи суспільного господарства, зложеним комплексом ріжнородних явищ, грізних своїм характером: острий упадок цін, руїна маси підприємств, загальний брак праці і т. д. В виразній і острій формі ті потрясеня повтаряли ся періодично до 70-тих років минувшого столїтя.

Щоби пояснити собі, чому явища надпродукції не могли виступати постепенно в виді прим. очевидного повільного зросту переповненя ринків з повільним спадом цін, але скоро в формі правдивих "кріз", треба взяти під увагу слідуюче. Завдяки незорґанізованю капіталїстичної продукції, анї оден підприємець не може мати докладних відомостий анї про стан промислу в його цілости, анї про стан поодиноких галузий промислу. Біржева орґанізація вправді дає можність одержаня певних відомостий того

рода; але при наглім зрості цілої продукції і при значних колибанях попиту она не подає средств вистарчаючих до виробленя осуду про зміняючі ся відносини межи загальними розмірами продукції а загальною сумою попиту. В той спосіб розширене ся продукції продовжує ся не лиш тоді, коли попит є достаточний, але якийсь час ще й по тім, коли рівновага межи одним а другим є вже заколочена. Скрита надпродукція вже істнує, але ще в нічім не проявляє ся: фабрикант провадить дальше свій інтерес, не лиш в давних, але ще в більших розмірах, припускаючи, що він знайде покупців так само, як знаходив їх до тепер; гуртовий купець робить в нього величезні замовлення, покладаючись на постепенний збут, або на повільну спекулятивну продаж товарів. Назверх стан річий є зовсім вдоволяючий, і тим сильніще зростає надпродукція.

Вкінці приходить хвиля, коли надпродукція мусить безуслівно виступити на зверх в виді браку покупців на які-небудь товари. Ціна тих товарів спадає і богато промислових і торговельних підприємців, що мають ті товари на ринку, руйнують ся; знова инші є змушені зменшити або часово здержати продукцію. В той спосіб в одній галузи суспільного господарства повстає нагле зменшене ся продукції з всіми його наслідками в виді обниженя ся заробітної платні, браку праці і т. п. В наслідок тісної звязи межи ріжними галузями продукції, витворюваної через суспільний поділ праці, в крізу втягають ся инші галузи, прим. ті що достарчують для першої матеріялів, і ті, що достарчають знарядів; опісля ті, що в той самий спосіб звязані з останніми і т. д. Зріст безробітя є "надпродукцією" робочої сили і потягає за собою обниженє попиту на предмети зужитя робітників, т. є викликує надпродукцію і крізу в відповідних галузях продукції, а опісля в всіх безпосередно з ними звязаних.

Так отже підчас крізи виступають побіч себе два типи надпродукції: перше, абсолютна, що залежить від надмірного зросту продукції, що перевисшає попит, і друге,

зглядна, що залежить від зменшеня ся попиту, яке спричинює ся загальним захитанєм ся інтересів, руїни підприємств, безробітя і т. п. Перша в подібних крізах є засадничим явищем, друга — другорядним, котре, в злуці з засадничим, надзвичайно зміцнює і заострює його діланя.

Розуміється само через себе, що торговельні і промислові інтереси мусять з конечности брати участь разом з иншими галузями продукції в економічнім упадку. Треба лиш додати, що вже через самий свій характер підприємства одного і другого роду улягають особливо сильному потрясеню: купці найбільше відчувають вплив страти в наслідок руїни своїх довжників, що перестають їм платити, і в наслідок надмірних жадань з боку перестрашених крізою депозиторів, що поспішно витягають гроші з банку. Руїна купців і банкерів заколочує інтереси дуже многих капіталїстів промислових і т. д.

В той спосіб явище крізи з одної галузи продукційного житя поширює ся на другі. В тім проявляє ся висока комплїкація і лучність капіталїстичної орґанїзації. В добі натуральної господарки, коли ґрупи жили житєм майже відокремленим щось подібного не могло мати місця: навіть цілковита руїна одних ґруп мало впливала на судьбу других. В дрібно-буржуазнім суспільстві сполука межи господарствами є вже більше розвинена, але в кождім данім випадку є она вільнїйшою або тїснїйшою для невеликого їх числа і забуреня в економічнім житю не розповсюднюють ся широко. Капіталїстичне суспільство з високо розвиненим подїлом праці, є подібне під тим зглядом до висших орґанїзмів, підчас коли попередні суспільні формації можна порівнати з низшими орґанїзмами: єли знищить ся часть тїла чоловіка, цїлий орґанїзм переходить тяжку крізу, так, що шкідливий вплив відбиває ся рівнож на орґанах найбільше віддалених від ушкодженого місця; противно у якогось поліпа або хробака о слабім подїлї житєвої дїяльности межи частями тїла, навіть дуже сильне місцеве ушкодженє відбиває ся мало на инших частях орґанїзму.

Явище типової острої кризи є характеристичне наглим переходом від розцвіту до руїни. Аж до самого початку кризи промисл розвиває ся скоро і в передодні фатального дня оживленя сягає найвисшої степени. Розміри продукції є величезні, але збут товарів поступає добре, ринків якраз є досить. Гуртівники купують в фабрикантів і оден в другого, дрібні купці в гуртових; спекулянти, купуючи на те, щоб відпродати, витворюють фікційний зріст попиту. Капіталїсти і робітники чують ся лїпше, як коли небудь переднє. Надвижка товарів нагромаджує ся чимраз більше. Укрита хороба розвиває ся в нутрі суспільного орґанїзму. Кріза наступає тодї, коли хороба дійде до значних розмірів і тому то єї прояви є такі страшні своїми наслїдками.

Першим знаком надходячої бурі є звичайно упадок найбільше спекуляційних з свого характеру підприємств, котрих фалшивий розцвіт був витворений штучними біржевими способами. Розходять ся вісти про банкроцтво одної, другої, третої фірми. Сфера кредиту, найчутливійша часть економічного орґанїзму, сейчас відчуває потрясенє, відчуває його дуже сильно — в формі кредитової кризи.

Кредит операє ся на чувстві довіря, а людські чувства є дуже змінчиві. Кождий удар, що грозить суспільному господарству, викликує в всїх капіталїстів, малих і великих, недовірє в завтрішний день, страх за свої капітали. Де панує страх, там зникає довірє і упадає кредит. Кредитові операції застановлюють ся. Всюди, де лиш можна, люде старають ся відзискати пожичені або вложені гроші. Шукають грошей, грошей, і ще раз грошей, бо людям вже недовіряють, а лиш гроснам. Панїчний страх охоплює біржевиків, банкерів і рентієрів, товпи облягають банки, в яких они мають свої вкладки. Богато банків є змушені платити вірителям, а не одержавши грошей від довжника, впадають. Разом з ними руйнують ся їх депозитори - капіталїсти.

Торговельні і промислові підприємці. в горячковій погоні за грішми спішать продавати товари; тимчасом попит ще більше зменшує ся. бо всї старають ся задержати гроші в руках. Ринки переповнені масою товарів. цїни спадають до остаточности. Одні за другими упадають також промислові підприємства. а ті. що вратували ся. зменшують або здержують продукцію. Резервова армія робітнича збільшує ся скоро о сотки тисяч людей. до яких зачисляють ся також тисячі зруйнованих капіталїстів. Гине всьо. що слабе в капіталїстичнім значіню. але і сильним зле поводить ся.

По днях кризи слїдує період застою. Не появляють ся більші нові руїни. але нема також поліпшеня: продукція і ринок находять ся в станї пригнобленя.

Поволи величезні маси товарів починають зменшувати ся на ринку: по трохи спродають ся. Постепенно одно за другим підносять ся великі підприємства і починають розширювати інтереси.

Відбуває ся крок за кроком перехід від застою до умірковaного розцвіту. Продукція сягає знова давних розмірів. а опісля переростає їх. Показує ся при тім. що богато з давних дрібних підприємств зникло без слїду і загальне число підприємств зменшило ся. Зростає оживленє. Розвиток продукції стає ся знова незвичайно скорим. Повторенє ся причин викликує повторенє ся наслїдків і слїдом за моментом високого розвитку наступає нова кріза.

Цїле колесо таких явищ повторяло ся кілька разів в XIX. столїтю. Перша загальна кріза мала місце в р. 1825—26; друга в р. 1836—37; опісля в р. 1847 і 1857: до того часу періодичність була правильною з десятьлїтною перервою. Опісля наступила всесвітна кріза в 1873. р. Що до сили і часу она перевисшила всї попередні кризи: розширяючись від краю до краю. она тревала кілька лїт. принаймнї до 1878. р. Пізнїще аж до послїдного десятилїтя XIX. ст. не було великого загального розцвіту. але переважав застій. Поволи застій зробив місце

розцвітови всесвітного промислу і по кількох роках найбільшого оживленя в 1899. р. почала ся нова кріза. З особлившою силою вибухла вона в Росії, але проявила ся всюди.

В квестії дальшого розвитку кріз мусимо звернути увагу на два ріжні погляди.

Після думки одних, крізи мусять повтаряти ся в такій самій острій формі, як давнійше, лиш що перерви межи ними будуть значно довші. Величезна, много разів збільшена розтяглість і комплікація капіталїстичного механізму вимагає довшого діланя сил, заколочуючих рівновагу, щоби кріза могла вибухнути; до тої повільности розвитку кріз причинює ся також більше, як давнійше, приспособленє ся елементів в поодиноких галузях суспільного житя, витворювані прим. через розвиток біржевої орґанізації. Поширюючись на весь простір всесвітного капіталїзму, всесвітна надпродукція мусить осягнути висшого степеня, щоби проявити ся в острих і наглих крізах. Натомість самі ті крізи мусять бути сильнійші, грізнійші. На користь того погляду промовляє, побіч теоретичних заключень, також шіснайцятьлїтна перерва межи крізою 1857. і 73. років, і двайцять пістьлїтна межи крізами 1873. і 99. років, а також особливо велика сила останних кріз.

Після другого погляду змінює ся самий характер кріз. Послідні павзи межи ними стають ся чимраз коротші, періоди кріз і застою зливають ся разом і займають чимраз більшу часть давного десятлїтного циклю. Надпродукція прибирає форму економічного пригнобленя промислу, котре, стаючись постепенно сталим явищем, не позваляє на так сильне оживленє, на так інтензивний поступ економічного житя, котрий неминуче закінчуєсь крізою. Але саме пригнобленє стає ся чимраз глубше; тенденція до упадку продукційного житя зростає без перерви. Цей погляд в теперішний час має за собою менше даних, як перший; але він переважав перед послїдною крізою.

Частинні крізи ріжнять ся від загальних кріз капіталїстичної продукції, перше, своїм повстанєм з причин більше особливого характеру, ніж загальна тенденція капіталїзму до надпродукції і, друге, меншими в порівнаню розмірами: они огортають деколи поодинокі краї, деколи певну галузь суспільного господарства відбиваючись слабо поза тою ограниченою сферою. Але такі частинні крізи самі через себе можуть бути дуже сильні, відріжняючись дуже мало що до інтензивности обявів в поодиноких випадках від всесвітних кріз.

Причиною частинних кріз бувають війни, революції неврожаї, величезні біржеві спекуляції. І так анґлійська бавовняна кріза в р. 1863—64 була викликана через війну в Злучених Державах; загальне економічне пригноблене, яке пережила Росія в 1891. до 92. рр., було спричинене великим неврожаєм, і т. д. Розгляньмо на конкретних примірах механїзм повставаня таких кріз.

Горожанська війна в Злучених Державах в р. 1860—64 була вислїдом суперечности інтересів межи пануючими клясами півночи і полудня — промислової буржуазії і рільничої аристократії. Перша бажала протекціонїзму, високих мит на продукти перетворчого промислу, котрі она хотїла продавати дорого; друга бажала свободи торговлї, щоби купувати дешево ті самі продукти. А в продукції сирих матеріялів дешева невільнича праця на полудні становила недогідну конкуренцію для підприємців з півночи, що уживали наємної праці. Коли економічна боротьба прибрала форму війни, в Анґлії повстала кріза в наслїдок браку бавовни для прядїльно-ткацької продукції, бо значну часть бавовни привожено з полудневих Держав. Бавовняний промисл найбільше відчув ограничення розмірів продукції і резервова армія збільшила ся менше більше о двіста тисячів. І так суспільна боротьба в однім краю викликала промислову крізу в другім краю, в наслїдок тїсної економічної злуки межи краями, котру витворює суспільний поділ праці.

В кождім разї в відношенню до таких частинних кріз, котрі зістали викликані безпосередно через політичні потрясеня, спекуляції, взагалї через условини особливного характеру, легко зрозуміти, що основна їх причина є та сама, що загальних кріз — незорґанїзований характер суспільного подїлу працї. Але там, де кріза на перший погляд є спричинена чисто елементарною силою, прим. метеорольоґічні условини, що допроваджують до неврожаю, при докладнїйшім розгляненю показує ся та сама основна причина. Прим. такі величезні неврожаї, як в 1891. р. в Росії, є можливі лиш в наслїдок значного вичерпаня плодючої сили землї через рабівниче рільниче господарство. Перехід від натуральної продукції до обмінної і викликаний тим переходом упадок селянського господарства змушує селян надмірно розширювати орні ґрунта і збільшити експльоатацію землї, причім продукційні сили землї не відновлюють ся в міру вичерпаня. Лиш вичерпаний ґрунт кладе рільництво в таку зависимість від условин погоди, що стають ся можливі, а навіть від часу до часу неминучі неврожаї, що поширюють ся на весь край. Отже і тут сильна кріза не є припадковим явищем в даній системі відносин; припадковим є заледви факт, що кріза вибухає прим. в р. 1891. а не в р. 1890.

З помежи ріжних галузий суспільного господарства сфера кредиту улягає найлекше ріжним заколочуючим впливам. Тому, що основу кредиту творить довірє, отже вистарчить проста можливість потрясеня условин продукції, щоби повстала кредитова кріза. Прим. грозить війна; повстає обава, що она зруйнує певні краї, що капіталїсти тих країв, а передовсїм їх Уряди, перестануть платити довги. Таке положенє викликує недовірє і підкопує кредит. Притім повстає збільшений попит на гроші, богато підприємців є змушені платити безпроволочно такі довги, котрих термін сплати они сподївалися відложити. В наслїдок невідповідного попиту на гроші, властива кредитова кріза комплїкуєся через грошеву крізу: до упадку кредиту долучує ся брак грошей на необхідні виплати. Потря-

сенє очевидно поширює ся і на властиві промислові сфери, бо для промисловців, котрих капітал містить ся головно в средствах продукції і витворених товарах, а не в грошех, зміцнений попит на гроші є дуже невигідний.

До частинних кріз треба зачислити вже від кількох літ треваючу хронічну крізу европейського рільництва. Головні причини того є: перше, величезне розширенє ся рільної продукції в всїх частях світа, котрих збіже є дешевше не лиш в наслїдок більшої продуктивности рільничої праці, але, як то вже висше ми зазначили, завдяки низшому в порівнаню ґрунтовому рентови; друге, брак робочих рук в капіталїстичнім рільництві Европи, в наслїдок напливу безземельних селян до міст, де розвиває ся перетворчий промисл, і де житєві условини наємних робітників є лучші.

Що до своєї форми, кріз представляють упадок суспільного господарства, часове обниженє ся продукційних сил суспільства; але є они також могучою підоймою технічного поступу дальшого розвитку продукційних сил. Перше, конкуренція в наслїдок кріз заострює ся до остаточности, друге, змаганє до винагородженя собі понесених підчас кріз страт спонукує капіталїста до найлучших средств збогаченя ся; вкінці, трете, — і найважнїйше — капіталїст бачить причину своїх страт понесених підчас кріз, в надмірнім обниженю ся цїн товарів, отже старає ся допровадити технїку підприємства до такої висоти, щоби навіть дуже знижені цїни не спричинювали страти.

Приспішуючи технїчний поступ, кріз причинюють ся до розвитку капіталїстичних відносин з всїми їх наслїдками, до котрих належуть також нові кріз. Тенденція до розвитку найтїснїйше сплїтає ся тут з тенденцією до упадку.

Кріз, як найяскравійший обяв браку зорґанїзованя суспільних відносин, стали ся в послїдних часах також і для кляси капіталїстів сильним товчком до спроб запровадженя більшого зорґанїзованя в економічнім житю.

б) Синдикати підприємців.

Коли противеньство межи розвитком продукційних сил а суспільними формами, зростаючи, зачало прибирати характер дуже утяжливий для самої буржуазії, як прим. надмірно заострена, убиваюча конкуренція, і кризи — тоді кляса капіталїстів почала по трохи також приступати до боротьби з шкідливими для неї сторонами капіталїстичних відносин.

Средством боротьби стає ся в тім случаю для підприємців злука і орґанїзація. За помочю орґанїзації капіталїсти хочуть паралїжувати вплив тої анархії продукції, котра лежить в основі надмірної конкуренції, кріз і т. д.

Зорґанїзувавшись в союз, підприємці даної галузи промислу старають ся уреґулювати єї продукцію, піддати єї певним означеним приписам. Такі союзи підприємців називають ся синдикатами, або картелями (найвисшою, найбільш розвиненою їх формою є трости).

Перші проби зорґанїзованя синдикатів зачали ся вже в семім десятилїтю XIX. ст. Але дійсним товчком до появи нової форми орґанїзації була кріза в 1873. р. і в слїдуючих роках. Від тоді в многих капіталїстичних краях синдикати стали ся могучою суспільною силою.

Ґрунт для повтаня синдикатів приготовляла зміцнена концентрація капіталів, зменшенє числа підприємств і зріст їх розмірів. Сли ще не наступила злука капіталу в даній галузи продукції в руках немногих підприємців, сли істнує ще в порівнаню богато дрібних підприємств, тоді зєднанє ся підприємців в союз є дуже трудне і менше тревале. Майже не можливе є тоді порозуминє межи всїми підприємцями даної галузи продукції, і значна їх часть остає ся поза орґанїзацією, а тоді картель (синдикат) не може сповнити своєї задачі — унормувати, уреґулювати продукції. Картель є взагалї союзом великих підприємців.

Що відносить ся до самої форми картелевих союзів, то она вже була приготована в значній степени через акційні товариства, котрі творять вже певного рода союз капіталїстів.

Одною з найважнїщих условин, облегчуючих з'єднанє ся підприємств в синдикати, є охоронна система в промисловім законодавстві. Увільнюючи фабрикантів даного краю від заграничної конкуренції, кладучи їх в виїмкове, упривілїоване становиско, віддаючи їм монополь внутрішного ринку, протекціонїзм витворює найбільш сприяючі условини для орґанїзації синдикатів. При пановану протекціонїзму синдикат може цілковито усунути конкуренцію і запевнює найбільші користи беручим в нїм участь капіталїстам. А при свобідній торговлї конкуренція заграничних підприємців, котрих трудно прилучити до синдикатів, значно зменшує користи синдикату для членів: синдикат не має монополю продукції, отже також не може реґулювати продукції, означувати єї розмірів і цїн товарів. Ось чому в краях протекціонїзму, як прим. в Злучених Державах, картелева система розвиває ся особливо скоро. Однак протекціонїзм не є конечною условиною розвитку синдикатів. І так навіть в Анґлії, де істнує найбільша свобода торговлї, по 1873. роцї повстало дуже богато картелїв, між котрими є велике число дуже богатих і могучих. При свобідній торговлї легче можуть повставати міжнародні синдикати.

Першим крокам розвитку картелїв товаришило множество поражень, руїн і упадків. Виховані серед економічної анархії, пересяклі духом "свобідної" конкуренції, члени картелїв досить часто були нездібні заховати дисциплїну, не могли разом провадити свого інтересу. Они або явно нарушували приписи, або хитро обходили їх, так що страту поносили як раз ті члени, що сумлїнно придержували

ся установлених ограничень. І ще тепер упадає богато синдикатів з тої самої причини.

Друга, ще важніща причина упадку многих синдикатів полягала на тім, що їм не вдало ся здобути дійсної влади над продукцією даної галузи. Коли конкуренти, що остались незалежними, розширюють свою продукцію, тоді картелева орґанізація тратить свій ґрунт істнованя; для членів картелю є дуже некорисно піддавати ся ограниченям, які дають лиш перевагу їх ворогам; для картелю є неможливо установити ціни на ринку. Передовсім великим ударом для синдикату є, коли найсильніщі підприємці даної галузи продукції, чуючи свою силу, не хотять прилучити ся до нього. Досвід показує, що синдикат може тоді диктувати ціни, єли в його руках знаходить ся $^2/_3$ — $^3/_4$ цілого ринку.

Коли синдикат здобуває дійсну владу над своєю галузию продукції, тоді всї підприємства, які не можуть приступити до синдикату, засуджені на загладу. З своєї сили синдикат безмилосердно користає в боротьбі з противниками.

Розвиток синдикатів поступав з величезною скоростю але рівночасно з стислою консеквенцією. В їх історії можна завважити досї кілька періодів.

Перше — період приготовляючий. Творять ся слабі умови на впорівнаню короткі терміни для зміцненя цїн або для ограниченя продукції. Робить ся множество спроб під впливом ще невиразних змагань. Неповодженя є дуже часті.

Опісля відбуває ся вже орґанізація дійсних картелїв. Заключуть ся тревалі союзи на довший час, в цїли одночасного дїланя в справі установленя цїн і ограниченя продукції.

Союз стає ся чимраз сильніщий. Проґрама картелїв розширює ся. По здобутю контролї над продукцією, він дїлить ринки поміж своїх членів, закладає центральні місця збуту товарів, зобовязує членів до запровадженя у себе нових технїчних улїпшень і т. д.

Вкінці гинуть останки конкуренції внутрі самого союза, останки самостійности поодиноких підприємств. Союз означує всї подробиці продукції і розміри зиску, що припадають на кождого члена. Одержуємо одно величезне підприємство — трост. Давні самостійні підприємці є в нім прямо акціонерами. В теперішнім часї це найвища форма картелїв. І ще тепер істнують одна побіч другої ріжні форми картелїв; всюди видно змаганє до переходу до висших форм.

Велике історичне значінє має повстанє міжнародних синдикатів (в 1889. р. було їх 11, в 1896 — поверх 40), яскравий обяв факту, що розвинений капіталїзм є явищем міжнародним, що не узнає народности. З помежи таких синдикатів треба зазначити оловяно-срібний, в руках котрого знаходить ся $^2/_3$ річного здобутку всього срібла на світї і $\frac{1}{2}$ всього олова; опісля тютюновий, динамітовий і и. Нафтовий трост Північної Америки старає ся в послїдних часах здобути вплив на російський нафтовий промисл: єли удасть ся йому запанувати над цим послїдним, то для тросту в цїлім світї не буде конкуренції.

Число синдикатів виносить тепер цїлі сотки.

Величезні сресства, якими розпоряджають синдикати, позволяють їм стосувати скоро всякі улїпшеня, що булиби за дорогі для поодиноких підприємств. На услугах синдикатів знаходить ся звичайно маса учених спеціялїстів. Для вихованя таких спеціялїстів закладають ся часто висші і низші наукові заклади. Взагалї технїчний поступ приспішує ся новою формою орґанїзації.

Також ясним є, оскілько синдикати приспішують процес концентрації капіталів. Після даних з послїдних років прим. тютюновий трост проковтнув не менше як 150 підприємств, нафтовий — около 400, сталевий — 785. Капітал 447 тростів Північної Америки числить ся на 20 мілїярдів долярів (38.000 мілїонів рублїв).

На загальний рух промислу синдикати впливають в тім напрямі, що надають йому спокійнїщий, рівнїщий характер, впрочім лиш в части. Хоронять вони промисл від дрібних потрясень, частинних кріз.

Але картелеві орґанїзації не є в силї цїлком усунути всесвітних кріз, що можна бачити з слїдуючих комбінацій. Доки всї підприємства не є зорґанїзовані в синдикати, доти очевидно не може бути мови про усунене загальних кріз. Але навіть тодї, коли всї галузи продукції зорґанїзують ся в поодинокі синдикати, навіть тодї економічна анархія не усуває ся. Конкуренція прибере лиш нову, може бути острійшу форму, нїж давнїйше. Межи орґанїзаціями поодиноких галузий промислу повстає завзята боротьба. Кождий синдикат, маючи монополь своєї галузи продукції, змагає до неограниченого піднесеня цїн на свої товари; другі перешкаджають йому в тім, змагаючи з своєї сторони до такої самої цїли; вислїд боротьби залежить від відношеня сил поодиноких синдикатів. Щоби мати понятє про напружене, про розпучливий характер тої боротьби, треба взяти під увагу, що одні галузи промислу достарчують другим средств продукції, що поміж всїми галузями істнує найбільша звязь і зависимість. Припустїм, що синдикат плянтаторів бавовни підвисшує значно цїну на бавовну тимчасом прядїльняно-ткацький синдикат допровадив вже цїни до висоти найкоснїйшої для себе, так що дальше підвисшене цїн принесло би йому лиш страту, викликуючи зменшене ся попиту. Тодї ткацько-прядїльняний синдикат є змушений або приняти некорисні для себе цїни бавовни, або на якийсь час перервати продукцію. В теперішнім случаю інтереси того синдикату мусять значно погіршувати ся і він не оминє скорше чи пізнїйше остаточної руїни в боротьбі з сильнїйшими синдикатами. В другім случаю маємо неначе страйк одного синдикату проти другого; той, що потерпить пораженє, мусить стратити свою самостійність, а час тої боротьби є часом найстрашнїщої економічної крізи, що потрясає цїлим суспільним господарством.

В теперішнім часї, підчас загальних кріз продукції, картелї поносять величезні страти зовсїм згідно з величезними розмірами своїх капіталів. І так в 1903. р. страти на курсї для 100 головних картелїв Північної Америки виносили 1754 мілїярдів долярів, або 3300 мілїярдів рублів, около 44% загальної вартости акцій.

Але хоч картелева орґанїзація не є в силї усунути загальних кріз, все таки она дає можність підприємцям лекше їх переносити. Не можна сказати того самого відносно робітників. В самій річи, проти надпродукції картелї борять ся при помочи зменшеня продукції і вже з тої причини лиш попит на робочі руки зменшує ся. А технїчний поступ, приспішуючи своє темпо при новій формі орґанїзації, ще більше причинює ся до збільшеня ся капіталїстичної запасної армії. Величезна економічна сила синдикатів в значній мірі є скерована проти заводових союзів, хоч становить вона товчок для розвитку тих союзів.

Зменшуючи надзвичайно число підприємств, синдикати улегчують через те саме запровадженє фабричного законодавства — сприяюча условина для економічного поступу.

О скілько корисно впливають картелеві орґанїзації на зиск капіталїстів, можна судити з слїдуючого приміру. Підчас коли взагалї на Заходї зиск 5—7% уважає ся вже за дуже високий, дівіденда міжнародного динамітового тросту, що лучить всї більші фабрики динаміту на кулї земській виносить в 9-ім десятилїтю XIX. ст. від 8—15%.

Дівіденда величезного нафтяного тросту Північної Америки через 8 лїт (1896 — 1903), при спільнім акційнім капіталї 100 мілїонів долярів (190 мілїонів рублів), виносила річно від 31% — 48%, пересїчно 39%.

Вплив нової форми орґанїзації на цїни є по більшій части некорисний для споживців — синдикати підносять цїну, обмінюють свої товари не на рівну після вартости,

але на більшу часть инших товарів, прим. грошей. Але коли инші товари дістануть ся в руки синдикатів, коли синдикати загорнуть більшу часть продукції, тоді рівновага цін повинна знова привернути ся; принаймні пересічні ціни на товари синдикатів повинні вернути до норми, бо монополь буде протиставити ся монополеви. Однак і тепер картелї вже не все підносять ціну. Картелї висшого ряду можуть розвивати ся без підвисшеня цїни, а деколи навіть обнижують ціну, щоби збільшити попит. Нафтяний трост Північної Америки, заволодївши ринком, знизив ціну на нафту. Чим лїпше, ширше, технїчно більш досконало є поставлена продукція синдикатів, тим скорше можна діждати ся від них обниженя цїн.

Серед кляси капіталїстів синдикати вироджують яскраву суперечність інтересів межи зорґанїзованою і незорґанїзованою єї частію. Підприємцї, що стоять на боцї, ведуть завзяту боротьбу проти синдикатів, що грозять їм загладою, домагають ся законів ворожих новій формі орґанїзацій, намагають ся настроїти проти них публичну опінію і т. д. Але конець кінців все на дармо: сила синдикатів росте.

в) Інтеґрація підприємств.

В суспільнім подїлї працї одні підприємства одержують від других необходнї средства продукції — матеріяли і знаряди. Ця форма взаїмної звязи підприємств має свої невигоди для підприємцїв: она спричинює боротьбу, і то часто дуже завзяту, межи підприємствами, що знаходять ся в подібних обставинах. Сли прядільні підвисшують ціну на прядиво, а ткацькі фабрики не можуть відповідно підвисшити цїни на тканини, тодї фабриканти тканин поносять страти і можуть здобути давні цїни матеріялів лиш дорогою боротьби з прядільниками, через ограниченє продукції.

Звідси повстає нова тенденція в промислї. Єли давнїйше змаганє до розвитку технїки викликувало спеціялїзацію підприємств, звуженє обсягу їх діяльности, то тепер на місце тої спеціялїзації виступає постепенно розширенє ся сфери продукції поодиноких підприємств. Капіталїст старає ся зорґанїзувати в власнім підприємстві продукцію тих матеріялів і знарядів, що для нього є потрібні: тою дорогою осягає він найменшу зависимість від инших підприємців. Розуміє ся, що такої інтеґрації підприємств — сполуки суспільно-поділених, взаїмно необходимих галузий продукції — є в силї доконати лиш найбільші капіталїсти; в найбільшій степени можуть єї здійснити лиш великі акційні товариства і трости.

Інтеґрація підприємств є процесом під многими зглядами анальоґічним процесови твореня ся картелїв, але обіймаючим иншу сторону підприємств. Дві ці тенденції доповнюють ся взаїмно; але навіть взяті разом они не є в силї основно перемінити капіталїстичного устрою суспільства, тим більше, що в його границях они не можуть йти аж до кінця.

Спис розділів.

ЗАГАЛЬНІ ПОНЯТЯ.

Стор.

1. Означенє політичної економії 2
2. Продукція 8
   а) Якість суспільно ужиточної праці 8
   б) Скількість суспільної праці 11
   в) Продуктивність праці 14
3. Суспільна ужиточність і суспільна вартість 24
   Перегляд загальних понять 28
   Поділ і порядок політичної економії 29

1. ПЕРВІСНИЙ РОДОВИЙ КОМУНІЗМ.

1. Первісні відносини чоловіка до природи 37
2. Суспільні відносини продукції в первісних родових ґрупах 39
3. Первісні форми поділу 41
4. Основні черти психольоґії первісного суспільства 41
5. Сили розвитку в первіснім суспільстві 44

II. ПАТРІЯРХАЛЬНО-РОДОВА ОРҐАНІЗАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА.

1. Початок рільництва і скотарства 46
2. Розвиток продукційних зносин родової ґрупи 48
3. Форми поділу в патріярхально-родовій добі 52
   а) Зорґанізований поділ 52
   б) Незорґанізований поділ — розвиток обміну 53
4. Основні черти суспільної психольоґії патріярхально-родової доби 58

СТАРИННЕ НЕВІЛЬНИЦТВО.

1. Відносини суспільства до окружаючої природи 68
2. Розвиток відносин продукції і поділу в невільництві 69
   а) Ґрупа оперта на невільництві 69
   б) Продукційні звязи межи ґрупами 73
3. Основні черти суспільної психольоґії старинного світа 77
   а) Становище одиниці в ґрупі і в суспільстві 77
   б). Суспільні форми світогляду 82
4. Причини упадку суспільства опертого на невільництві 88
   Загальна характеристика доби невільництва 95

III. ФЕВДАЛЬНЕ СУСПІЛЬСТВО.

1. Відносини суспільства до природи 98
2. Відносини продукції і поділу в февдальній ґрупі 99

а) Відносини межи ґрупами в февдальнім суспільстві 107
3. Основні черти суспільної психольоґії февдальної доби 114
4. Сили розвитку і його напрям в февдальнім суспільстві 118
Загальна характеристика суспільств натурально-господарчих .. 120

IV. ДРІБНО-БУРЖУАЗНЕ СУСПІЛЬСТВО.

1. Відносини суспільства до природи 121
2. Відносини продукції і обміну в дрібно-буржуазнім суспільстві 122
а) Незорґанізована звязь межи господарствами 122
б) Внутрішні відносини поодиноких господарств дрібно-буржуазного суспільства 134
в) Зорґанізовані відносини межи ґрупами в дрібно-буржуазнім суспільстві 140
3. Основні черти суспільної психольоґії дрібно-буржуазного періоду 148
4. Сили розвитку і його напрям в дрібно-буржуазнім суспільстві 158

V. ДОБА ТОРГОВЕЛЬНОГО КАПІТАЛУ.

1. Технічні відносини продукції 161
2. Суспільні відносини торговельного капіталізму 161
а) Незорґанізовані відносини межи господарствами 161
б) Внутрішні зносини підприємств в добі торговельного капіталу 166
в) Зорґанізовані відносини межи господарствами 168
3. Суспільна психольоґія і сили розвитку в добі торговельного капіталізму 175

VI. ПРОМИСЛОВИЙ КАПІТАЛ.

ПЕРІОД РУКОДІЛЬНЇ.

1. Відносини суспільства до окружаючої природи 180
2. Розвиток суспільних відносин продукції в добі капіталізму рукодільні 182
а) Суспільні условини повстаня рукодільні 182
б) Походжене промислово-капіталістичних підприємств і їх внутрішні відносини 188
в) Суть капіталістичного підприємства (робоча сила як товар) 193
г) Вплив розвиваючих ся капіталістичних підприємств на відсталі форми продукції 201
ґ) Капітал торговельний і промисловий 205
3. Способи суспільного поділу продуктів в мануфактурній добі .. 206
4. Поділ суспільного продукту межи ріжними капіталістичними клясами 213
а) Зиск 213
б) Ґрунтовий рент 223
в) Заробітна платня 235

5. Головні черти суспільної психольоґії мануфактурної доби 244
6. Сили розвитку і його напрям в першім періоді промислового капіталізму 265

VII. ПРОМИСЛОВИЙ КАПІТАЛЇЗМ.

ПЕРІОД МАШИНОВОЇ ПРОДУКЦІЇ.

1. Відносини суспільства до природи 276

а) Походженє машини 276
б) Що то є машина? 278
в) Розширенє машинової продукції 284

2. Суспільні відносини продукції в добі машинового капіталїзму 289
а) Розвиток простого спів-робітництва і поділу праці в поодиноких підприємствах 289

б) Розвиток суспільного поділу праці 293

3. Розвиток способів поділу в машиновім періоді капіталїзму .. 295

а) Грошевий оборот 295
б) Кредит 296
в) Акційна форма підприємства 306
г) Біржа 308
ґ) Спекуляція 310

4. Поділ суспільного продукту межи ріжними капіталїстичними клясами 314

а) Зиск 314
б) Рент 318
в) Заробітна платня 320

5. Головніщі зміни суспільної психольоґії в добі машинового капіталїзму 339

6. Процеси суспільного розвитку і упадку в добі машинового капіталїзму 369

а) Крізи 370
б) Синдикати підприємців 382
в) Інтеґрація підприємств 388

ВІД ПЕРЕВОДЧИКА.

Отсе, оскілько нам відомо, перша спроба дати можність українському робітництву запізнати ся з політичною економією в добре зрозумілій для нього мові.

Серед даних обставин трудність цеї роботи є очевидна, брак виробленої термінольоґії, цілковите зірване зносин з старим краєм (Україною) через пять років а вслід за тим неможливість засягненя інформацій ні словом ні письмом — спричинили те, що під зглядом форми отсей наш перевід лишає дещо до бажаня.

Все таки, помимо всіх недомагань — які остаточно великої ваги ніколи не можуть мати — заслуга робітничих ґруп з Детройт, Гемтремк і Ґренд Репідс, що дали почин до зладженя цего підручника політичної економії, і товариства "Культура", що взялось за виконанє цього діла, є велика, коли зважимо що досі нам цілком бракувало подібної розвідки.

"Виклад політичної економії" А. Боґданова, дає нам докладний образ суспільного господарства від найдавніщих часів до тепер. З огляду на те, що на тлі господарського (економічного) житя суспільства повстає цілий будинок суспільного житя в всіх його напрямах — родиннім, політичнім, духовім — тож доперва знанє політичної економії дає нам можність розуміти історію людства.

Рівночасно пізнанє законів суспільного господарства робить для нас ясною невмолиму конечність зникненя теперішної форми суспільного господарства — капіталізму.

Політична економія А. Богданова — це політична економія Маркса. А. Богданов в популярний, приступний спосіб старав ся запізнати широкі маси з основними засадами науки Маркса, користуючись, очевидно, дальшим розвитком суспільного житя, який потверджує висновки Маркса.

І не лиш історичне, але актуальне значінє має отсей твір для працюючих мас, занятих перебудовою суспільного житя.

М. Д.

СПРАВЛЕНЄ ПОХИБОК.

На стор. 65., в 10. стріч. з дол., зам. "точтою" має бути "точкою";
" " 73. " 16. " " " " "роширили ся" має бути "поширили ся";
" " 83. " 13. " " " " "божетва" має бути "божества";
" " 89. " 24. " " " " "бознастанну" має бути "безнастанну";
" " 102. " 20. " " " " "сестематично" має бути "систематично";
" " 103. " 6. " " " " "посередних" має бути "посеред них";
" " 114. " 21. " " " " "торм" має бути "форм";
" " 117. " 2. " " гор. " "котрого" має бути "котрої";
" " 123. стрічка 7. з долини має бути там, де стрічка 10 з долини, а 10 там, де сема;

" " 131., в 14. стріч. з дол. зам. "пріцею" має бути "працею";
" " 141. " 6. " " " " "зе" має бути "за";
" " 151. " 9. " " " " "сановище" має бути "становище";
" " 179. " 18. " " " " "винадено" має бути "винайдено";
" " 194. " 9. " " " " "роборої" має бути "робочої";
" " 204. " 13. " " гори, межи словами "вигляд великих" має бути вставлене "виробів";

" " 213. " 10. " " " зам. "прокуційні" має бути "продукційні";
" " 225. " 5. " " дол. " "властитерь" має бути властитель";
" " 226. " 4. " " " " "на" має бути "над";
" " 282. " 1. " " " " "потрібна" має бути "подібна";
" " 286. " 1. " " гор. " "нашини" має бути "машини";
" " 287. " 5. " " дол. " "примірено" має бути "примінено";
" " 290. " 9. " " гор. " "підпиємств" має бути "підприємств";
" " 299. " 6. " " дол. " "назначевого" має бути "назначеного";
" " 343. " 7. " " гор. " "по 100" має бути "по 75".

JUL
7
1983

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 14 05 13 02 001 5